

GIReP
GROUPE INTERUNIVERSITAIRE
RECHERCHE & PAUVRETE
Asbl

IGOA
INTERUNIVERSITAIRE GROEP
ONDERZOEK & ARMOEDE
vzw

Kinderen in armoede

Status quaestionis van het wetenschappelijk onderzoek voor België

Katrien Steenssens
Luisa Maria Aguilar
Barbara Demeyer
Piet Fontaine

Projectleiding en coördinatie:
Piet Fontaine & Jos Corveleyn IGOA-GIReP
Tine Van Regenmortel & Barbara Demeyer HIVA

In opdracht van Minister van Pensioenen, Maatschappelijke Integratie,
Grootstedenbeleid en Gelijke Kansen, Christian Dupont

Juli 2008

VOORWOORD

Het werkstuk dat hier voorligt biedt een synthese van het onderzoek dat in België in de voorbije jaren verricht is over de risicosituatie van kinderen die in armoede (moeten) leven.

Ook al behoort België tot de groep van rijkste landen ter wereld, ongeveer 19% of bijna 1 op 5 van alle kinderen in België heeft een armoederisico. Dit is een alarme-rend cijfer. In het kader van de Europese strategie voor sociale inclusie heeft België dan ook het bestrijden van kinderarmoede als één van de objectieven in het Nationaal Actieplan Sociale Insluiting 2006-2008 geformuleerd. Een van de doelstellingen hierbij is het terugdringen van het aantal kinderen in armoede tot 12% tegen het jaar 2010.

Om dit mogelijk te maken moest er eerst een zo goed mogelijk overzicht gemaakt worden van de wetenschappelijke gegevens die hierover beschikbaar zijn en dus ook over het onderzoek dat in diverse onderzoekscentra gebeurt over kinderen in armoede. Wij hebben hiervoor ruim geprospecteerd en zoveel mogelijk materiaal verzameld.

Dit rapport werd gemaakt in opdracht van de federale Minister van Pensioenen, Maatschappelijke Integratie, Grootstedenbeleid en Gelijke Kansen, de heer Christian Dupont. Het bevat een eerste stand van zaken wat betreft de onderzoekskennis omtrent kinderen in armoede in België. De opdracht werd toevertrouwd aan de Interuniversitaire Groep Onderzoek en Armoede (IGOA-GIReP) en gebeurde in nauwe samenwerking met de onderzoeksgroep Armoede, Maatschappelijke Integratie en Migratie van het Hoger Instituut voor de Arbeid (HIVA-K.U.Leuven).

Een begeleidend comité met afgevaardigden van het kabinet en de administratie van voornoemd Ministerie, van armenorganisaties en van universiteiten volgde de werkzaamheden op. In bijlage 1 is een overzicht opgenomen van de leden van dit comité met hun contactgegevens.

Dit rapport verenigt heel wat inspanningen en expertise, niet zozeer vanwege de auteurs, maar vooral vanwege de onderzoekers die betrokken waren bij de studies die hier werden samengebracht. Het was ons leerrijk voorrecht om hun rapporten te lezen en om velen onder hen beter te leren kennen via uitwisseling van infor-

matie en op de tussentijdse reflectiedag. Wat u in dit onderzoeksrapport zal lezen is een stand van zaken van het wetenschappelijk onderzoek. Dit rapport vertolkt dan ook de stem van de onderzoekers. Wat in dit rapport niet terug te vinden is, maar een interessant vervolgtraject kan worden, zijn de inzichten omtrent dit thema vanuit andere maatschappelijke actoren. Hierbij denken we op de eerste plaats aan de stem van de doelgroep, namelijk de kinderen in armoede en/of de verenigingen waarin mensen in armoede het woord nemen. Ook het perspectief van praktijkwerkers op dit thema, werkzaam in o.a. onderwijs, hulpverlening, gezondheidszorg dient hierbij aan bod te komen.

Dit rapport heeft onvermijdelijk beperkingen. Het beknopte tijdsbestek stelde grenzen aan de volledigheid en aan de grondigheid van de analyse van al het bijeengebrachte materiaal. Het structureren en integreren van de onderzoeken vergde keuzes, wat betekent dat ook andere paden hadden kunnen worden bewandeld. Het is daarom zeker dat we niet aan alle onderzoeksbevindingen een gelijk recht en gewicht hebben kunnen toekennen. Het ligt in de aard van een rapport als dit, dat de inzichten en ideeën die erin vervat zijn niet altijd kunnen worden toegeschreven aan (al) de individuen en groepen die ze gecreëerd hebben. We hopen dat dit niemand ontstemt.

Onze dank gaat uit naar de federale minister van Pensioenen, Maatschappelijke Integratie, Grootstedenbeleid en Gelijke Kansen, Christian Dupont, met wiens steun dit project werd gerealiseerd. Ook bedanken we de leden van het begeleidend comité voor hun constructieve input en aanmoediging. Veel dank uiteraard en in het bijzonder aan alle onderzoekers die onze oproep beantwoord hebben om ons de nodige informatie te bezorgen en om tijdens of naar aanleiding van onze reflectiedag aanvullingen en opmerkingen te suggereren (aanwezigheidslijst in bijlage 2).

We hopen dat deze status quaestionis inspiratiebron mag zijn voor verder wetenschappelijk onderzoek omtrent de situatie van kinderen in armoede; onderzoek dat mede richtinggevend kan zijn voor de bestrijding van armoede bij kinderen.

Namens de Interuniversitaire Groep Onderzoek en Armoede (IGOA-GIReP),
Piet Fontaine Jos Corveleyn Barbara Demeyer
voorzitter IGOA ondervoorzitter IGOA bestuurslid IGOA

en vanwege de onderzoeksploeg,
Katrien Steenssens, wetenschappelijk medewerker HIVA-K.U.Leuven
Luisa Aguilar, zelfstandig onderzoeker
Barbara Demeyer, wetenschappelijk medewerker HIVA-K.U.Leuven
Piet Fontaine, voorzitter IGOA
Tine Van Regenmortel, onderzoeksleider HIVA-K.U.Leuven

INHOUD

Lijst van afkortingen	ix
Inleiding	1
Hoofdstuk 1/ Kinderen en (hun) gezinnen in armoede	7
Inleiding	7
1. Over het meten van kinderen in armoede	8
2. Het aantal kinderen in armoede	11
2.1 Kinderen in een gezin met een laag en/of precair inkomen	11
2.2 Kinderen geboren in een kansarm gezin	14
2.3 Materiële deprivatie	14
3. Gezinnen in armoede	16
3.1 Gezinstype	16
3.2 Tewerkstellingssituatie	17
3.3 Etnisch-culturele achtergrond	18
3.4 Onderlinge verbanden	19
3.5 Kansarme gezinnen	20
4. Duur en ernst van armoede	21
5. Het perspectief van de doelgroep 'kinderen in armoede'	21
5.1 Kinderen en hún gezinnen in armoede?	21
5.2 Armoede en welzijn bij kinderen?	23
6. Analyse van beleidsinterventies	24
6.1 Het belang van een geïntegreerde strategie ten aanzien van armoede én welzijn bij kinderen	24
6.2 Sociale bescherming	25
6.3 Kinderopvang en de combinatie van arbeid en gezin	26

7. Beleidsaanbevelingen	28
8. Aanbevelingen voor verder onderzoek	29
9. Lopend onderzoek	29
Hoofdstuk 2/ De school en het onderwijs	31
Inleiding	31
1. De schoolloopbaan: vaststellingen	32
1.1 Sociale ongelijkheid in het onderwijs	32
1.2 Onderwijsongelijkheden en armoede	34
1.3 Betekenis, beleving en gevolgen van moeilijkheden op of met school	36
2. Achterstellingsfactoren op vlak van ongelijke kansen	37
2.1 De thuiscultuur en de educatieve bagage van de ouders	37
2.2 Andere omgevingsfactoren	39
2.3 De kosten van het onderwijs	40
3. Achterstellingsfactoren op vlak van ongelijke behandeling	41
4. De structuren van het onderwijssysteem	44
5. Aanbevelingen voor het beleid	44
5.1 Gelijke kansenbeleid	45
5.2 Gelijke behandeling	46
5.3 Gelijke uitkomsten	48
6. Enkele thema's voor verder onderzoek	49
7. Lopend onderzoek	49
Hoofdstuk 3/ De gezinnen als opvoedings- en ontwikkelingscontext	51
Inleiding	51
1. Nieuwe gezinssituaties in de hedendaagse maatschappij	51
2. Ouderschap, gehechtheid en opvoedingsondersteuning in arme gezinnen	53
2.1 Ouderschap in generatiearme gezinnen vanuit het perspectief van de ouders zelf	53
2.2 Gehechtheid ('attachment') tussen moeders en kinderen die in extreme armoede leven	55
2.3 De rol van een psychologische component in generatiearmoede	55
2.4 Opvoedingsondersteuning	56
3. Bijzondere jeugdzorg en plaatsing van kinderen	59

4. Beleidsaanbevelingen	62
4.1 Algemeen	62
4.2 Het herkennen en erkennen van het belang van het psychologisch kapitaal	62
4.3 Verdere hervormingen van de bijzondere jeugdzorg	64
5. Aanbevelingen voor verder onderzoek	65
6. Lopend onderzoek	65
Hoofdstuk 4/ Gezondheid	67

Inleiding	67
1. Socio-economische gezondheidsverschillen	69
1.1 De perinatale gezondheid	69
1.2 Toegankelijkheid van welzijnsondersteunende diensten voor jonge kinderen	70
1.3 Enkele gegevens over de fysieke gezondheid van jonge kinderen	71
1.4 Jongeren en gezondheid	71
1.5 Tienerzwangerschap	75
2. Geestelijke gezondheid van kinderen in armoede	76
3. Gezondheidsopvoeding	77
4. Beleidsaanbevelingen	77
5. Aanbevelingen voor verder onderzoek	80
6. Lopend en gepland onderzoek	80
Hoofdstuk 5/ Specifieke aandachtsthema's en -groepen	81

Inleiding	81
1. Problematische schuldensituatie bij gezinnen met kinderen	81
2. Dak- en thuisloosheid bij kinderen	83
3. Gezinnen met een kind met een handicap	84
4. Jongvolwassenen	84
5. Kinderen van gedetineerden	85
6. Rom-kinderen	86
7. Adolescente migranten	86

8. Kinderen zonder papieren	86
9. Nieuwkomers	87
10. Lopend onderzoek	88
11. Beleidsaanbevelingen	89
12. Aanbevelingen voor verder onderzoek	89
Nawoord/ Gezichtspunten en perspectieven	91

Bijlagen	97
Bijlage 1 / Samenstelling Begeleidend Comité	99
Bijlage 2 / Kinderen in Armoede -reflectiegroep	100
Bijlage 3 / Overzicht expertinterviews	102
Bijlage 4 / Aanvulling	103
Bibliografie	117

LIJST VAN AFKORTINGEN

AMO	Aide en Milieu Ouvert
ASO	Algemeen Secundair Onderwijs
BSO	Beroepssecundair Onderwijs
CAW	Centrum voor Algemeen Welzijnswerk
CEF	Centre d'Education Familiale
CEFA	Centres d'Education et de Formation en Alternance
CERIS	Centre de Recherche et d'Innovation en Sociopédagogie familiale et scolaire
CIDE	Convention Internationale relative aux Droits de l'Enfant
CIG	Centrum voor Integrale Gezinszorg
CKO	Centrum voor Kinderopvang
CLB	Centrum voor Leerlingbegeleiding
CNDE	Commission Nationale pour les Droits de l'Enfant
CODE	Coordination des ONG pour les Droits de l'Enfant
CPAS	Centres Publics d'Action Sociale
cRZ	Centrum voor Relatievorming en Zwangerschapsproblemen
CSB	Centrum voor Sociaal Beleid
DAVO	Dienst voor Alimentatievorderingen
ECPH	European Community Household Panel
EURONET	European Children's Network
EU-SILC	European Union-Study on Income and Living Conditions
FAS	Family Affluence Scale
FEANTSA	European Federation of National Organisations Working with the Homeless
FOD	Federale Overheidsdiensten
FOREM	Service public de l'emploi et de la formation professionnelle en Wallonie
GEZO	Gegevens van de grootschalige survey 'Zorgen voor Kinderen in Vlaanderen'
GIReP	Groupe Interuniversitaire Recherche et Pauvreté
HBSC	Health Behaviour in School-aged Children
HIVA	Hoger Instituut voor de Arbeid
IGOA	Interuniversitaire Groep Onderzoek en Armoede
IKAROS	Geïntegreerd Kind Activiteiten Regio OndersteuningsSysteem

IMP	Institut Médico-Pédagogique
INAMI	Institut national d'assurance maladie-invalidité
JOP	Jeugdonderzoeksplatform
K&G	Kind & Gezin
KHK	Katholieke Hogeschool Kempen
K.U.Leuven	Katholieke Universiteit Leuven
NIS	National Institute of Statistics
OBPWO	Onderwijskundig beleids- en praktijkgericht wetenschappelijk onderzoek
OCMW	Openbare Centra voor Maatschappelijk Welzijn
OECD	Organisation for Economic Co-operation and Development
ONE	Office de la Naissance et de l'Enfance
ORBEM	Office Régional Bruxellois de l'Emploi
ORL	Oto-Rhino-Laryngology
PISA	Programme for International Student Assessment
PMS	Psycho-Medico-Social
POD	Programmatorische Overheidsdiensten
PPP	Plan de Prévention et de Proximité
PSBH	Panel Study of Belgian Households
RECES	Réseau Eurégional de lutte contre l'exclusion sociale
RKW	Rijksdienst voor Kinderbijslag voor Werknemers
RVA	Rijksdienst voor Arbeidsvoorziening
SAIE	Service d'Aide Educative aux Parents
SES	Sociaal-economische situatie
SIF	Sociaal Impulsfonds
SLPPES	Service de lutte contre la pauvreté, la précarité et l'exclusion sociale
SILC	Study on Income and Living Conditions
SWVG	Steunpunt Welzijn, Volksgezondheid en Gezin
TMS	Travailleurs médicaux-sociaux
TSO	Technisch Secundair Onderwijs
UCL	Université Catholique de Louvain
UGent	Gent Universiteit
ULB	Université Libre de Bruxelles
ULg	Université de Liège
UMH	Université Mons Hainaut
UNICEF	United Nations Children's Fund
UNI-SOL	Universités en Solidarité pour la santé des populations défavorisées
VAPH	Vlaams Agentschap voor Personen met een Handicap
VBJK	Vormingscentrum voor de Begeleiding van het Jonge Kind

INLEIDING

Ongeveer 19% of bijna één op vijf van alle kinderen in België heeft een armoederisico: zij leven in een huishouden waarvan het inkomen lager is dan de armoederisicogrens zoals overeengekomen door de Europese Unie.¹ Dit is een alarmerend cijfer. Armoede is een van de levensomstandigheden met de grootst waarschijnlijke negatieve invloed op het welzijn, de ontwikkeling en de toekomstmogelijkheden van kinderen.

Mede onder impuls van de sociale programma's van de Europese Unie formuleerde België het bestrijden van kinderarmoede als een van de objectieven in het Nationaal Actieplan Sociale Insluiting 2006-2008. Een van de doelstellingen hierbij is het terugdringen van het aantal kinderen in armoede tot 12% tegen het jaar 2010. Het voorliggend rapport kan binnen dit ruime beleidskader worden gesitueerd.

Het project kwam tot stand onder impuls van de Interuniversitaire Groep Onderzoek en Armoede (IGOA-GIReP). Deze vzw verenigt onderzoekers uit beide landsgedeelten met als doel wetenschappelijk onderzoek over armoede te bevorderen, bij voorkeur in samenwerking met personen in armoede en/of hun verenigingen.

De uitvoering van het project gebeurde in samenwerking met de onderzoeksgroep Armoede, Maatschappelijke Integratie en Migratie van het Hoger Instituut voor de Arbeid (HIVA), verbonden aan de Katholieke Universiteit Leuven (K.U.Leuven). Deze multidisciplinaire onderzoeksgroep bestudeert armoede vanuit het empowermentparadigma, met een bijzondere aandacht voor participatie van maatschappelijk kwetsbare groepen.

Een begeleidend comité met afgevaardigden van kabinet, administratie, armenorganisaties en universiteiten volgde de werkzaamheden op. In bijlage 1 is een overzicht opgenomen van de leden van het begeleidend comité met hun contactgegevens.

¹ Deze armoederisicogrens stemt overeen met 60% van het mediaan nationaal equivalent inkomen.

Het project werd gerealiseerd met de steun van federale minister van Pensioenen, Maatschappelijke Integratie, Grootstedenbeleid en Gelijke Kansen, Christian Dupont.

De opdracht is tweeledig:

Kennisverzameling en kennisintegratie

In eerste instantie dienen de bestaande kennis en inzichten omtrent het thema op een systematische wijze op nationaal niveau te worden ingezameld. De bedoeling is het verwerven van een zo actueel en exhaustief mogelijk beeld van deze sociale realiteit. Vervolgens zullen al deze onderzoeksresultaten met elkaar in verband worden gebracht. Er zal een analyse worden gemaakt die overlap in kennisgegevens, tegenstrijdigheden in resultaten en lacunes in behandelde onderzoeksvragen opspoor. Een kritische toetsing van deze stand van zaken sluit deze eerste fase af.

Aanbevelingen voor beleid en onderzoek

In een tweede fase dienen op basis van het overzicht aan kennis en de kritische evaluatie hiervan aanbevelingen geformuleerd voor het beleid in verband met armoedebestrijding bij kinderen en voor bijkomend onderzoek omtrent dit thema. Er zal tevens een terugkoppelingsmoment worden voorzien op het niveau van IGOA-GIReP.

De inhoudelijke afbakening van de opdracht gebeurt aan de hand van de omschrijving van een aantal centrale begrippen, zijnde het begrip 'kinderen', het begrip 'armoede' en de notie 'kinderen in armoede'. De omschrijvingen waarvoor we in het kader van deze opdracht opteren zijn de volgende:

– Kinderen

De doelgroep kinderen kan, naargelang de invalshoek, op verschillende wijzen relevant worden afgebakend. Ten eerste kan de groep, aansluitend bij de afbakening in het Nationale Actieplan, worden afgebakend als de 0- tot 16-jarigen. Ten tweede kan een afbakening tot de leeftijd van 18 jaar worden overwogen. Deze afbakening sluit aan op enkele wettelijke bepalingen waaraan in België belangrijke maatschappelijke rechten en plichten verbonden zijn. Zo is 18 jaar de leeftijd waarop jongeren in België meerderjarig worden, tot dewelke in België de leerplicht geldt. Deze afbakening sluit bovendien ook aan bij de definitie van 'kind'

volgens het Internationaal Verdrag over de Rechten van het Kind.² Ten derde, kan de groep nog verder worden uitgebreid door er ook de groep van jongvolwassenen (18 tot 25 jaar) toe te rekenen. Bij deze groep vinden diverse belangrijke transitieplaatsen plaats in hun levensloop, die een impact kunnen hebben op hun maatschappelijke situatie en in het bijzonder op hun maatschappelijke kwetsbaarheid. Het gaat dan bijvoorbeeld om de transitie tussen onderwijs en arbeidsmarkt, het verlaten van de ouderlijke woning, de eerste samenwoningsrelatie, de geboorte van een eerste kind. Zowel in onderzoek als in beleid vormt deze groep steeds vaker een bijzondere aandachtsgroep (zie o.m. Dewilde, 2004; Van Regenmortel, 2007). Ook het IVA Jongerenwelzijn dat in het kader van Beter Bestuurlijk Beleid op Vlaams beleidsniveau recent in werking trad, heeft als doelgroep: 'kinderen en jongeren tot de leeftijd van 25 jaar'.³

In het voorliggend project dat de focus legt op kinderen in armoede in België, opteren we voor een leeftijdsafbakening van *0 tot 18 jaar*.

– Armoede

De stelling dat armoede *relatief* is (en dus moet worden bekeken t.a.v. een maatschappelijke norm die aangeeft wat in de betrokken maatschappelijke context als noodzakelijk en wenselijk wordt beschouwd) en *multiaspectueel* (en dus méér dan een zaak van financiële en ruimer zelfs materiële uitsluiting), is in onderzoek en beleidvoering goed ingeburgerd. Een klassiek geworden definitie die deze beide karakteristieken van armoede beklemtoont, is terug te vinden in de opeenvolgende jaarboeken 'Armoede en Sociale Uitsluiting' en luidt nog steeds (Vranken et al., 2007: 36):

"Armoede is een netwerk van sociale uitsluitingen dat zich uitstrekt over meerdere gebieden van het individuele en collectieve bestaan. Het scheidt de armen van de algemeen aanvaarde leefpatronen van de samenleving. Deze kloof kunnen ze niet op eigen kracht overbruggen."

Meer recent wordt het multiaspectuele karakter van armoede geduid binnen een ruimer, multidimensioneel kader. Het gaat dan om de dimensies tijd, hoogte, breedte en diepte van armoede (Vranken et al., 2007: 37).

² In 1989 nam de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties in New York het 'Internationaal Verdrag over de Rechten van het Kind' aan. In België kreeg dit kinderrechtenverdrag begin 1992 kracht van wet. Het geldt voor al wie nog geen 18 - en dus minderjarig - is. Zie: <http://www.kinderrechtencommissariaat.be/Content.aspx?PageAction=Detail&pagId=51294&parpagId=51294>.

³ Besluit van de Vlaamse Regering van 7 mei 2004 tot oprichting van het intern verzelfstandigd agentschap Jongerenwelzijn (BS 2.VI.2004). Inwerkingtreding op 1 april 2006 (uitz. artikel 23,2: inw. op 1 januari 2007). [Geraadpleegd 9 december 2007 <http://www.wvc.vlaanderen.be/jurid/wel/jongeren/rg/bbb/bvr070504.htm>].

“De eerste dimensie van armoede is ‘tijd’: dit verwijst naar het dynamische karakter en de reproductie van de armoede (intergenerationele bestendiging, sociale overerving, in- en uitstroom). De tweede dimensie - de hoogte - zouden we verbinden met de omvang van armoede. Hoeveel mensen zitten in armoede volgens een van de definities die aan armoede wordt gegeven? (...) De derde dimensie - de breedte - reserveren we voor het multiaspectuele (of veelvoudig) karakter van armoede: op hoeveel verschillende gebieden (aspecten, vlakken, domeinen, terreinen) vinden we uitsluiting of ongelijkheden? (...) De diepte vormt de vierde dimensie. Hoe diep is de kloof met de rest van de samenleving? Hoeveel domeinen zijn gecumuleerd en hoe zwaar weegt elk van die domeinen door?”

Vanhee (2007: 138) wijst daarnaast ook op de toenemende aandacht voor verschillende levenslooptrajecten en *biografische betekenissen* die schuilgaan onder de brede term ‘armoede’, en voor individueel verschillende *psychologische en relationele ervaringen*.

Van Regenmortel (2002a & b) voegt de term ‘psychologisch kapitaal’ toe die verwijst naar de veerkracht of ‘resilience’ van mensen die in armoede leven en zo ruimte geeft aan de trots en zelfwaarde. Veerkracht is een belangrijke conditie van empowerment. Het empowermentparadigma introduceert Van Regenmortel in het armoedediscours. De omgeving heeft de taak om enerzijds een actief appèl te doen op deze veerkracht, maar anderzijds ook sociale, economische en culturele kapitaalvormen voor mensen in armoede toegankelijk te maken. Van Regenmortel (2002a: 197) komt tot de volgende aanpassing van de definitie van armoede van Vranken:

“Armoede is een netwerk van sociale uitsluitingen dat zich uitstrekt over meerdere gebieden van het individuele en collectieve bestaan. Het scheidt de armen van de algemeen aanvaarde leefpatronen van de samenleving. Deze kloof kan enkel worden overbrugd wanneer de samenleving een appèl doet op het psychologisch kapitaal van personen die in armoede leven en van hun omgeving. De samenleving maakt daarbij ook de economische, sociale en culturele kapitaalvormen voor hen toegankelijk. Zo krijgt iedereen gelijke kansen op niet-kwetsende sociale en maatschappelijke interacties en op waardevolle bindingen met zichzelf, de anderen, de maatschappij en de toekomst.”

– Kinderen in armoede

Armoede bij kinderen kan niet zomaar worden beschouwd als een bijproduct van armoede bij volwassenen. Ten eerste is de positie van kinderen in armoede ambivalent (zie o.m.: Hoelscher, 2004). Enerzijds is de welvaart en het welzijn van een kind in belangrijke mate afhankelijk van de situatie van de (gezins)context waarin het opgroeit. Anderzijds worden kinderen vanuit een rechtenbenadering - en mede onder impuls van het Internationaal Verdrag over de Rechten van het Kind - in toenemende mate beschouwd als volwaardige burgers met het recht op volwaardige sociale participatie aan alle levensdomeinen. Ten tweede kan hún (be)leefwereld zoals die zich voltrekt doorheen verschillende ontwikkelingsfasen

en eigen sociale settings (bv. speelplaatsen, kinderopvang en de school) merkelijk verschillen van de (be)leefwereld van volwassenen (zie bv. Barritt & Beekman, 1983; Bradshaw et al., 2006).

(H)erkenning van armoede bij kinderen betekent voor het voorliggende project de noodzaak van een *dubbele focus* waarbij enerzijds aandacht gaat naar de *gezinnen* waarvan de kinderen deel uitmaken en anderzijds naar hun *eigen perspectief*.

De integratie van 'het perspectief van de doelgroep zelf' in onderzoek wordt dan ook in de eerste plaats bepaald door de conceptualisering van 'kinderen in armoede'. Daarnaast kan het methodologisch op verschillende manieren in kennisgegevens worden geïntegreerd (Stenssens, 2006: 12-17):

- doordat de gegevens de doelgroep als observatie- en analyse-eenheid hebben (denk bijvoorbeeld aan het verschil in perspectief tussen enerzijds gegevens over het aantal arme gezinnen met kinderen en anderzijds gegevens over het aantal kinderen in arme gezinnen);
- door rechtstreekse participatie van de doelgroep aan de totstandkoming van de gegevens (bv. via de methode van verbetergroepen of peer research);
- door de integratie van hun groepsstelsel via intermediairen.

Wat de aanpak van de opdracht betreft, wordt ervoor geopteerd om via een brede, elektronische informatieoproep te werken, gericht aan universitaire onderzoekers, onderzoekers verbonden aan hogescholen alsook aan overheidsdiensten en welzijnsorganisaties actief op het terrein van kinderen en jongeren. Via het netwerk IGOA-GIReP wordt een inzameling georganiseerd van alle bestaande en zo actueel mogelijke informatie/onderzoeken. Naast de aangesloten leden van het netwerk worden ook bijkomende contacten gelegd. Een belangrijke hulpbron hierbij is de databank van 28 onderzoekscentra op de website www.armoede.be. De oproep houdt naast een inventaris van onderzoekskennis tevens informatie over aanbevelingen in naar verder onderzoek en naar beleid alsook informatie over lopend en gepland onderzoek. Aanvullend op deze desk-research worden een aantal mondelinge expert-interviews voorzien (overzicht in bijlage 3). Een tussentijdse nota met voorlopige resultaten wordt aan een 'reflectiegroep' voorgelegd, die is samengesteld uit vertegenwoordigers vanuit onderzoek, praktijk en beleid (deelnemerslijst in bijlage 2).

Het onderzoeksverslag is opgebouwd in vijf hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk bespreken we de studies waarin globale cijfergegevens aan bod komen over kinderen in armoede en de gezinnen waarvan ze deel uitmaken, en/of de impact van beleidsinterventies hierop. Een tweede hoofdstuk zoekt in op het thema school met aandacht voor de schoolloopbaan, voor achterstellingsfactoren op vlak van ongelijke kansen en op vlak van ongelijke behandeling alsook voor de structuren van het onderwijssysteem. In een derde hoofdstuk wordt het thema familie belicht met aandacht voor ouderschap, gehechtheid en opvoedingsondersteuning in arme

gezinnen alsook voor bijzondere jeugdzorg en plaatsing van kinderen. In een vierde, beknopter hoofdstuk wordt het thema gezondheid behandeld waarbij socio-economische gezondheidsverschillen, geestelijke gezondheid en gezondheidseducatie aan bod komen. Tot slot wordt in een vijfde en laatste hoofdstuk ingegaan op specifieke aandachtsthema's en onderzoeken die focussen op specifieke subgroepen onder kinderen in armoede zoals kinderen van gedetineerden, kinderen met een precair verblijfstatuut, thuisloze kinderen. Op het einde van elk hoofdstuk worden de aanbevelingen voor beleid en verder onderzoek alsook het lopend en gepland onderzoek vermeld, op basis van de geïnventariseerde studies.

HOOFDSTUK 1

KINDEREN EN (HUN) GEZINNEN IN ARMOEDE

Inleiding

In dit hoofdstuk bespreken we de geïnventariseerde studies waarin globale cijfergegevens aan bod komen over kinderen in armoede en de gezinnen waarvan ze deel uitmaken, en/of de impact van beleidsinterventies hierop.

In deze studies worden verschillende normen en indicatoren gehanteerd om kinderen in armoede te meten. Voor een goed begrip van de onderzoeksresultaten, gaan we in een eerste paragraaf beknopt in op deze verschillende normen en indicatoren. In de tweede paragraaf bespreken we de geïnventariseerde kennis over het aantal kinderen in armoede. In de derde paragraaf komen de kenmerken van de gezinnen in armoede aan bod. In de vierde paragraaf komt het complementair perspectief van de doelgroep zelf aan bod: we gaan na welke de geïnventariseerde kennis is over de kenmerken van de kinderen in armoede (in welke gezinnen leven zij?). In de vijfde paragraaf komt de dynamiek en duur van de armoede aan bod. De zesde paragraaf gaat over de impact van beleidsinterventies. Ten slotte komen in de zevende, achtste en negende paragrafen, de beleidsaanbevelingen, voorstellen voor verder onderzoek en lopend onderzoek aan bod.⁴

⁴ Het gaat hier o.m. om studies vanuit een verruimd perspectief van kindwelzijn in de Europese Unie (Bradshaw, 2006; Bradshaw e.a., 2006; Hoelscher, 2006), de rapporten van het UNICEF Innocenti Research Centre met betrekking tot 'child poverty in rich countries' (UNICEF, 2005 & 2007), het recente EU-stand-van-zaken rapport (EU - The Social Protection Committee, 2008), studies vanuit de OECD-benadering over de adequaatheid van verschillende beleidsstrategieën ten aanzien van 'child poverty' (Whiteford & Adema, 2007; Whiteford, 2007), de nationale expertnota voor België in het kader van 'Tackling child poverty and promoting the social inclusion of children in the European Union' (Morissen et al., 2007), de studies 'Portrait de l'enfance' en 'Portrait des enfants' gebaseerd op de PSBH-enquête tussen 1992 en 2002 (Casman, 2004 & 2005), studies m.b.t. de armoedepositie van gezinnen met kinderen op basis van de ECPH-enquête tussen 1995-2001 en de EU-SILC-enquête (Carpentier, 2005), les rapports sur la cohésion sociale en Région wallonne (2001 et 2006), de armoederapporten met betrekking tot het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, inclusief de Welzijnsbarometer (Observatorium voor Gezondheid en Welzijn van Brussel-Hoofdstad, 2004, 2006 en 2007), het lokaal onderzoek 'Armoede in Balen' (Storms, Légat & Bonroy, 2007), de grootschalige survey 'Zorgen voor Kinderen in Vlaanderen' (Ghysels & Debacker, 2007), het jaarlijks verslag 'Kind in Vlaanderen' van Kind & Gezin (2006), het jaarverslag van L'Office de la Naissance et de l'Enfance (ONE, 2006), studies van de Rijksdienst voor Kinderbijslag voor Werknemers (RKW, 2007a, b & c).

1. Over het meten van kinderen in armoede

Eerder dan van 'kinderarmoede' ('child poverty') is in grootschalig surveyonderzoek sprake van het 'kinderarmoederisico' of 'kinderen met een verhoogd risico op armoede' ('children at risk of poverty'). Het begrip 'risico op armoede' drukt hierbij de verenging tot 'inkomensarmoede' uit. Meer bepaald gaat het om *kinderen die leven in een gezin met een laag inkomen*.

Het multidimensionele karakter van armoede laat zich niet vatten in één armoedenorm die praktisch hanteerbaar is in grootschalig wetenschappelijk onderzoek. Gezien een tekort aan inkomen wordt beschouwd als inherent aan armoede, stellen de meeste van deze onderzoeken daarom een *inkomensnorm* (of meerdere inkomensnormen) als indicator(en) voorop.

Een eerste soort norm is een zogenaamde *objectieve, monetaire indicator*. Zo wordt de monetaire indicator die momenteel in alle Europese landen in het kader van de 'European Union-Study on Income and Living Conditions' (EU-SILC) wordt aangemaakt in functie van de Nationale actieplannen Sociale Inclusie, berekend door 60% te nemen van het nationaal mediaan beschikbaar jaarinkomen per persoon. Al diegenen die in een huishouden wonen waar het beschikbare inkomen beneden deze drempelwaarde ligt, worden dan beschouwd als dat deel van de bevolking met een verhoogd risico op armoede.⁵

Een tweede soort norm is de zogenaamde *subjectieve norm*. Hierbij vraagt men aan de mensen zelf in welke mate zij kunnen rondkomen met hun huidige beschikbare gezinsinkomen. Al diegenen die aangeven zeer moeilijk of moeilijk rond te komen, worden dan als arm beschouwd.⁶

Vervolgens wordt het verband nagegaan tussen de vastgestelde financiële armoede en een aantal sociale kenmerken (huishoudkenmerken, tewerkstelling, ...).

Naargelang de gebruikte databron (ECPH, SILC, PSBH, ...) ⁷ kunnen de cijfergegevens in de studies verschillen. Dit kan ondermeer te maken hebben met steekproeftrekking, methoden van dataverzameling, huishoudefinities, inkomenscomponenten, meting van het inkomen, dataverwerking (zie bv. Cantillon et al., 2003). Zo werden recent nog grote verschillen in cijfergegevens vastgesteld naargelang de volgende gehanteerde inkomensindicatoren (Storms et al., 2007):

- de EU-SILC-norm;

⁵ In 2005 bedroeg de zogenaamde 'EU-SILC-norm' 822 euro per maand voor een alleenstaande en 1 726 euro per maand voor een gezin met twee volwassenen en twee kinderen. Op basis van deze norm is in België één op zeven personen arm (14,7%). In Vlaanderen leeft één op tien mensen (10,7%) onder de Europese armoedegrens en in Wallonië meer dan één op zes (17,5%).

⁶ In België gaat het om 17,1% van de inwoners. In Vlaanderen en Wallonië geeft respectievelijk 12,5% en 21,5% van de inwoners aan (zeer) moeilijk rond te komen.

⁷ ECPH: European Community Household Panel; SILC: Study on Income and Living Conditions; PSBH: Panel Study of Belgian Households.

- een subjectieve norm;
- een gecorrigeerde EU-SILC-norm waarbij ook rekening wordt gehouden met de ‘financiële ademruimte’.⁸

De hier voorgestelde ‘gecorrigeerde EU-SILC-norm’ kadert in een al langer lopende discussie in het empirisch armoedeonderzoek over welke inkomens- en uitgavencomponenten al of niet in de armoedemeting dienen te worden opgenomen. Zo wordt met betrekking tot onderbescherming ten aanzien van het leefloon als vastgestelde wettelijke minimumnorm, gewezen op het cruciaal verschil tussen inkomen en vrij besteedbaar inkomen (Steenkens et al., 2007). Bij de aandacht voor dit onderscheid stelt zich de vraag of en welke uitgavencomponenten hiervoor legitiem in aanmerking komen. Vastgesteld wordt dat niet alleen de terugbetaling van eerder gemaakte schulden het vrij besteedbaar inkomen de facto kunnen verlagen tot beneden het niveau van het leefloon, maar ook de verplichting tot het betalen van onderhouds- of alimentatiegeld. Meer discussie nog is mogelijk over het al of niet in aanmerking nemen van de vaak hoge huisvestingskosten (zie bv. Dewilde, 2004: 175-177).⁹

Inkomensgerelateerde indicatoren voor (de evolutie van) het aantal kinderen in armoede kunnen ook worden gezocht in (koppeling van) administratieve gegevens (voornamelijk gegevens met betrekking tot de sociale zekerheid). Het gaat hier dan om het aantal kinderen in gezinnen met een inkomensbron die wijst op een precaire financiële situatie of een precaire inkomensbron (zoals de gewaarborgde gezinsbijslag, een inkomen uit alimentatie, of het leefloon), het aantal kinderen in gezinnen zonder betaald werk, het aantal werklozen in de kinderbeijslagregeling voor werknemers.

Een andere maatstaf dan de monetaire en subjectieve inkomensnormen die eveneens in onderzoek kan worden gehanteerd, heeft betrekking op *materiële deprivatie*. Het gaat dan over een tekort aan noodzakelijke goederen en diensten om van een relatief behoorlijke levensstandaard te genieten. De combinatie van beide soorten maatstaven laat toe om na te gaan in welke mate mensen onder en boven de vooropgestelde financiële armoedegrens materieel gedepriveerd zijn. Het gebruik van

⁸ Deze norm, die werd ontwikkeld in onderzoek naar armoede in de gemeente Balen (Storms, Légat & Bonroy, 2008), beschouwt als arm: alle Balenaars met een laag inkomen (onder de EU-SILC-lijn) die geen of een beperkte financiële ademruimte hebben (niet of vaker niet dan wel kunnen sparen en/of geen 750 euro aan de kant hebben staan). Balenaars die ondanks een laag inkomen (onder de EU-SILC-lijn) wel over voldoende financiële marge beschikken (de meeste of alle maanden kunnen sparen en 750 euro aan de kant hebben staan), beschouwen we niet als arm. Evenmin zijn arm: gezinnen die een inkomen hebben boven de EU-SILC-lijn, ten minste als hun extra uitgaven niet zo hoog oplopen dat hun besteedbaar inkomen onder de EU-SILC valt en ze hierdoor geen financiële ademruimte hebben.

⁹ We verwijzen hier tevens naar de vaststelling dat het armoederisico van gezinnen met een kind met een handicap sterk stijgt na aftrek van de uitgaven voor kinderopvang en de medische uitgaven: van 19% naar 28% (cf. infra onder ‘specifieke aandachtsgroepen’).

indicatoren van deprivatie en subjectieve indicatoren, evenals gecombineerde maatstaven, wordt bovendien (en zeker in de context van internationaal vergelijkend onderzoek) beschouwd als een noodzaak om diepgaander en betrouwbaarder inzicht te krijgen in de eigenlijke levensomstandigheden van gezinnen en/of kinderen (Bradshaw, 2005).

Ten slotte kunnen ook registratiegegevens van hulp- en/of dienstverlenende organisaties indicaties geven over (de evolutie van) het aantal kinderen in armoede.¹⁰ Zo is kansarmoede een kenmerk dat is opgenomen in de IKAROS-databank: het registratiesysteem van Kind & Gezin in functie van Preventieve Gezinsondersteuning. Op basis hiervan wordt de evolutie van het aantal kinderen geboren in een kansarm gezin opgevolgd, evenals de mate waarin deze doelgroep wordt bereikt en hun gebruik van kinderopvang. De registratiecijfers van Kind & Gezin zijn in Vlaanderen (en België) de enige beschikbare cijfers die gebaseerd zijn op een poging om het *multidimensionele aspect* van armoede te vatten.¹¹

Voorafgaand aan de verdere bespreking van de geïnventariseerde kennis, merken we op dat een exhaustieve vergelijking van de conceptualisering en gevolgde onderzoeksmethoden in de verschillende gehanteerde databronnen buiten het bereik van deze opdracht valt. Belangrijk is de vaststelling dat ondanks de verschillen in cijfers de meeste vastgestelde trends en verbanden dezelfde zijn. Deze worden hier voornamelijk voorgesteld op basis van de SILC-2005-resultaten¹² zoals die aan bod komen in de meest recente studies en rapporten.

¹⁰ Opgemerkt wordt dat het recent ontwikkeld draaiboek voor de omgevingsanalyses van de preventieteams van de bijzondere jeugdbijstand in de Vlaamse Gemeenschap voor de ruimere doelgroep 'maatschappelijk kwetsbare kinderen en jongeren' indicatoren aangeeft die toelaten om gegevens over de omvang en ruimtelijke spreiding te verzamelen tot op gemeentelijk niveau (Steenkens & Van Regenmortel, 2006).

¹¹ Op basis van zes criteria wordt nagegaan of een gezin al dan niet als kansarm wordt beschouwd. Deze zes criteria verwijzen naar zes domeinen waarop de kansarme gezinnen zich kunnen onderscheiden van vele andere gezinnen. Het gaat met name om: het inkomensniveau van het gezin, het opleidingsniveau van de ouders, de aard van tewerkstelling, de huisvesting, de gezondheidskwaliteit van de gezinsleden, de ontwikkeling van de kinderen. Per criterium werd een grens bepaald, die aanduidt of men op dat criterium al dan niet als kansarm wordt beschouwd. Wanneer een gezin aan drie of meer van deze zes criteria beantwoordt, wordt het als kansarm beschouwd. Wanneer een gezin aan twee of minder criteria beantwoordt, wordt het gezin niet als kansarm beschouwd.

¹² Recent zijn ook de resultaten van SILC, editie 2006 beschikbaar, zie: <http://www.statbel.fgov.be/downloads/EU-SILC-2006.xls>. Op het moment van onze rapportering zijn er nog geen studies waarin deze gegevens mee worden opgenomen. Wel werd in de reflectiegroep gewaarschuwd voor de interpretatie van sommige gegevens gezien de uitval uit de steekproef.

2. Het aantal kinderen in armoede

2.1 Kinderen in een gezin met een laag en/of precair inkomen

België behoort tot de groep van rijkste landen in de wereld. Recente studies en rapporten wijzen echter op een frappant hoog aantal kinderen met een verhoogd risico op armoede, dit is: *kinderen die leven in een gezin met een laag inkomen* (EU-The Social Protection Committee, 2008; UNICEF Innocenti Research Centre, 2005 & 2007; Morissens et al., 2007).

De vaststellingen op basis van SILC-2005 geven aan dat in 2004 18,6%¹³ van alle Belgische kinderen in gezinnen leefden met een beschikbaar inkomen *onder de monetaire EU-SILC-armoedegrens* (EU-The Social Protection Committee, 2008; Morissens et al., 2007). Daarmee is duidelijk dat kinderen een meer dan gemiddeld verhoogd risico op armoede hebben (14,7%). De *regionale verschillen* tussen Wallonië en Vlaanderen zijn evenwel groot (resp. 21,8% en 11,7%), terwijl voor Brussel (dat een jongere populatie heeft en waar veel (grote) allochtone gezinnen wonen) de resultaten niet afzonderlijk kunnen worden gerapporteerd (Morissens et al., 2007).

Resultaten met betrekking tot de *subjectieve EU-SILC-armoedenorm* worden slechts sporadisch en fragmentair gerapporteerd. Deze geven wel een hogere score aan dan de score op basis van de monetaire inkomensnorm. Zo rapporteert Kind & Gezin (Buysse, 2006) over het aantal kinderen onder de twaalf jaar dat in Vlaanderen leeft in een gezin waarvan de referentiepersoon stelt dat het moeilijk (10,5%) of zeer moeilijk (4,9%) is om de eindjes aan elkaar te knopen. Deze score (opgeteld 15,4%) ligt hoger dan die op basis van de monetaire inkomensnorm voor deze groep (11,5%).

Vanwege overschakeling van de ECPH-enquête op de SILC-enquête is er momenteel een gebrek aan trendgegevens om een accuraat beeld te schetsen van de evolutie van het aantal kinderen in armoede.

Wat betreft kinderen in gezinnen met een inkomensbron die wijst op een precare financiële situatie worden ten eerste cijfergegevens met betrekking tot de *gewaarborgde gezinsbijslag*¹⁴ aangehaald en besproken (Morissens et al., 2007; Vranken et al., 2006; Buysse, 2006, Observatorium voor Gezondheid en Welzijn van Brussel-

¹³ Children aged 0-15 as reported in the Belgian SILC 2005 results, the 2007 report on Social Inclusion reports a poverty rate of 19% for children aged 0-17.

¹⁴ De regeling van de gewaarborgde gezinsbijslag is in het leven geroepen door de wet van 20 juli 1971, voor kinderen voor wie geen recht verkregen kan worden in een andere Belgische, buitenlandse of internationale regeling. Het is dus een aanvullende of 'residuaire' regeling. Elk jaar betreffen ongeveer 90% van de nieuwe goedgekeurde dossiers van bijslagtrekkende gezinnen in de gewaarborgde gezinsbijslag gezinnen die het leefloon ontvangen (RKW, 2007a en 2007b).

Hoofdstad, 2004). Vooral de sterke stijging van het aantal rechtgevende kinderen wordt gesignaleerd.

Recent onderzoek naar de grote evoluties sinds het begin van de regeling in 1972 wijst uit dat de evolutie van het aantal rechtgevende kinderen zich kenmerkt door een *gemiddelde jaarlijkse groei van 18% tot 1999 en een golvende beweging sinds 2000* (RKW, 2007a). Tussen 1972 en 1999 groeide het aantal rechtgevende kinderen van 242 naar 16 769. In 2006 zijn er in België 16 258 rechtgevende kinderen op gewaarborgde gezinsbijslag. In 2006 werd in de regeling van de gewaarborgde gezinsbijslag ook 1 447 keer kraamgeld betaald tegen 1 024 keer in 1985. In weerwil van de algemeen stijgende tendens (+41,31%) stelt men vast dat tussen 1985 en 2006 het aantal kraamuitkeringen een wisselende evolutie kende. Het aandeel van de tweede of volgende geboorten is blijven groeien en vertegenwoordigt nu 59,02% van de betaalde kraamuitkeringen tegen 48,05% in 1985. Bij de werknemers is in dezelfde periode het aantal kraamuitkeringen gedaald met 1,51% en is het aandeel van de geboorten van de tweede of een hogere rang van 53,42% naar 49,01% gedaald. Op basis van de analyses van de vastgestelde tendens wordt geconcludeerd dat deze *parallellen vertoont met de tendens voor het aantal leefloontrekkers, maar ook het gevolg is van belangrijke schommelingen in het aantal asielzoekers en een efficiëntere opsporing van voorrangrechten in andere stelsels*.

Wat de regionale verschillen betreft, kunnen deze administratieve cijfergegevens ook afzonderlijk voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest worden gerapporteerd. Ze wijzen op een *sterk achtergestelde positie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest ten opzichte van Wallonië en, meer nog, Vlaanderen* (Observatorium voor Gezondheid en Welzijn van Brussel-Hoofdstad, 2004). Op 31 december 2002 bedroeg het aandeel kinderen dat recht geeft op gewaarborgde kinderbijslag ten opzichte van het totaal aantal 0-19-jarigen 2,3% in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, dat is 8 maal hoger dan in Vlaanderen en 3,5 maal hoger dan in Wallonië.

Naast gegevens over het aantal rechtgevende kinderen op de gewaarborgde gezinsbijslag, komen ten tweede, fragmentarisch ook gegevens met betrekking tot enkele precare inkomensbronnen zelf aan bod. Het gaat hier met name om *alimentatie en leefloon*.

De precariteit van alimentatie als inkomensbron blijkt uit de vaststelling dat een groot aantal alimentatievergoedingen regelmatig onbetaald blijft (Casmaan et al., 2006). Verder blijkt uit kwalitatief onderzoek naar onderbescherming (Steenkens et al., 2007) dat de precare inkomenssituatie van vooral vrouwen omwille van hun afhankelijkheid van deze transfer binnen het ex-gezin een tegenhanger heeft in een precare inkomenssituatie van vooral mannen omwille van hun verantwoordelijkheid voor deze transfer binnen het ex-gezin. Bovendien kan de combinatie van beide precare posities in nieuw samengestelde gezinnen: 'zich al snel verwerklijken in scheefgetrokken inkomens- en uitgavensituaties waarbij betaalde en ontvangen alimentatiebedragen verhoudingsgewijs niet in overeenstemming zijn of waarbij door de ene partner wel wordt betaald terwijl de andere partner niet ontvangt. De juridische herzienings- en vorderingsprocedures die dan

worden opgestart, duren vaak lang, zijn ondoorzichtig en/of bieden geen garantie op een verbeterd resultaat' (Steenkens, et al., 2007: 69). Wat het leefloon betreft, bevestigt dit onderzoek naar onderbescherming dat gerechtigden er slechts in slagen om rond te komen dankzij bijkomende financiële of materiële hulp door het OCMW en/of door anderen uit het eigen sociaal netwerk.

Vastgesteld wordt dat in 2005 in het Vlaams Gewest het percentage kinderen onder de 12 jaar in gezinnen met een inkomen uit *alimentatie* 10% bedraagt en in gezinnen met een *leefloon* 0,5%. In deze laatste gezinnen gaat het meestal om een moeder die het leefloon trekt (Buysse, 2006).

Als belangrijke bepalende factor voor het inkomen in het gezin (cf. infra), wordt, tenslotte, ook een *geringe arbeidsparticipatie* van het gezin beschouwd als een indicator voor het aantal kinderen met een verhoogd risico op armoede. Op basis van de Eurostat Arbeidskrachtenenquête ('Labour Force Survey') wordt vastgesteld dat in België het *aandeel kinderen dat leeft in een huishouden zonder betaald werk*¹⁵ *alarmierend hoog* is (EU-The Social Protection Committee, 2008; Morissens et al., 2007; Observatorium voor Gezondheid en Welzijn van Brussel-Hoofdstad, 2006 & 2007). In vergelijking met het EU25-gemiddelde van 9,5%, leefden in België in 2006 13,5% van de kinderen (0-17 jaar) in een huishouden zonder betaald werk. Alleen Bulgarije en Groot-Brittannië scoren hoger.

Brussel heeft het grootste aandeel kinderen dat leeft in een huishouden zonder betaald werk (Morissens, et al. 2007; Observatorium voor Gezondheid en Welzijn van Brussel-Hoofdstad, 2007). De resultaten van de Eurostat Arbeidskrachtenenquête in 2004 geven aan dat in Brussel 25% van de kinderen in een huishouden zonder betaald werk leeft, tegenover 19% in Wallonië en 7% in Vlaanderen.

Partiële analyses op basis van administratieve data¹⁶ suggereren nog grotere aandelen. Voor Brussel gaat het dan om 32%¹⁷ (Observatorium voor Gezondheid en Welzijn van Brussel-Hoofdstad, 2007), in Vlaanderen om 10% van de kinderen jonger dan 12 jaar (Buysse, 2006). Bovendien wordt, wat deze laatste groep betreft, in 2003 een lichte toename (+0.3) vastgesteld tegenover 2002.

Ondanks het feit dat niet 'kinderen' hier de teleenheid zijn, kan de evolutie van *het aantal werklozen in de kinderbijslagregeling voor werknemers* (RKW, 2007b & c) een indicatie zijn voor de veralgemeenbaarheid van een stijgende tendens. De paradox dat al jaren wordt vastgesteld dat het aantal werkloze rechthebbenden in de kinderbijslag toeneemt hoewel de werkloosheid volgens verschillende bronnen daalt, blijkt slechts een 'schijnbare paradox'. Vastgesteld wordt immers dat het aantal werklozen met gezinslast in de laatste twee decennia is toegenomen. In 2006 telde

¹⁵ Een 'huishouden zonder betaald werk' wordt hier geoperationaliseerd als een huishouden waarin niemand gedurende de laatste vier weken heeft gewerkt.

¹⁶ Bron: datawarehouse arbeidsmarkt en sociale bescherming bij de Kruispuntbank Sociale Zekerheid.

¹⁷ Achter dit cijfer gaan wel grote verschillen tussen de gemeenten schuil: van 15% in Sint-Pieters-Woluwe tot 47% in Sint-Joost-ten-Node.

men 116 886 gezinnen die kinderbijslag ontvingen aan de schaal van artikel 42bis op basis van werkloosheid. Over tien jaar (1996-2006) stelt men vast dat het aantal gezinnen van werklozen is gestegen met 16 484 (+16,42%). Sinds 1983 zijn er in de werknemersregeling voor de helft meer werkloze rechthebbenden, voornamelijk in de categorie van de langdurig werklozen met recht op een sociaal supplement.

2.2 Kinderen geboren in een kansarm gezin

Op basis van de meest recent beschikbare gegevens wordt vastgesteld dat in het Vlaams Gewest zowat 6,3% (N=4 169) van de in 2006 geboren kinderen, geboren werd in een kansarm gezin (voorlopig cijfer) (Buysse, 2006). Tegenover 2005 is het percentage licht toegenomen. Uit de evolutie sinds 2000 blijkt het percentage kinderen geboren in een kansarm gezin zoals gedefinieerd door Kind & Gezin te *stabiliseren op 5 à 6%*.

Het percentage kansarme gezinnen *verschilt naargelang van de provincie*. In de provincie Antwerpen ligt het percentage kansarme gezinnen met jonge kinderen het hoogst, namelijk 9,4%; in Vlaams-Brabant het laagst met 3,4%.

2.3 Materiële deprivatie

De deprivatie-items die tot nu toe worden bevraagd in de EU-SILC-enquête kunnen worden gegroepeerd in de dimensies 'economische druk' ('economic strain'), gedwongen gebrek aan duurzame goederen ('enforced lack of durables') en 'slechte huisvestingsomstandigheden' (EU - The Social Protection Committee, 2008).¹⁸ Met betrekking tot deze EU-SILC-maatstaf van materiële deprivatie vinden we in de geïnventariseerde studies weinig of geen gedetailleerde analyses voor België terug.

Op Europees niveau wordt het risico op deprivatie bij kinderen vergeleken met dat van de totale populatie (EU- The Social Protection Committee, 2008). Vastgesteld wordt dat in de dimensie 'economische druk' kinderen over het algemeen een groter risico hebben dan de totale populatie, hetgeen erop wijst dat de aanwezigheid van kinderen in het huishouden de financiële beperkingen kan verzwaren. In de dimensie 'gedwongen gebrek aan duurzame goederen' zijn kinderen over

¹⁸ De dimensie 'economische druk' heeft betrekking op het zich niet kunnen veroorloven (indien gewenst) van: onverwachte uitgaven, jaarlijks een week vakantie weg van huis, het betalen van achterstallen, het om de twee dagen vlees, kip of vis te eten (of een vegetarisch equivalent), het huis voldoende warm te houden. De dimensie 'gedwongen gebrek aan duurzame goederen' heeft betrekking op: een wasmachine, een kleuren TV, een telefoon, een auto. De dimensie slechte huisvestingsomstandigheden heeft betrekking op een woongelegenheid die één of meer van volgende problemen vertoont: (1) een lekkend dak, vochtige muren/vloeren/funderingen of rottende raamkozijnen, (2) een te donkere woongelegenheid, (3) geen bad of douche, (4) geen doorspoel-wc voor uitsluitend gebruik door het huishouden.

het algemeen evenveel of minder gedepriveerd. In de dimensie 'slechte huisvestingsomstandigheden' is het verschil in enkele landen in het voordeel van de kinderen (i.c.: Griekenland, Portugal en Malta).

Op basis van de EU-SILC 2005-gegevens worden voor kinderen tot 12 jaar in het Vlaams Gewest volgende vaststellingen gemaakt (Buysse, 2006):

- bijna 18% van de kinderen leeft in een gezin waarvan de referentiepersoon stelt dat het gezin zich niet kan veroorloven om jaarlijks een week op vakantie te gaan;
- slechts een beperkt aantal kinderen (1,6%) leeft in een gezin dat zich niet kan veroorloven om om de twee dagen vlees, kip of vis te eten (of een vegetarisch equivalent);
- bijna 6% leeft in een gezin dat zich niet kan veroorloven om minstens eenmaal per maand vrienden of familie te ontvangen.

In eerder onderzoek op basis van de PSBH-enquêtes tussen 1992 en 2002 werd naast de mogelijkheid om op vakantie te gaan ook de evolutie van de mogelijkheid van sparen, de subjectieve last van consumptiekrediet en de huisvestingsomstandigheden geanalyseerd (Casman, 2005).

- Het percentage kinderen waarvan de ouders een deel van hun inkomsten kunnen sparen is in België fel afgenomen tussen 1992 en 2002. Men merkt inderdaad een vermindering van de mogelijkheid tot sparen op bij de gezinnen van de Franse Gemeenschap. Het percentage kinderen waarvan de ouders een deel van hun inkomen konden sparen is met 20 eenheden gezakt (57,92% in 1992, en 37,22% in 2002), (Casman, 2005: 32). Deze gezinnen dreigen in onzekere situaties te belanden vermits ze onverwachte situaties niet aankunnen.
- Het aantal kinderen dat leeft in een huishouden waar consumptiekrediet aanwezig is vermeerderd tussen 1992 en 2002. In 2002 leefde 45% van de kinderen in een huishouden dat minstens één consumptiekrediet had lopen. Drie vierde onder hen hebben ouders die deze kredieten zien als een 'zekere' of zelfs als een 'zware' last (Casman, 2005: 35).
- Tussen 1992 en 2002 zien we dat het niveau van algemene tevredenheid van de ouders over huisvesting vermindert. In 2002 leven meer dan de helft van de kinderen in een woning die minstens één van de problemen die in de vragenlijst worden vernoemd, vertoont. 9% leeft in een situatie waar meer dan drie problemen bestaan. 20% van de kinderen in de Franse Gemeenschap leeft in huizen met 'schimmel, vochtige muren en vloeren' in 30% van de gevallen zijn er problemen met de intimiteit ten gevolge van 'slechte akoestische isolatie' en eenzelfde aantal kinderen leeft in woningen die de ouders als 'te klein' ervaren (Casman, 2005: 42). Het aantal kinderen in de Franse Gemeenschap die deel uitmaken van een huishouden die de woningkost als zwaarste last aanziet vermeerderd tussen 1994 en 2002, onafhankelijk van het feit of de ouders eigenaar of huurder zijn. Van 23% van de kinderen zijn de ouders huurder. Van deze kinderen zeggen meer ouders dat de huurkost een 'belangrijke last/een

zware last is'. Slechts 18% van deze huishoudens vindt de woningkost 'geen last' tegenover 38% van de huishoudens die eigenaar zijn. (Casman, 2005: 37). Ofschoon niet meer heel recent en soms fragmentarisch, geven deze analyses aan hoe een maatstaf van deprivatie en de evolutie van de scores op de betrokken items een diepgaander inzicht geven in de eigenlijke levensomstandigheden van gezinnen en/of kinderen.

3. Gezinnen in armoede

3.1 Gezinstype

Algemeen wordt een groot verschil in armoederisico vastgesteld naargelang van het gezinstype (EU - The Social Protection Committee, 2008; Morissens et al., 2007; cijfers aangeleverd door het Centrum voor Sociaal beleid - UA). Meer bepaald wordt vastgesteld dat *éénoudergezinnen en grote gezinnen het grootste risico op armoede hebben*. Waar, op basis van EU-SILC 2005, het globaal verhoogd armoederisico in België 14,7% bedraagt en dat van gezinnen met twee afhankelijke kinderen 9,8%, gaat het bij éénoudergezinnen en bij gezinnen met drie of meer kinderen om respectievelijk 35,1% en 20,1%.

Met betrekking tot éénoudergezinnen, wordt ook hier gewezen op belangrijke *regionale verschillen* (Morissens et al., 2007). In Vlaanderen valt 22,1% van de éénoudergezinnen met minstens één afhankelijk kind onder de EU-SILC-armoeddrempel, in Wallonië loopt dit aantal op tot 42,7%. Voor Brussel kunnen, zoals gesteld, de resultaten niet afzonderlijk worden gerapporteerd. Wel kan worden opgemerkt dat volgens administratieve gegevens het aandeel éénoudergezinnen vooral in Brussel (maar ook in Wallonië) hoger ligt dan in Vlaanderen (Valgaeren, 2008b; Lodewijckx, 2004a).

Verder wordt op Europees niveau vastgesteld dat in alle landen éénoudergezinnen meer gedepriveerd zijn dan andere gezinstypes (EU-The Social Protection Committee, 2008).

Tenslotte dient hierbij nog te worden opgemerkt dat op basis van administratieve gegevens over heel België een gestage toename van het aandeel alleenstaande ouders in de types van huishoudens vastgesteld wordt (Lodewijckx, 2004a). Nog specifiek is het toenemende aandeel alleenstaande ouders in alle types van huishoudens met kinderen. In 2003 bedraagt dit in Vlaanderen 18,5% terwijl dit in 1991 nog 14,1% was (Valgaeren, 2008a).

Wat betreft het profiel van de gezinnen in de regeling van de *gewaarborgde gezinsbijslag* blijft het verschil met het stelsel van de werknemers opvallend (RKW, 2007a).

Over de gehele geanalyseerde periode (1972-2006) ligt het *gemiddelde kindertal per gezin beduidend hoger* in de regeling van de gewaarborgde gezinsbijslag dan in

de werknemersregeling. De cijfers liggen respectievelijk tussen 2,03 en 2,09 en tussen 1,77 en 1,74 kinderen.

Uitgedrukt in aantal kinderen per bijslagtrekkende blijft de gezinsgrootte in de regeling van de gewaarborgde gezinsbijslag gekenmerkt door een kleiner aandeel gezinnen met maar één kind (44,82% van het totale aantal gezinnen in 2006 tegen 47,63% bij de werknemers) en vooral van gezinnen met twee kinderen (27,29% tegen 36,46%), en door een *groter aandeel gezinnen met drie of meer kinderen* (27,88% tegen 16,07%).

3.2 Tewerkstellingssituatie

Algemeen wordt een *grote impact van de arbeidsparticipatie op het armoederisico* vastgesteld en wordt geconcludeerd dat werk hebben nog steeds de beste bescherming biedt tegen financiële armoede (EU - The Social Protection Committee, 2008; Whiteford & Adema, 2007; Morissens et al., 2007). De EU-SILC-enquête laat toe om op een gedifferentieerde en genuanceerde wijze de impact van de werkintensiteit¹⁹ van het huishouden op het armoederisico na te gaan.

Op Europees niveau wordt algemeen vastgesteld dat de impact van geen of een geringe arbeidsparticipatie op het armoederisico *nog groter is voor gezinnen met kinderen* dan voor gezinnen zonder kinderen (EU-The Social Protection Committee, 2008).

Wat betreft de Belgische huishoudens zonder betaald werk (de meest extreme situatie), wordt vastgesteld dat het armoederisico van huishoudens met kinderen (77,5%):

- meer dan drie keer zo groot is dan het armoederisico van huishoudens zonder kinderen (24,2%);
- in Vlaanderen iets lager ligt (69,7%) dan in Wallonië (78,8%) (Morissens et al., 2007).

Een meer gedifferentieerd beeld schetst de verschillen tussen gezinnen met en zonder kinderen als volgt (cijfers aangeleverd door het Centrum voor Sociaal Beleid - UA op basis van SILC-2005).²⁰ Het armoederisico van huishoudens zonder afhankelijke kinderen bedraagt met een werkintensiteit gelijk aan 0: 26,76% (Vlaanderen: 20,93%, Wallonië: 29,29%), met een werkintensiteit tussen 0 en 1:

¹⁹ De werkintensiteit wordt berekend als de verhouding van het aantal gewerkte maanden en het aantal maanden dat een respondent maximaal kon werken tijdens de referentieperiode. Als de werkintensiteit gelijk is aan nul, betekent dit dat geen enkele volwassene van het huishouden gewerkt heeft tijdens de maanden dat hij/zij kon werken. Als de werkintensiteit gelijk is aan 1 betekent dat dit alle volwassenen in het huishouden gedurende alle maanden dat zij konden werken tijdens de referentieperiode ook gewerkt hebben.

²⁰ We wijzen er nogmaals op dat de gegevens voor Brussel (dat een jongere populatie heeft en waar veel (grote) allochtone gezinnen wonen) de resultaten niet afzonderlijk kunnen worden gerapporteerd en dus in het cijfer voor België vervat zitten. Dit geeft het ogenschijnlijk 'vreemde' resultaat dat het Belgische cijfer niet steeds het midden houdt tussen de cijfers voor Vlaanderen en Wallonië.

9,07% (Vlaanderen: 6,98%, Wallonië: 8,82%) en met een werkintensiteit gelijk aan 1: 3,1% (Vlaanderen: 2,30%, Wallonië: 2,72%). Het armoederisico van huishoudens met afhankelijke kinderen bedraagt met een werkintensiteit gelijk aan 0: 71,34% (Vlaanderen: 58,13%, Wallonië: 76,50%), met een werkintensiteit tussen 0 en 0,5: 33,15% (Vlaanderen: 22,70%, Wallonië: 46,92%), met een werkintensiteit tussen 0,5 en 1: 14,92% (Vlaanderen: 10,36%, Wallonië: 18,12%) en met een werkintensiteit gelijk aan 1: 3,20% (Vlaanderen: 3,09%, Wallonië: 3,14%). Bijgevolg hangt het armoederisico eveneens sterk samen met het aantal werkenden in een huishouden.

Deze vaststellingen wijzen erop dat het hebben van kinderen het armoederisico vergroot. Tegelijk geven ze aan dat de beschikbare maatregelen ten voordele van gezinnen met kinderen of van kinderen niet volstaan om het armoederisico voor kinderen te verminderen. Maatregelen die de *arbeidsparticipatie van ouders stimuleren* zijn een noodzakelijk complement.

Hierbij geven de analyses op Europees niveau aan dat arbeidsparticipatie van beide ouders noodzakelijk is in de strijd tegen het armoederisico bij kinderen, maar dat dit nog geen voldoende *voorwaarde* is indien de tewerkstelling geen toegang geeft tot een *adequaat inkomen en adequate werkomstandigheden* (EU - The Social Protection Committee, 2008). De basisbewegingen van de armen zelf pleiten hier voor het bredere begrip 'kwalitatieve tewerkstelling', dit is tewerkstelling die bijdraagt aan de levenskwaliteit van het gezin en die een buffer is tegen armoede, hetzij een hefboom om eruit te geraken (Vandermeersch, 2007). Het belang hiervan wordt bevestigd in buitenlandse evaluaties naar de impact van werkgelegenheidsmaatregelen op het welzijn van kinderen (Morris et al. in: Hoelscher, 2006). Het recent ontworpen totaalconcept voor arbeidsintegratie van diegenen die het verst van de arbeidsmarkt verwijderd zijn, geeft aan dat de situatie voor deze groepen niet uitzichtloos is, maar wel een integrale werk- en welzijnsaanpak op maat vereist (Steenkens et al., 2008).

3.3 Etnisch-culturele achtergrond

Recent onderzoek wijst op het toenemend belang van 'de kleur van armoede' (Van Robaeys et al., 2007). Het armoederisico voor allochtone groepen is veel groter dan voor personen van Belgische herkomst, met name voor groepen van Turkse en Marokkaanse herkomst.

Deze vaststelling geldt ook voor kinderen. Op Europees niveau wordt vastgesteld dat kinderen die leven in een 'migrantenhuishouden'²¹ ('migrant household') een veel groter armoederisico hebben dan kinderen wiens ouders geboren zijn in het gastland (EU - The Social Protection Committee, 2008). In België is dit

²¹ Dit wordt hier gedefinieerd als een huishouden waarin minstens één van de ouders in het buitenland is geboren.

verschil bijzonder frappant: het armoederisico van kinderen die leven in een 'migrantenhuishouden' bedraagt hier meer dan 60% en is daarmee vijf keer groter dan het armoederisico van kinderen wiens ouders geboren zijn in België.

3.4 Onderlinge verbanden

In de vorige paragrafen werden de belangrijkste vaststellingen over het armoederisico naargelang verschillende kenmerken van de gezinnen besproken. Op zoek naar een verklaring voor deze vaststellingen worden in de geïnventariseerde studies ook de onderlinge verbanden tussen deze kenmerken geanalyseerd.

We stellen vast dat de aandacht hierbij vooral gaat naar de impact van de *arbeidsparticipatie bij éénooudergezinnen*. Dat is niet verwonderlijk. De vaststelling dat arbeidsparticipatie van *beide* ouders noodzakelijk is in de strijd tegen het armoederisico bij kinderen (cf. supra) geeft op zich al een indicatie van het verhoogd armoederisico van éénooudergezinnen. Bovendien wordt vastgesteld dat de arbeidsparticipatie van alleenstaande ouders beduidend lager is en dat het aandeel niet-actieve alleenstaande ouders de laatste jaren nog is toegenomen.

Op Europees niveau wordt op basis van de EU-SILC 2005-gegevens vastgesteld dat het armoederisico van kinderen in éénooudergezinnen sterk daalt indien hun ouder voltijds werkt, maar dat enkel in de Scandinavische landen en Frankrijk de meerderheid van kinderen in een éénooudergezin een ouder hebben die voltijds werkt (EU - The Social Protection Committee, 2008). Kinderen wiens alleenstaande ouder deeltijds werkt hebben een veel groter armoederisico (gemiddeld 30%).

Geringe steekproefomvang laat op basis van de EU-SILC-enquête geen analyses op het niveau van de afzonderlijke landen toe. Partiële analyses van administratieve gegevens²² bevestigen evenwel de geringere arbeidsparticipatie van alleenstaande ouders en wijzen tevens op een verband met de leeftijd van de kinderen ten laste. Zo blijkt voor Vlaanderen (Buysse, 2006) dat de arbeidsparticipatie bij alleenstaande moeders met een kind jonger dan 12 jaar veel lager ligt dan bij niet-alleenstaande moeders (56,7% tegenover 71,8%). De alleenstaande moeders met een kind jonger dan 3 jaar kennen een nog lagere participatiegraad: slechts 41,2% is beroepsactief. Opmerkelijk zijn verder de daling van het aandeel beroepsactieve alleenstaande moeders van 62,1% in 2002 naar 56,7% in 2003 en de toename van het aandeel niet-actieve alleenstaande moeders met een uikering van de RVA (o.a. met een voltijdse loopbaanonderbreking) van 2,1% tot 10,7%.

Deze vaststellingen zijn congruent met de vaststelling dat de toename van het aantal werklozen met gezinslast (cf. supra) onder meer te wijten is aan het toenemend aantal werkloze alleenstaande ouders (RKW, 2007c). Tevens roepen ze vragen op naar de toegankelijkheid van kwalitatieve tewerkstelling voor alleen-

²² Datawarehouse arbeidsmarkt en sociale bescherming bij de Kruispuntbank Sociale Zekerheid.

staande ouders en ook naar mogelijkheden voor een kwaliteitsvolle combinatie arbeid-gezin voor deze groep.

Ondanks de verhoogde aandacht voor de impact van de arbeidsparticipatie bij éénoudergezinnen, zijn er evenwel indicaties dat het *armoederisico van kinderen in tweeloudergezinnen waarvan de beide ouders niet werken minstens even groot*, zonet groter is dan van kinderen in éénoudergezinnen met een niet-werkende ouder. Uit analyses op basis van de EU-SILC 2005-gegevens voor kinderen jonger 12 jaar in het Vlaams Gewest, blijkt het armoederisico voor beide groepen respectievelijk 49% en 48,1% te bedragen (Buysse, 2006).

De EU-SILC 2005-gegevens geven ten slotte ook aan dat ook het sterk verhoogde armoederisico voor kinderen in *migrantenhuishoudens* mee kan worden verklaard door de geringe arbeidsparticipatie in deze gezinnen.

Het aandeel kinderen dat leeft in een migrantenhuishouden met een verhoogd armoederisico en leeft in een huishouden zonder betaald werk bedraagt in België tussen 45 en 50% (EU - the Social Protection Committee, 2008).

3.5 Kansarme gezinnen

Uit vergelijking met drie andere groepen ('modale' gezinnen met het jongste kind tussen 3 en 15 jaar, 'modale' gezinnen met het jongste kind jonger dan 3 jaar, gezinnen met een kind met een handicap) blijkt dat vooral kansarme gezinnen zoals gedefinieerd door Kind & Gezin zich sterk onderscheiden van de andere gezinnen en opvallen door hun *uiterst zwakke socio-economische positie* (gegevens aangemaakt op basis van de GEZO-databank,²³ Centrum voor Sociaal beleid, Universiteit Antwerpen; zie ook: Ghysels & Debacker, 2007: 19-43).

Deze groep telt veel arbeidsloze gezinnen (35% tegenover minder dan 3% bij de 'modale' gezinnen uit het Rijksregister), meer dan helft valt onder de armoedegrens (tegenover 14% van de gezinnen met kinderen). De zwakke positie van deze gezinnen uit zich ook in hun woonsituatie: slechts één op vijf gezinnen is eigenaar van hun woning, tegenover 80% van de gezinnen uit het Rijksregister, bovendien bewoont slechts 5% van de kansarme gezinnen een woning die in zeer goede staat is en geen gebreken telt, tegenover één op drie van de gezinnen uit het Rijksregis-

²³ De GEZO-databank bevat de gegevens van de grootschalige survey 'Zorgen voor Kinderen in Vlaanderen' die het Centrum voor Sociaal Beleid organiseerde in samenwerking met Kind & Gezin en Het Vlaams Fonds voor Personen met een Handicap (VAPH) bij gezinnen met minstens één kind jonger dan 16 jaar. In totaal werden gegevens ingezameld van bijna 2 821 gezinnen. De gezinnen werden op a-selecte wijze getrokken uit het Rijksregister. Gezinnen met minstens één kind jonger dan drie jaar werden daarbij oververtegenwoordigd. Als speciale doelgroep van het onderzoek, werden ook kinderen met een handicap oververtegenwoordigd in de steekproef. Voor deze substeekproef werd gebruik gemaakt van de registratie van het Vlaams Agentschap voor Personen met een Handicap. Verder zijn ook kinderen uit kansarme gezinnen oververtegenwoordigd. Voor deze substeekproef werd gebruik gemaakt van de IKAROS-databank van Kind & Gezin.

ter. Aan het andere uiteinde woont één op vijf van de kansarme gezinnen in een woning in slechte tot zeer slechte staat, tegenover 3% van de gezinnen uit het Rijksregister.

4. Duur en ernst van armoede

Vastgesteld wordt dat recente data over de duur en ernst van de armoede voor gezinnen met kinderen niet beschikbaar zijn (Morissens et al., 2007). Wel wordt verwezen naar een longitudinale studie (1993-1997) gebaseerd op PSBH-data (Dewilde & Levecque, 2002) waarin wordt vastgesteld dat: 'in het algemeen toont de studie dat de armoede ervaring in huishoudens die in een periode van vijf jaar met armoede werden geconfronteerd, in het algemeen slechts een korte tijd duurde. Nochtans noteerde men langer durende armoede bij arbeidsloze huishoudens. Rekening houdend met familiekenmerken vonden de auteurs dat in huishoudens met kinderen armoede evenzeer in kortere als langere periodes voorkwam, terwijl alleenstaande ouders een hoger risico vertoonden op blijvende armoede' (Morissens et al., 2007).

Op basis van de EU-SILC-gegevens wordt, als indicatie voor de ernst van de armoede bij kinderen, in internationaal vergelijkend onderzoek wel de (*relatieve*) *kinderarmoedekloof*²⁴ nagegaan (EU - The Social Protection Committee, 2008). Hieruit blijkt dat de ernst of intensiteit van de armoede in België voor kinderen *iets groter* is (ongeveer 2 procentpunten) dan voor de totale populatie.

5. Het perspectief van de doelgroep 'kinderen in armoede'

5.1 Kinderen en hún gezinnen in armoede?

Wat de besproken cijfergegevens betreft, stellen we vast dat er nauwelijks gegevens vanuit het perspectief van de doelgroep zelf in de geïnventariseerde studies aan bod komen. We weten, bijvoorbeeld, wel dat wat gezinstype betreft éénoudergezinnen het grootste armoederisico hebben, maar we weten niet welk aandeel van de kinderen in armoede in dit gezinstype leeft. Gegevens over hun profiel (naar bijvoorbeeld leeftijd, maar ook bijvoorbeeld hun verdeling over de verschillende gezinstypes en (al of niet in combinatie hiermee) de verschillende werkinsiteitstypes van de gezinnen) zouden nochtans een relevant, complementair perspectief kunnen bieden.

Zo blijkt uit internationaal vergelijkend onderzoek vanuit de OECD-benadering niet alleen dat - globaal genomen - gezinnen zonder betaald werk, en in het bij-

²⁴ De armoedekloof meet de afstand tussen het equivalent mediaaninkomen van diegenen die onder de armoedegrens leven en de waarde van deze grens. Ze wordt uitgedrukt als een percentage van de armoedegrens.

zonder de éénooudergezinnen onder hen, de meest achtergestelde positie hebben. Tevens blijkt dat de meeste kinderen in armoede in tweooudergezinnen leven waarin wel wordt gewerkt (Whiteford & Adema, 2007; Whiteford, 2007). Deze resultaten kunnen echter niet zonder meer naast de EU-SILC-resultaten worden gelegd. Ze zijn immers gebaseerd op een andere armoedegrens.²⁵ Bovendien gaan achter de gemiddelde waarden op internationaal niveau grote verschillen tussen de afzonderlijke landen schuil. Wel geven ze aan dat aandacht voor dit complementaire perspectief een meer gedifferentieerd en genuanceerd inzicht biedt.

Wat de EU-SILC-gegevens betreft, wordt op Europees niveau vastgesteld dat de helft van de kinderen in armoede in die twee types van huishoudens leven met het grootste armoederisico: 27% leeft in een gezin met drie of meer kinderen en 23% in een éénooudergezin (EU - The Social Protection Committee, 2008). Opgemerkt wordt ook hier dat achter deze waarden grote verschillen tussen de afzonderlijke landen schuilgaan, waarbij voor België wordt vastgesteld dat het aandeel kinderen in armoede in deze beide gezinstypes hoger ligt dan in de EU in haar geheel. Andere en meer gedetailleerde cijfers voor België komen in de geïnventariseerde studies evenwel niet aan bod.

De gegevens van Kind & Gezin (Buysse, 2006) over kinderen geboren in kansarme gezinnen zoals door hen gedefinieerd, worden wel gedetailleerd geanalyseerd met de kinderen als analyse-eenheid.

‘Bij 80,1% van de kinderen geboren in een kansarm gezin wordt een laag maandinkomen aangekruist. Lage opleiding van een of beide ouders en de zwakke arbeidssituatie worden respectievelijk bij 77,1% en 76,7% van de kinderen in een kansarm gezin aangekruist. Slechte huisvesting wordt in 49% van de gevallen aangekruist. Bij ongeveer 33% van de kinderen is er sprake van zwaktes in de ontwikkeling. Het criterium zwakke gezondheidstoestand scoort het laagst. Uit de registratie blijkt ook dat bij 49,9% van de kinderen geboren in een kansarm gezin, het gezin in een algehele zwakke sociaal-economische situatie leeft. Dit houdt in dat deze gezinnen tegelijkertijd op het vlak van inkomen, opleiding en arbeidssituatie zwak staan.’ (Buysse, 2006: 93)

Verder bevestigen deze gegevens dat ook bij kinderen armoede gekleurd is. Van bijna 6 op de 10 kinderen geboren in een kansarm gezin had de moeder bij haar geboorte niet de Belgische nationaliteit.

Wat de leeftijd van de rechtgevende kinderen (0-25 jaar) op gewaarborgde gezinsbijslag betreft, worden, in vergelijking met het stelsel van de werknemers, volgende opvallende vaststelling gemaakt (RKW, 2007a).

²⁵ De gehanteerde armoedegrens wordt hier gelegd op 50% van het nationaal mediaan jaarinkomen, 10% lager dus dan in de EU-SILC-enquête. Verschillen in gehanteerde armoedegrenzen leiden tot belangrijke verschillen in resultaten. Zo leiden hogere armoedegrenzen tot grotere aandelen werkende armen terwijl lagere grenzen leiden tot grotere aandelen arbeidsloze armen.

Hoewel het verschil tussen beide regelingen over de hele onderzochte periode verkleint (met echter een lichte toename in 2005 en 2006) blijft het verschil naar gelang van de leeftijd opmerkelijk, vooral in de twee uiterste leeftijdsgroepen: 38,55% van alle kinderen zijn eind 2006 tussen 0 en 6 jaar in de regeling van de gewaarborgde gezinsbijslag (tegen 28,66% bij de werknemers) en 7,41% zijn jongeren van 18 tot 25 (tegen 14,79% bij de werknemers).

Maar er is meer.

5.2 Armoede en welzijn bij kinderen?

De integratie van het perspectief van de doelgroep zelf in onderzoek wordt, zo stelden we, in de eerste plaats bepaald door de conceptualisering van 'kinderen in armoede'. Het gaat dan om een conceptualisering die recht doet aan de ambivalente positie van kinderen (met enerzijds hun afhankelijkheid van hun gezin en anderzijds hun eigen rechten) en vertrekt vanuit hun (be)leefwereld. We stellen evenwel vast dat dergelijk onderzoek in België vooralsnog niet of nauwelijks wordt ondernomen.

De kinderrechtgebaseerde benadering en het verruimde perspectief van kinderwelzijn die dit veronderstelt, komt wel reeds aan bod in internationaal vergelijkend onderzoek. Zo werd op basis van een multidimensioneel en rechtgebaseerd begrip van welzijn een index van kinderwelzijn in de EU ontwikkeld waarbij voor de keuze van indicatoren zoveel als mogelijk de analyse-eenheid het kind is en surveys met jongeren en kinderen werden benut (Bradshaw et al., 2006; Hoelscher, 2006). De acht dimensies van kinderwelzijn die hierin worden onderscheiden bevatten 23 domeinen die bestaan uit 53 indicatoren. De resultaten tonen aan dat, wanneer met méér dan inkomensgegevens rekening wordt gehouden om de levensomstandigheden van kinderen te begrijpen, dit leidt tot aanzienlijke veranderingen in de rangschikking tussen landen.

"België scoort met zijn achtste positie vrij goed in vergelijking met andere EU-landen. Dit geldt evenwel niet wanneer we alle dimensies apart bekijken. België behoort tot de top in de dimensie rond 'onderwijs', is de vijfde inzake 'huisvesting' en 'burgerparticipatie' en zesde op de dimensie 'relaties van de kinderen'. Anderzijds scoort België zeer laag op het vlak van gezondheid (20ste) en laag wanneer we kijken naar de materiële welvaart (15de) en risico en veiligheid (16de)". (Hoelscher, 2006: 328)

Het Bilan Innocenti 7 gerealiseerd door UNICEF (2007) over de armoede bij kinderen, geeft een gedetailleerde schatting van de levensomstandigheden en het welzijn van de kinderen en adolescenten in 21 landen van de geïndustrialiseerde wereld. De resultaten tonen aan dat armoede vele aspecten van het welzijn van kinderen aantast. Het is inderdaad bewezen dat armoede, zeker langdurige armoede, zowel de gezondheid kan beïnvloeden als de cognitieve ontwikkeling,

de schoolse resultaten, de aspiraties, het zelfbeeld, de relaties met anderen, het risicogedrag en het perspectief op werk.

Het Bilan 7 verzamelt de beste gegevens die momenteel beschikbaar zijn, en is een belangrijke stap vooruit naar een algemene multidimensionele kijk op het kind in een meerderheid van economisch welvarende landen (UNICEF, 2007: 3). België bekleedt hier de 10de plaats na Nederland, Zweden, Denemarken, Finland, Spanje, Zwitserland, Noorwegen, Italië en Ierland. Ze neemt een 'middenpositie' in. Op een gemiddeld klassement van zes dimensies heeft België een score van 10,7 (zie verder ook hoofdstuk 4 over de meer gedifferentieerde resultaten, met name de lage score - ook hier - voor gezondheid).

6. Analyse van beleidsinterventies

Opgemerkt wordt dat om inzicht te verwerven in de impact van beleidsmaatregelen op kinderarmoede, alle maatregelen met een mogelijke impact op kinderarmoede onderzocht zouden moeten worden, van wijzingen in het geheel van belastingen en uitkeringen, tot maatregelen om werk lonend te maken en mensen te stimuleren om te werken, tot maatregelen inzake onderwijs, huisvesting, participatie et al. (Carpentier, 2005: 68; EU-The Social protection Committee, 2008: 37).

In de hier geïnventariseerde studies komen voornamelijk analyses aan bod van de impact van sociaal beschermende, inkomensgerelateerde maatregelen en maatregelen met betrekking tot kinderopvang (in functie van de toegankelijkheid van tewerkstelling).

6.1 Het belang van een geïntegreerde strategie ten aanzien van armoede én welzijn bij kinderen

Internationaal vergelijkend onderzoek wijst uit dat het armoederisico van kinderen het resultaat is van complexe interacties tussen arbeidsloosheid, 'armoede-ondanks-tewerkstelling' ('in-work-poverty') en de herverdelende impact van transfers (EU - The Social protection Committee, 2008; Whiteford & Adema, 2007; Whiteford, 2007; Hoelscher, 2006; Morissens, 1999).

Algemeen luidt de vaststelling dat de landen met de laagste scores voor wat betreft het armoederisico van kinderen, goed scoren op al deze vlakken. Zij kenmerken zich door een *geïntegreerde strategie die verschillende beleidsterreinen overstijgt* en waarin maatregelen worden gecombineerd gericht op het vergroten van de toegankelijkheid van tewerkstelling en ondersteunende diensten (waaronder kinderopvang en intensief casemanagement) met ondersteuning op het vlak van inkomen.

Opgemerkt wordt evenwel dat ondanks het belang van deze maatregelen, het onwaarschijnlijk is dat ze een beslissende impact zullen hebben op kinderarmoede (Hoelscher, 2006). Hiervoor is, vanuit een kinderrechtenbenadering, een nog veel bredere, geïntegreerde *welzijnsbenadering* noodzakelijk: een omvattend kind- en

gezinsvriendelijk beleid om zo de voorwaarden te creëren waarin kinderen kunnen groeien en hun potentieel ten volle kunnen ontwikkelen.

Een belangrijke vaststelling in dit licht is dat in de genomen en vooropgestelde beleidsmaatregelen de *kinderrechten en -participatie vooralsnog een blinde vlek* zijn (Morissens et al., 2007).

6.2 Sociale bescherming

In België worden de sociale uitkeringen beschouwd als een noodzakelijk complement bij een activerend arbeidsmarktbeleid en een strategische factor voor het beleid van armoedebestrijding en sociale cohesie.

Het beleid voor degenen die niet op de arbeidsmarkt terecht kunnen, richt zich enerzijds op het waarborgen van een adequaat minimum, en anderzijds op het vermijden van financiële werkloosheids- of inactiviteitsvallen. Wat de opname of het gebruik van *minimuminkomensbescherming* betreft, wordt in onderzoek vastgesteld dat het hebben van (vooral jonge) kinderen een bescherming vormt tegen onderbescherming. Of nog: de aanwezigheid van (jonge) kinderen in het gezin heeft een positief effect op de opname van regelingen (Steenkens et al., 2007; Nicaise & Groenez, 2002). Vastgesteld wordt echter eveneens dat wanneer de minimumuitkeringen (nl. minimum invaliditeits- en werkloosheidsuitkeringen, minimumpensioen en bestaansminimum) worden vergeleken met de armoederisicogrens, *het niveau van een aantal minimumuitkeringen zich beneden de armoederisicodrempel situeert* (Belgisch strategisch verslag inzake sociale bescherming en sociale inclusie 2006-2008). Dit is voornamelijk het geval voor de werkloosheids-, invaliditeits- en bijstandsuitkeringen voor koppels (met en zonder kinderen) en voor de werkloosheids- en bijstandsuitkeringen voor alleenstaanden (met en zonder kinderen).

Wat kind- en gezinsgerelateerde maatregelen betreft, gaat de aandacht in de analyses zowel naar cash-voordelen (waaronder inkomensaanvullende uitkeringen zoals de kinderbijslag en inkomengerelateerde kostenbepalingen zoals verminderde tarieven voor kinderopvang) als naar belastingvoordelen (bijvoorbeeld de aftrek van kosten voor kinderopvang).

Resultaten van internationaal vergelijkend onderzoek wijzen hier ten eerste op het belang van het geheel van deze maatregelen voor de *vermindering van het armoederisico bij kinderen* (EU – The Social protection Committee, 2008; Immervol et al., 2003 & Bradshaw, 2006 in: Morissens et al., 2007; Bradshaw & Finch, 2002). Dit belang blijkt in het bijzonder met betrekking tot de *kinderbijslag, vooral voor koppels met drie afhankelijke kinderen en éénooudergezinnen* (Carpentier, 2005). Enkel voor andere huishoudens met afhankelijke kinderen en voor koppels met één afhankelijk kind zijn andere sociale transfers belangrijker dan de kinderbijslag voor de reductie van kinderarmoede. Ook werd de impact op de kinderarmoede van twee alternatieven voor het huidige kinderbijslagstelsel getoetst: de categoriale selectiviteit (extra uitkeringen voor bepaalde groepen gezinnen: éénooudergezinnen en ééninkomenskoppels) en de inkomensgetoetste toeslag (ten gunste van de laagste

inkomensgroepen) (Verbist, 2002). Door beide gesimuleerde maatregelen wordt het algemene armoederisico van een individu in een gezin met kinderen vermindert en wordt het armoederisico van de individuen in alle huishoudtypes vermindert. De daling van het armoederisico komt in beide scenario's het meest ten goede aan ééninkomensgezinnen met kinderen, gezinnen met drie kinderen en éénoudergezinnen.

Hierbij aansluitend wordt, ten tweede, vastgesteld dat de wijze waarop de voordelen gekanaliseerd worden (cash- dan wel belastingvoordelen) een belangrijk effect hebben op hun verdeling tussen de gezinnen. *Belastingvoordelen komen eerder de betere inkomensgroepen ten goede* (EU – The Social protection Committee, 2008; Morissens et al., 2007). In principe zou daarom een shift van belasting- naar cashvoordelen een inkomensherverdelend effect naar de armste kinderen hebben, zeker indien deze voordelen inkomensafhankelijk zouden zijn. Opgemerkt wordt evenwel dat doelgroepgerichte maatregelen voor lage inkomensgezinnen nog steeds eerder uitzondering dan regel zijn (Morissens et al., 2007). Anderzijds wordt ook opgemerkt dat bij belastingvoordelen het risico op een verstoringseffect op tewerkstellingsmaatregelen en op 'non take-up' kleiner is (EU – The Social protection Committee, 2008).

Wat de precariteitsproblematiek van alimentatievergoedingen betreft, wordt vastgesteld dat het in 2004 opgerichte *alimentatiefonds* (DAVO) *tot dusver niet succesvol* functioneert (Morissens et al., 2007). Het bereik van de gerechtigden op voorschotten is net als het aantal gerealiseerde terugvorderingen van de schuldenaren sterk ondermaats.²⁶

6.3 Kinderopvang en de combinatie van arbeid en gezin

Twee overheidsinstellingen die verantwoordelijk zijn voor de ondersteuning van jonge kinderen en hun gezinnen, de 'Office de la Naissance et de l'Enfance' (ONE) in de Franse Gemeenschap en 'Kind & Gezin' (K&G) in de Vlaamse Gemeenschap, hebben in België onder meer een coördinerende en controlerende rol op het vlak van kinderopvang (zie ook hoofdstuk 4 over hun preventieve en adviserende functie).

De *gesubsidieerde kinderopvang* is, in België, in vergelijking met vele andere landen goed uitgebouwd en wordt beschouwd als een belangrijke ondersteunende dienst ten aanzien van tewerkstelling, met name voor vrouwen. Naast deze *economische*

²⁶ In de marge van afgerond en lopend onderzoek wordt tevens vastgesteld dat éénoudergezinnen met werkende (en niet werkende) inwonende kinderen voor vele uitkeringen en tegemoetkomingen uit de boot vallen omdat van de werkende kinderen verwacht wordt dat zij onderhoudsgeld betalen aan hun ouder. In de praktijk willen slechts weinige ouders dit (of het maximale bedrag) aan hun kinderen vragen. Ouders (en eventuele niet werkende inwonende kinderen) kunnen hierdoor in zeer moeilijke omstandigheden leven (Béatrice Stoms, persoonlijke communicatie).

functie van kinderopvang, wordt ook steeds meer het belang van de *pedagogische* en de *sociale functie* onderkend. Bij de pedagogische functie gaat het erom dat kinderopvang ook de fysische, psychische en sociale ontwikkeling van kinderen stimuleert. De sociale functie wordt ingevuld als een integrerende functie ten aanzien van kansgroepen: kinderopvang kan ouders in staat stellen om een opleiding te volgen, te solliciteren, steun te vinden, andere ouders te leren kennen en/of even tot rust te komen.

Het is omwille van deze drie maatschappelijke functies dat naast de maatregelen gericht op het verhogen van het aantal opvangplaatsen ook het verruimen van de *vastgestelde beperkte toegankelijkheid voor kwetsbare groepen* belangrijk is (Morisens et al., 2007).

Nadat eerder al is vastgesteld dat de lagere SES-groepen, ondanks inkomensgerelateerde bijdragen, opmerkelijk minder gebruik maken van formele kinderopvangvoorzieningen dan de rest van de bevolking (Vanpée et al., 2000), leidt onderzoek in Vlaanderen tot de vaststelling dat zowel bij *kinderen die leven in een kansarm gezin* als bij *allochtone kinderen* het gebruik van kinderopvang veel lager ligt dan in de totale groep (Van Keer et al., 2004; Govaert & Buysse, 2004; Bettens & Buysse, 2002). Slechts 23,7% van de allochtone kinderen en 21,7% van de kinderen uit een kansarm gezin maakten in 2004 regelmatig gebruik van opvang. Het laagste gebruik werd genoteerd bij kinderen in een kansarm allochtoon gezin (12,7%). Wel is, tegenover het najaar 2002, in 2004 ook bij de allochtone kinderen en de kinderen uit een kansarm gezin het regelmatige gebruik van opvang toegenomen. Kinderen bij een alleenstaande ouder maken ook iets minder gebruik van opvang. In het voorjaar 2004 bedroeg het regelmatige gebruik van kinderopvang 48%.

Recent onderzoek verruimt de vaststelling van de beperkte toegang van kansarme ouders tot formele voorzieningen naar een beperkte toegang van deze groep tot meerdere opvangmogelijkheden (Ghysels & Debacker, 2007). Zo blijken kansarme gezinnen ook meer dan andere gezinnen moeite te hebben met het vinden van flexibele opvang. Zij geven vaker aan geen oplossing te hebben gevonden, wat vooral komt door de zwakkere sociale netwerken van kansarme gezinnen. Grootouders zijn minder vaak beschikbaar voor opvang dan bij een gemiddeld Vlaams gezin. Deze vaststellingen verscherpen het belang van de toegankelijkheid van formele opvangvoorzieningen voor deze doelgroep nog.

Ook in de Nederlandstalige Brusselse kinderopvang worden toegankelijkheidsproblemen vastgesteld (Vandenbroeck & Van Nuffel, 2006). Éénoudergezinnen en ouders uit de lagere inkomensgroepen kunnen er niet in de zelfstandige sector terecht omwille van de prijzen. Zij zijn dus uitsluitend op de erkende voorzieningen aangewezen. Toch zijn deze groepen (evenals allochtone gezinnen) net ook in die sectoren ondervertegenwoordigd. Het opnamebeleid (prioriteit voor wie eerst komt en voor arbeid als reden van opvang) en het zoekproces van ouders spelen een rol in deze uitsluiting. Hoger opgeleide, Nederlandstalige tweeoudergezinnen informeren zich eerder en beter, zoeken meer opvang om redenen die aansluiten bij de criteria van de voorzieningen en schrijven zich op meer wachtlijsten in.

Resultaten van experimentprojecten geven aan dat het creëren van een *overlegplatform* tussen intermediaire organisaties en de betrokken kinderopvanginstellingen een grote impact heeft op het vinden van een opvangplaats voor een kind en zijn gezin (VBJK, 2007 en z.d.).

Mede naar aanleiding van al deze vaststellingen, wordt de *kinderopvang momenteel vernieuwd*. Onder meer het *realiseren van een meer toegankelijke kinderopvang voor alle bevolkingsgroepen en/door het vervullen van drie functies voor de kinderopvang (de economische, de pedagogische en de sociale functie)* wordt hierbij nagestreefd. In functie van dit 'vernieuwd conceptueel kader kinderopvang' werden vorig jaar 16 proefprojecten Centra voor kinderopvang (CKO's) opgestart (informatie: via www.kindengezin.be).

Naast voorzieningen voor kinderopvang ondersteunt de overheid gezinnen in de combinatie arbeid-gezin met de financiering van *verlofregelingen* (bv. tijdskrediet en ouderschapsverlof). Opgemerkt wordt evenwel dat gezinnen met een laag inkomen vaak tewerkgesteld zijn in (precaire) jobs die geen vermindering van werkuren of het opnemen van verlof toelaten (Morissens et al., 2007). Deze vaststelling wordt als een bijkomend argument beschouwd voor de optie voor *directe financiële ondersteuning en/of het creëren van kwalitatieve tewerkstelling* (cf. supra) voor deze doelgroep.

7. Beleidsaanbevelingen²⁷

In de geïnventariseerde studies die we in dit hoofdstuk groepeerden, overlappen de beleidsaanbevelingen elkaar grotendeels. We kunnen de kern ervan als volgt samenvatten.

Gelet op de niet geringe omvang van en het risico op intergenerationele bestending van armoede bij kinderen, moet de bestrijding ervan een prioriteit zijn en blijven. De complexe achterliggende interacties (tussen onder meer tewerkstelling, gezinstype en herverdelende transfers) noodzaken een geïntegreerde strategie die verschillende beleidsterreinen overstijgt en waarin maatregelen worden gecombineerd die gericht zijn op het vergroten van de toegankelijkheid van tewerkstelling en van ondersteunende diensten (waaronder kinderopvang en intensief case-management) met een inkomensondersteuning.

Wat de toegankelijkheid van tewerkstelling betreft, moeten maatregelen worden gericht op het versterken van kwalitatieve tewerkstelling voor die groepen die ver van de arbeidsmarkt staan. Dit is tewerkstelling die bijdraagt aan de levenskwaliteit van het gezin en aldus 'werkt' als een hefboom om uit de armoede te

²⁷ We beperken ons hier tot de beleidsaanbevelingen die in de geïnventariseerde studies expliciet worden geformuleerd.

geraken. Het realiseren daarvan vergt integrale werk- en welzijnstrajecten op maat die zowel de doelgroep als de werkgevers en de bemiddelaars prikkelen en ondersteunen en die rekening houden met de hele (gezins)context.

Gelet op de ernst van hun armoederisico en hun toenemend aantal, zijn éénoudergezinnen een specifieke aandachtsgroep.

Er moet evenwel dringend meer werk worden gemaakt van het integreren van de kinderrechten en – aldus – van het perspectief van de doelgroep zelf. Dit noodzaakt een bredere welzijnsbenadering die gebaseerd is op de ervaring van kinderen zelf.

8. Aanbevelingen voor verder onderzoek

In de geïnventariseerde studies die we in dit hoofdstuk groepeerden, worden volgende aanbevelingen voor verder onderzoek gemaakt:

- onderzoek naar de duur en de ernst van armoede bij gezinnen met kinderen;
- longitudinaal onderzoek dat kinderen in armoede over een langere periode volgt;
- meer onderzoek naar intergenerationele armoede en specifieke onderwerpen (zoals tienerzwangerschappen);
- onderzoek vanuit het perspectief van de kinderen in armoede zelf;
- onderzoek naar de situatie van allochtone kinderen in armoede;
- onderzoek naar de rol van alimentatievergoedingen en de impact ervan op het armoederisico (zowel bij de gerechtigde als bij de verschuldigde).

9. Lopend onderzoek

Minimumbudgettenproject (o.l.v. Berenice Storms, Katholieke Hogeschool Kempen).

In het minimumbudgettenproject worden verschillende korven uitgewerkt (voeding, huisvesting, persoonlijke verzorging, gezondheidszorg, kleding, nachtrust, betekenisvolle primaire relaties, ontplooiingsmogelijkheden tijdens de kindertijd, ontspanning, mobiliteit en veiligheid), die mensen moeten toelaten een gezond en autonoom leven te leiden. Eén ervan is veilige kindertijd.

Omdat veilige kindertijd leeftijdsgebonden is en als dusdanig sterk interfereert met de andere korven, worden in deze korf enkel de concrete behoeften ingevuld die niet gelden voor volwassenen, maar als dusdanig specifiek zijn voor kinderen en jongeren. Dit betekent bijvoorbeeld dat in de korf gezonde voeding de ingrediënten en de hoeveelheden zijn aangepast voor gezinnen met kinderen. Of dat in de korf huisvesting rekening wordt gehouden bij de keuze van de woning met het aantal inwonende kinderen.

Via de Delphi-methode wordt momenteel onderzocht welke relevante factoren moeten vervuld zijn opdat kinderen veilig kunnen opgroeien tot volwaar-

dige burgers. Concreet wordt gezocht naar satisfactoren rond volgende vier behoeften: (1) behoefte aan liefde en veiligheid, (2) behoefte aan het opdoen nieuwe ervaringen, (3) behoefte aan lof, erkenning en positieve feedback en (4) behoefte aan graduele uitbreiding van verantwoordelijkheden. Eens de satisfactoren (en hoeveelheid en kwaliteit) concreet gedefinieerd zijn, wordt de kostprijs van de materiële middelen om een veilige kindertijd door te maken, bepaald.

Het euregionaal project *'Réseau Eurégional de lutte contre l'exclusion sociale'* (het euregionaal netwerk van strijd tegen de sociale uitsluiting (RECES), Eurégio Meuse-Rhin, 2005-2007 (verantwoordelijke: het Belgisch Rode Kruis, Duitstalige afdeling).

De Duitstalige Gemeenschap (Deutschsprachige Gemeinschaft) maakt deel uit van het euregionaal project RECES. De beoogde doelgroep werd beperkt tot kinderen en jongeren van 0 tot 18 jaar, met een bijzondere aandacht voor de groep kinderen van 0 tot 12 jaar en voor kinderen en jongeren van buitenlandse afkomst.

Volgende aspecten worden behandeld: hoe zijn de levensomstandigheden van de kinderen en de jongeren in de Duitstalige Gemeenschap? Hebben kinderen en jongeren uit achtergestelde gezinnen sowieso minder slaagkansen in het leven dan andere kinderen en jongeren? Zijn de diensten van de bestaande instellingen en organisaties voor de verschillende levensdomeinen (onderwijs, gezin, vorming, opleiding, hulp aan kinderen en jongeren, gezondheid, sociale hulp, huisvesting, deelname aan het culturele leven) voldoende om verschillende vormen van sociale uitsluiting te voorkomen? Welke diensten ontbreken er? Wat kan verbeterd worden? Zijn er middelen die preventief kunnen ingezet worden?

Dit werk focust niet enkel op kwantitatieve aspecten, ook kwalitatieve aspecten komen aan bod. De publicatie van het verslag wordt verwacht tegen eind juni 2008.

Gepland onderzoek UNICEF België

UNICEF België heeft de problematiek van kinderen in armoede als een prioriteit ingeschreven in zijn actieplan en plant een onderzoek over de situatie en de beleving van de kinderen in 2009-2010. Zodoende wil men een betere kijk krijgen op hun situatie, de stem van deze kinderen laten horen, een maatschappelijk debat over de armoede in België voeren, en aanbevelingen formuleren naar het beleid toe ter verbetering van deze situatie.

Voor het ogenblik heeft UNICEF België geen gegevens of resultaten van kinderen, uitgenomen de aanbevelingen van de kinderen over de armoede in het eerste alternatief verslag van de kinderen voor het Comité van de kinderrechten.

HOOFDSTUK 2

DE SCHOOL EN HET ONDERWIJS

Inleiding

Idealiter betekent naar school gaan het vinden van een netwerk van relaties, banden scheppen, leren, zijn nieuwsgierigheid ontwikkelen, groeien. Een onderzoek uit 2000 over de verwachtingen van adolescenten over de school, toont aan dat voor hen, de school niet enkel een leeromgeving zou moeten zijn, maar ook en vooral een plaats om te leven, een plaats 'voor het leven' (EURONET, 2000: 2).²⁸ Deze bevinding zet aan tot aandacht voor een onderscheid tussen 'de school' als een sociale setting waarin en waardoor het algemeen welzijn van kinderen in hun leefwereld wordt beïnvloed en 'het onderwijs' in functie van een toekomstige goede plaats op de arbeidsmarkt. De vaststelling dat onderwijsprestaties op zich meer zeggen over het toekomstig welzijn ('well-becoming') van kinderen dan over hun huidig welzijn (Hoelscher, 2006) sluit hierbij aan.

De noties van burgerschap, identiteit en integratie in het sociale leven zijn sterk verbonden met de school en het onderwijs. Deze twee, school en onderwijs, kunnen een bepalende rol spelen bij de preventie van uitsluitingen en de vermindering van sociale ongelijkheden. Ze kunnen ze echter ook bestendigen.

De prestatie van het schoolsysteem en de kwaliteit van het geboden onderwijs in alle scholen van het land, zowel in het algemeen onderwijs als in het beroeps of het bijzonder onderwijs zijn verbonden met het verkrijgen van een diploma of getuigschrift, een factor waar men praktisch niet buiten kan bij de zoektocht naar een baan, en bijgevolg ook in de herhaling van de armoede. De maatregelen die genomen worden voor de organisatie van de scholen en het mandaat dat aan de leerkrachten wordt verleend bepalen nochtans de praktijken, hebben een invloed op de uitbouw van de sociale en identitaire constructie van de jongeren en hebben bijgevolg een directe invloed op de relaties in de maatschappij en op de effectieve rol van de school.

In werkelijkheid zijn de schoolloopbanen heel verschillend en de verschillende hieronder geanalyseerde studies stemmen overeen in het verbinden van 'armoede' met 'schoolse moeilijkheden'. Gaande van het algemeen naar het beroeps, tech-

²⁸ http://www.crin.org/docs/BulletinInformation11_00dec.pdf.

nisch of bijzonder onderwijs, het meermaals zittenblijven, eindigen jongeren uit kansarme milieus de school zonder de basisnoties van het schrijven, het lezen en het rekenen goed te beheersen.

Dit hoofdstuk geeft een stand van zaken van de verschillende studies die nader werden bekeken over het thema 'armoede, school en onderwijs' en geeft enkele suggesties voor reflectie en aanbevelingen die door de onderzoekers worden voorgesteld om de fundamentele rol van de school hieromtrent te versterken.

De bevindingen laten zich onderbrengen in de volgende opdeling.²⁹

- de schoolloopbaan: bevindingen;
- achterstellingsfactoren op vlak van ongelijke kansen;
- achterstellingsfactoren op vlak van ongelijke behandeling;
- de structuren van het onderwijssysteem;
- aanbevelingen voor het beleid;
- aanbevelingen voor verder onderzoek;
- lopend onderzoek.

1. De schoolloopbaan: vaststellingen

Het onderwijssysteem in België is sedert goed 15 jaar een verantwoordelijkheid van de drie taalgemeenschappen. Vastgesteld wordt evenwel dat de verschillen tussen de drie onderwijssystemen weliswaar zichtbaar zijn op verschillende niveaus, maar dat de uitdagingen voor een gelijke kansenbeleid opvallend overeenstemmen (Morissens et al., 2007). Deze algemene vaststelling vinden we over de verschillende geïnventariseerde studies heen bevestigd. Vooreerst zijn de onderzochte studies het eens om te zeggen dat er een sociale ongelijkheid is zowel in het kleuter-, het lager als in het middelbaar onderwijs. Tevens zijn de onderzochte studies unaniem in het verbinden van 'armoede' en 'schoolmoeilijkheden'.

1.1 Sociale ongelijkheid in het onderwijs

De onderzochte studies³⁰ stellen verbanden vast tussen ongelijkheidsindicatoren (zoals participatie, vooruitgang, oriëntatie en rendement (het halen van een diploma)) en sociale kenmerken (bv. socio-economisch: het gezinsinkomen, het socio-professioneel niveau van de ouders, het diploma van de moeder, ...; de ethnisch-culturele identiteit: nationaliteit, taal, ...; kenmerken van het gezin: ééno-

²⁹ Deels geïnspireerd door Nicaise (1997a, 1997b, 2001).

³⁰ Zie o.m. Pourtois & Desmet, 2008; Hirtt, Nicaise & De Zutter, 2007; Humbeek, 2007; Jacobs et al., 2007; OECD, 2007, 2006, 2004 & 2001; Lienard & Mangez, 2006; Hirtt, 2006; Casman, 2004; Groenez et al., 2003; UNICEF, 2002; Douterlungne et al., 2001; Nicaise, 1997a & b & 2001; Visée, 2000; Kerckhofs, 1998; Hirtt, 1998.

dergezinnen of niet; het geslacht).³¹ Een aantal vaststellingen karakteriseert deze algemene vaststelling van sociale ongelijkheid in het onderwijs verder.

De sociale ongelijkheid in het Belgisch onderwijs is groot. Internationaal vergelijkende studies op basis van de PISA-enquêtes³² stellen telkens opnieuw vast dat in België gemiddeld goed gescoord wordt, maar dat de ongelijkheden in niveau tussen de leerlingen groot zijn en de sociale determinatie van deze schoolse resultaten sterk zijn (OECD 2007, 2004 en 2001, UNICEF, 2002).

Daarbij wordt in een recent gepubliceerd rapport over de schoolse competenties van immigrant-leerlingen op basis van de PISA-2003 gegevens (OECD, 2006), vastgesteld dat België de grootste verschillen heeft tussen de resultaten van de allochtone en de autochtone leerlingen. In diepgaandere analyses wordt vastgesteld dat de sociaal-economische achtergrond van leerlingen hierin zo niet een bijna uitsluitende (Hirtt, 2006), dan toch een zeer belangrijke rol speelt (Jacobs et al., 2007).

De sociale ongelijkheid in het Belgisch onderwijs wordt gekenmerkt door een *voortschrijdende sociale selectie*: de sociale ongelijkheid vangt aan in het kleuteronderwijs en neemt steeds verder toe doorheen de schoolloopbaan (Hirtt et al., 2007; Groenez et al., 2003). Daarbij blijken in het geheel van de schoolloopbaan de overgangen tussen kleuter, lager, secundair en hoger onderwijs belangrijke *scharniermomenten*, i.c. 'struikelblokken'.

Er worden *opmerkelijke genderverschillen* vastgesteld in de voortschrijdende sociale selectie (Groenez et al., 2003). Deze worden als volgt samengevat (Groenez, 2004): 'Jongens beginnen reeds hun kleuteronderwijs met vertraging t.o.v. meisjes. Ze lopen meer dan tweemaal zoveel risico om in het buitengewoon lager onderwijs terecht te komen. In het secundair onderwijs hebben ze aanzienlijk méér kans op vertraging en belanden ze vlugger in de waterval; hun risico op ongekwalificeerde uitstroom ligt aanmerkelijk hoger dan dat van meisjes. Jongens participeren minder aan het hoger onderwijs, al kiezen ze daar vaker voor de lange studies (met name hogeschoolonderwijs met 2 cycli). Het feit dat huidige nadeel van jongens reeds in de eerste kleuterklas merkbaar is, wijst erop dat het deels te maken heeft met factoren in de gezinscultuur; maar het verschil wordt eerder versterkt dan weggewerkt door het onderwijs.'

³¹ Vastgesteld wordt dat de 'onderwijsongelijkheden' in termen van schoolse achterstand groter zijn in Wallonië en Brussel dan in Vlaanderen (Lienard & Mangez, 2006). Gezien de in hoofdstuk 1 vastgestelde gelijkaardige verschillen in de sociaal-economische ongelijkheid tussen de drie regio's, kan dit een indicatie zijn die de sociale ongelijkheid in het onderwijs in België bevestigt.

³² Het 'Programme for International Student Assessment' (PISA) is een OECD-onderzoeksprogramma van internationaal gestandaardiseerde assessment-onderzoeken bij 15-jarigen in het onderwijs. Momenteel zijn er resultaten beschikbaar die betrekking hebben op de bevragingen in 2000, 2003 en 2006.

1.2 Onderwijsongelijkheden en armoede

In de geïnventariseerde studies wordt de relatie onderwijsongelijkheden-armoede ten eerste (en vooral) *onrechtstreeks* vastgesteld. Dit is het geval wanneer het gaat om een verband met factoren/sociale kenmerken die nauw verband houden met armoede, zoals een gezinsinkomen onder de armoedegrens, arbeidsloosheid of een laag onderwijsniveau van de moeder. We geven enkele voorbeelden ter illustratie.

- ‘21% van de kinderen die in een gezin leven met een inkomen onder de armoedegrens heeft een schoolse achterstand.³³ Binnen de gezinnen met een inkomen boven de armoedegrens ligt het percentage schoolse achterstand 11 procentpunten lager’ (Ghysels & Debacker, 2007: 157).
- Wanneer de kinderen in hun 10de jaar zijn, staan minder dan 30% van de kinderen van leerkrachten achter, dat wil zeggen ze hebben minstens één jaar overgedaan. Bij kinderen van kaderleden en vrije beroepen kent iets meer dan 30% een schoolse achterstand. Kinderen van arbeiders zijn echter in de meerderheid (55%) met een schoolse achterstand, evenals kinderen (60%) waarvan het gezinshoofd werkloos is (Kerckhofs, 1998).³⁴
- Kinderen oriënteren naar het technisch en het beroepsonderwijs is een vorm van selectie die veel moeilijker omkeerbaar is: kinderen van arbeiders of van mensen ‘zonder beroep’ zijn respectievelijk met minder dan 20% en minder dan 15% om te eindigen in de ingeslagen richting (Kerckhofs, 1998).³⁵
- ‘Oriëntatie naar het bijzonder onderwijs, en in het middelbaar naar weinig kwalificerende richtingen gebeurt vaak bij kinderen uit kansarme milieus. Oriëntatie naar de types 1, 3 en 8 van het bijzonder lager onderwijs treft vooral kinderen uit kansarme milieus van gelijk welke oorsprong. Kinderen uit arbeidergezinnen en uit sub-proletarische gezinnen vertegenwoordigen ongeveer 77% van de populatie van het bijzonder onderwijs. Leerlingen afkomstig uit achtergestelde socio-professionele categorieën zijn in de meerderheid en oververtegenwoordigd in de types 1 (licht mentale achterstand), 3 (gedragsstoornissen) en 8 (leerstoornissen) van het bijzonder lager onderwijs. 75% van deze kinderen worden doorverwezen naar het bijzonder onderwijs rond de leeftijd van 9 jaar, na een vruchteloze poging in het gewoon lager onderwijs’ (Visée, 2000: 1).
- Het absentisme is dikwijls het resultaat van een geheel van factoren die met armoede verbonden zijn (ATD Vierde Wereld, 2003). Moeilijkheden om de schoolkosten te betalen, vooral wanneer zich dat herhaalt of voortduurt, maken dat het kind dikwijls problemen ondervindt op school, die niet te wijten zijn aan zijn houding of aan zijn werk, maar wel hierop een weerslag hebben

³³ Gegevens m.b.t. het middelbaar onderwijs.

³⁴ <http://users.swing.be/aped/documents/d0056/d0056.html>.

³⁵ <http://users.swing.be/aped/documents/d0056/d0056.html>.

(ATD Vierde Wereld, 2006: 13). 'Vaak is het absentieïsme de enige manier voor de gezinnen en het kind om de schaamte te vermijden' (ATD Vierde Wereld, 2006: 10).

- Na 11 jaar verplicht onderwijs, zijn er slechts 19% van de arbeiderskinderen die in het algemeen onderwijs blijven of daar stand houden. De anderen zitten gelijk verdeeld over het technisch en over het beroepsonderwijs. Kinderen waarvan de vader geen beroep heeft, staan er nog slechter voor: slechts 14% onder hen slagen erin in het algemeen onderwijs te blijven (waarvan 3% in het zesde middelbaar zitten, de anderen hebben een achterstand). 60% onder hen volgen beroepsonderwijs (Hirtt, 1998).³⁶
- In het jaar 2000 is het wat de Franse Gemeenschap betreft zo dat de waarschijnlijkheid dat een kind het diploma van hoger secundair onderwijs behaalt 65%, wanneer de moeder op zijn minst het lager onderwijs heeft afgewerkt. 'Deze waarschijnlijkheid stijgt tot 87% als de moeder een diploma heeft van het hoger onderwijs (lang of korte type), dat wil zeggen 34% meer kans om met succes het secundair onderwijs te beëindigen' (Lienard & Mangez, 2006: 18).
- Wat de ongekwalificeerde uitstroom uit het onderwijs betreft, zijn het vooral jongeren uit de lagere sociale klassen die nooit een diploma behalen dat hen toegang geeft tot het hoger onderwijs (Groenez et al., 2003). Zo heeft, voor wat het Vlaams onderwijs betreft: 'de helft van alle kinderen waarvan de moeder ten hoogste een diploma lager onderwijs heeft behaald, geen toegang tot het hoger onderwijs. Één op vier stroomt zelfs ongekwalificeerd uit het secundair onderwijs. Daarentegen hebben kinderen waarvan de moeder een diploma hoger onderwijs heeft behaald, voor 95% toegang tot het hoger onderwijs. De socio-economische en de etnisch-culturele afkomst blijkt ook nog een bijkomende invloed uit te oefenen op de beslissing om al dan niet te participeren aan dat onderwijs (gegeven dat men toegang heeft)' (Groenez, 2004).

De relatie tussen onderwijsongelijkheden en armoede wordt ten tweede ook *rechtstreeks* vastgesteld.

Vier kleine steekproeven bij kinderen uit Belgische gezinnen die in persistente armoede leven,³⁷ illustreren dat de situatie van de groep kansarmen in het onderwijs nog schrijnender is dan de situatie van de onderste categorieën volgens verschillende socio-economische gezinskenmerken (i.c. beroep vader, diploma moeder, netto inkomen per maand) (Nicaise, 2001: 3-4): '64% van de leerlingen uit het lager en secundair onderwijs hadden minstens 1 jaar overgezet, 30% hadden

³⁶ <http://users.swing.be/aped/documents/d0056/d0056.html>.

³⁷ De eerste steekproef werd uitgevoerd in het kader van een onderzoek naar contacten met de bijzondere jeugdzorg (Nicaise & De Wilde, 1995); de tweede, in het kader van het Algemeen Verslag over de Armoede (ATD-Vierde Wereld et al., 1995). Twee andere slaan op arme gezinnen uit Franstalig België (steekproeven van ATD-Vierde Wereld, resp. in 1994 en 1996, niet gepubliceerd). Samen bevatten ze gegevens omtrent 243 kinderen in het lager en secundair onderwijs.

twee of méér jaren gebist, en circa één op drie was in het buitengewoon onderwijs verzeild. Dit laatste betekent dat de kans om in het buitengewoon onderwijs terecht te komen vijf tot zes maal hoger is bij arme kinderen dan voor het gemiddelde Vlaamse kind'.³⁸

1.3 Betekenis, beleving en gevolgen van moeilijkheden op of met school

Achter de cijfers in verband met de onderwijsongelijkheden (schoolse vertraging, (her)oriënteringen, ...) gaan processen schuil die voor de betrokken leerlingen gepaard gaan met (soms ingrijpende) veranderingen in hun (be)leefwereld. De beleving en betekenis van 'moeilijkheden op of met school' en/of relatie daarvan met het (psychisch) welbevinden komt soms wel aan bod in onderzoek, maar niet in relatie met de sociaal-economische achtergrond (i.c. armoede) van de betrokken leerlingen. De vastgestelde sociale ongelijkheid in het onderwijs noopt wel tot de hypothese dat de resultaten van deze studies niet alleen 'ook' maar ook misschien 'vooral' betrekking hebben op de groep van 'kinderen in armoede'. Daarom geven we, hoewel deze studies buiten het opzet van de inventaris vielen en dus niet systematisch werden geïnventariseerd, toch enkele onderzoeksresultaten.

Vastgesteld wordt ten eerste dat, wat de school betreft, verschillende vormen van uitsluiting die vastgesteld worden in de schoolse context, *diverse realiteiten* betreffen. 'Soms wil men met deze notie een probleem van schools rendement aangeven, zwakke punten en onvoldoendes kunnen leiden tot een zittenblijven, of tot opgeven. Maar deze uitdrukking wil ook soms een fysieke uitsluiting aangeven, een tijdelijke of definitieve verwijdering van de leerling uit de school waar hij ingeschreven is. De uitsluiting door de school kan ook verwijzen naar de beleving van de leerlingen die zich slecht geïntegreerd of geaccepteerd voelen in een plaats, een micro-maatschappij, waar ze vele uren in de nabijheid, zelfs in de promiscuïteit met andere jongeren en volwassenen en er aandachtig, productief, actief en tegelijk kalm te zijn' (Born, 2005: 1).

Ten tweede wordt vastgesteld dat 'moeilijkheden op of met school' en de (her)oriëntaties of uitval die hiermee gepaard gaan, negatieve gevolgen hebben voor het (*psychisch*) *welbevinden*.

- 'De problemen wat betreft het schoollopen staan gewoonlijk in verband met een onwel bevinden van de jongere op school. Dat kan gelden zowel voor jongeren in een leersituatie (falen op school, meerdere reoriëntaties, demotivatie, enz.) als op het persoonlijk vlak (uitdrukking van een gebrek aan zelfvertrouwen, een onvermogen om zijn eigen problemen of angsten te overstijgen) of relationeel (een gevoel van anders te zijn dan de andere leerlingen, een moei-

³⁸ De populatie leerlingen in het buitengewoon onderwijs in Vlaanderen beslaat immers 3,6% van de totale leerlingpopulatie.

lijkheid om de regels in de klas te respecteren, het gevoel uitgesloten te worden door bepaalde leerkrachten, enz.)' (Piette, 2003: 98).³⁹

- Sociale uitsluiting is een dankbaar terrein voor victimisatie en ongunstig voor het welzijn en de persoonlijke ontwikkeling. 'De uitsluiting belemmert ook de ontwikkeling van harmonieuze interindividuele en sociale relaties zoals de werking zelf van de school als instelling en haar doelstellingen' (Born, 2005: 1).

Men stelt ook een gebrek aan een aangepaste omkadering vast zowel in het schoolse als in het buitenschoolse milieu, omkadering die hen zou toelaten om te blijven of om gereïntegreerd te worden in het gewone onderwijs. (Visée, 2000: 1).

2. Achterstellingsfactoren op vlak van ongelijke kansen

'(On)gelijke kansen verwijzen naar materiële, fysische, sociale en culturele factoren die de onderwijsprestaties van leerlingen in positieve of negatieve zin kunnen beïnvloeden (fysische en mentale gezondheid, vóórschoolse psychomotorische en taalontwikkeling, pedagogische draagkracht van het gezin, materieel comfort, cultureel kapitaal, relatienetwerken enz.). Deze factoren zijn exogeen t.a.v. het onderwijssysteem, maar het onderwijsbeleid kan al dan niet compenserend optreden waar blijkt dat deze kansen sociaal ongelijk verdeeld zijn' (Nicaise, 2001: 9).

2.1 De thuiscultuur en de educatieve bagage van de ouders

In verschillende geïnventariseerde studies komt het *verschil in cultuur thuis en op school* aan bod als een factor die de ongelijkheden in de onderwijstrajecten van kinderen in armoede mee kunnen bepalen.

Wat betreft de *aspiraties* van ouders m.b.t. de schoolloopbaan van hun kinderen wordt in meerdere sociologische studies vastgesteld dat deze weliswaar verschillen naar sociale achtergrond, maar toch steeds hoger gesteld zijn dan wat achteraf haalbaar blijkt (Cliquet & Ryelandt, 1974; Verhoeven & Kochuyt, 1995). Hieruit wordt besloten dat het zeker niet de té lage verwachtingen van kansarme ouders zijn die een rem plaatsen op de schoolloopbaan van hun kinderen. Gesteld wordt dat zij integendeel in hun eigen mislukking op school vroeger en hun armoede nu het bewijs zien van de noodzaak van een succesvolle schoolloopbaan (Nicaise, 1997a).

³⁹ Enerzijds analyseert de studie individuele gesprekken van 35 jongeren die de school verlaten hebben, en anderzijds analyseert ze vragenlijsten van 567 jongeren van het deeltijds onderwijs (CEFA 48,1%, middenklasse, 47,2%) en jongeren die verenigingen voor jongeren, ontmoetingsplaatsen voor jongeren, en Hulp in Open Milieus (Aide en Milieu Ouvert, AMO), 4,7%, bezoeken.

Dit neemt niet weg dat in de geïnventariseerde studies wel (meer of minder bepalende) verschillen in cultuur thuis en op school, verschillen in (bepalende) thuiscultuur en/of ambivalente boodschappen worden vastgesteld.

- Er bestaan vele verschillen zowel in waarden als in de verhouding tussen de cultuur van kansarme gezinnen en de eisen van de schoolse cultuur. Het zijn twee verschillende manieren om de wereld te interpreteren. Deze relationele verschillen dragen mogelijks bij om bij volkse gezinnen ongelijkheden te creëren wat betreft de schoolloopbanen van de kinderen (Lienard & Mangez, 2006: 24).
- ‘Gezinnen induceren bij kinderen ofwel een gevoel van herkenning en positiviteit naar de school toe, ofwel integendeel, een gevoel van vervreemding, zelfs van verwerping. Dit gevoel zal de aanpassing aan de school al dan niet bevorderen’ (Pourtois & Delhaye, 2008: 6).
- Door de transgenerationale dimensie van de tijd bij armoede en sociale uitsluiting te onderzoeken, stelt men vast dat ouders aan hun kinderen zeggen ‘zorg dat je beter slaagt dan wij’ maar ook ‘denk niet dat je beter bent dan wij, en laat ons niet vallen’. Dit kan een dubbele familiale verplichting lijken, maar deze zal het enkel zijn wanneer het onmogelijk is om daarover te spreken. Fontaine (2002: 192) herneemt de term ‘simple bind’ of ‘enkelvoudige dwang’ van Hoffman. Verplichting waaruit men ontsnapt door een ‘sprong’, een discontinue verandering; geen verandering meer of minder, maar een verandering in de manier van zijn, zoals bij de overgang van kind naar adolescentie: het kind is niet enkel groter geworden, maar op een bepaald moment ziet men niet meer het kind, maar het jonge meisje. Dat ziet men ook bij kansarme gezinnen: onder wisselende invloed van een leerkracht en van het gezin kan zich een scholier manifesteren. Bij welk soort gezinnen? We zullen zien dat het bij die gezinnen is waar de familiale banden gemakkelijker ter sprake komen.

Pourtois (2004: 200-210) bestudeert inderdaad de band tussen de impliciete familiale opvoeding en het slagen op school, bij gezinnen waarvan de ouders weinig geschoold zijn. Dit analyseert hij in functie van zijn paradigma van de twaalf behoeften. Als voorbeeld hernemen we hier enkel de drie behoeften die verbonden zijn aan het affectieve, maar de cognitieve en sociale behoeften, evenals de waarden spelen uiteraard ook een rol.

Bij gezinnen die het welslagen bevorderen, spreken de ouders over hun gehechtheid, maar deze is dynamisch, kan in vraag gesteld worden, zonder de fundamentele band te verbreken die de verschillende leden verbindt. Een dialectisch element is hier aanwezig. Wat de behoefte van aanvaarding betreft, deze wordt in rekening gebracht maar niet zodanig dat elk teken van verwerping afwezig is. Zo kunnen de moeders weigeren om geschenken te geven. Dit meerlijinig en dialectisch proces bevordert de ontwikkeling van het kind. Wat de investering betreft, discuten de ouders met de kinderen over de keuze van het beroep, en ontwikkelen voor hen een beroepsproject.

Dan zijn er de gezinnen die het welslagen minder bevorderen. Wat de gehechtheid betreft spreken de ouders vooral over hun angst van los te laten, en daardoor stelt de verzelfstandiging van het kind problemen. Wat de aanvaarding betreft, aanvaarden ze altijd het kind en zijn verwezenlijkingen. Wat de investering betreft, zijn ze minder ambitieus, hebben ze geen professioneel project voor hun kinderen en zijn ze meer defaitistisch.

Men stelt vast dat de impliciete opvoeding sterk en doordringend 'op de achtergrond' speelt van de ontwikkeling van elk individu. Ons kapitaal vol gewoontes stelt strenge beperkingen aan een openheid van onze acties. Zo worden er specifieke familiale logica's geïnstalleerd (impliciete theorieën over opvoeding) die door dit geïncorporeerd sociaal geheugen gecreëerd worden. In werkelijkheid laten de ervaringen onuitwisbare sporen achter, die in de loop der tijd, de identiteit van een persoon vormen (Pourtois & Desmet, 2008: 34).

Daarnaast wordt ook gewezen op de rol van de *beperkte educatieve bagage* van de ouders.

Vastgesteld wordt dat de studiebegeleiding bij kansarme ouders wordt beperkt door hun eigen beperkte schoolse bagage. Ongeletterde ouders kunnen hun kinderen wel aanporren om tijd en energie te spenderen aan hun studie, maar kunnen hen geen feedback geven bij eventuele vragen of fouten (Verhoeven & Kochuyt, 1995).

Verder wordt aangegeven dat deze beperkingen niet worden gecompenseerd doordat kansarme ouders veel meer thuis zijn dan andere, vanwege hun hoge mate van economische inactiviteit (Nicaise, 1997a en b). Vastgesteld wordt immers dat onderzoek vaak juist paradoxaal wijst in de omgekeerde richting 'Zelfs nadat andere invloeden verrekend zijn, vindt men telkens een negatief effect van economische inactiviteit van de ouder(s) op de schoolprestaties van leerlingen, en des te meer wanneer de ouder lager geschoold is of wanneer beide ouders inactief zijn buitenhuis' (Nicaise, 1997a: 5).

2.2 Andere omgevingsfactoren

Op basis van verschillende onderzoeken (Tratsaert, 1994; Verhoeven & Kochuyt, 1995; Elchardus et al., 1995), wordt gewezen op volgende andere (interdependente) negatief beïnvloedende omgevingsfactoren (Nicaise, 1997a & b):

- het geaccumuleerd gezondheidsdeficit van kansarme kinderen en jongeren;
- het beperkte instrumenteel ondersteunend sociaal kapitaal van kansarme gezinnen;
- de instabiliteit van de gezinsomgeving (frequent verhuizen, breuken in gezinsrelaties);
- werkloosheid;
- stress;

- crisissituaties.

2.3 De kosten van het onderwijs

Regelmatig wordt in onderzoek gepeild naar de studiekosten (Cossey et al., 1993; Denys, 1987; Dewaele, 1987; Van Hooreweghe et al., 1989; Nicaise et al., 1990; Bollens et al., 2000; Verhaeghe et al., 2000; Fripont et al., 2001; Bollens & Vandeputte, 2007). Op basis van de resultaten wordt besloten dat de *kostenloosheid van het onderwijs een mythe* is aangezien de kosten van vervoer, schooluitrusting, handboeken en schriften, verplichte nevenschoolse activiteiten e.d. niet zelden worden afgewenteld op de ouders (Nicaise, 2001).

Verder wordt vastgesteld dat de schoolkosten groter worden naarmate de leerling meer geschoold is. Bij een indeling van de schoolkosten in verplichte, facultatieve en vrije schoolkosten, stelt men vast dat in de kleuterschool en vooral in het lager en secundair onderwijs, de kosten die beleefd worden als verplichtend ruim dominant zijn (respectievelijk 52%, 66% en 72%) en een groeiend deel van het budget uitmaken gedurende het hele schooltraject. De kosten die als facultatief worden ervaren (31%, 20% en 15%) worden minder belangrijk, terwijl de vrije kosten (17%, 14% en 13%) relatief constant blijven in het gezinsbudget voor de verschillende onderwijsniveaus (La Ligue des familles, 2005: 19).

Dat de studiekosten *voor de minstbegoeden problemen* veroorzaakt, wordt in verschillende van de geïnventariseerde studies vastgesteld. Dit zowel met betrekking tot de directe als de indirecte kosten.

Zij *besparen* in de eerste plaats op nevenschoolse activiteiten (Van Hooreweghe et al., 1989) of houden hun kinderen gewoon thuis wanneer ze bepaalde rekeningen niet meer kunnen betalen (Verhoeven & Kochuyt, 1995).

Deze situatie is een bron van *spanningen en conflicten tussen de gezinnen, de kinderen en de scholen* (ATD Quart Monde, 2005 & 2006; CODE, 2007; Ligue des droits de l'enfant, 2007).

Bovendien blijken onder meer deze hoge onderwijskosten voor sommige gezinnen met kinderen die moeten rondkomen met een te laag inkomen nog altijd een *drempel* te vormen om hun kinderen te laten *verder studeren* (Storms, Légar & Bonroy, 2007).

Econometrische analyses tonen aan dat de participatiekans aan voortgezet onderwijs ook significant geremd wordt door de financiële drempel van de *indirecte kost* (Nicaise, 1997c & 2002). De indirecte kost, namelijk het gederfde inkomen zolang men op de schoolbanken zit, is verschillende malen groter dan de directe kost (Nicaise, 2001). Zelfs rekening houdend met tegemoetkomingen zoals kinderbijlagen, belastingverminderingen en eventueel studietoelagen, betekent elk jaar bijkomend onderwijs een aanzienlijke investering.

In verschillende studies komen wel een aantal goede praktijken in scholen aan bod. Zo bijvoorbeeld werd in Antwerpen in het kader van het SIF-project 'Kansen

in het onderwijs', in samenwerking met het Centrum Kauwenberg, Recht-Op en een aantal scholen, een code opgesteld met 10 concrete principes (zie: Vooruitgangscongres 2002). Heel wat scholen hebben intussen deze code ondertekend (Ruelens & Nicaise, 2004).

Het is evenwel moeilijk om deze goede praktijken te generaliseren voor alle scholen (Lejeune, 2007: 48). Niet alle scholen kunnen op dezelfde actiemiddelen steunen of hebben dezelfde mogelijkheden om de financiële participatie van de ouders te solliciteren omdat de culturele en socio-economische situatie van de ouders heel verschillend is. De culturele en socio-economische situatie van de ouders maakt dat men de scholen niet op eenzelfde voet van gelijkheid kan plaatsen. 'De kritische drempel waarboven de directies weten dat ze de financiële participatie van de ouders niet meer mogen vragen, verschilt van school tot school' (Lejeune, 2007: 48).

3. Achterstellingsfactoren op vlak van ongelijke behandeling

"(On)gelijke behandeling verwijst naar de al dan niet bestaande, bewuste of onbewuste discriminaties in het onderwijs zelf (cultureel bepaalde vooroordelen, sociaal vertekende communicatiestromen, taal- of etnische barrières, sociaal vertekende verwachtingseffecten of curricula, segregatie naar intelligentie- of prestatieniveau enz.)" (Nicaise, 2001: 9).

Vastgesteld wordt dat *IQ of andere diagnostische scores*, die in grote mate het product zijn van sociale omstandigheden, door onjuiste interpretatie dreigen te worden tot individuele stigmata die aanleiding geven tot quasi-onomkeerbare oriënteringsbeslissingen. Bij allochtone kinderen komen daarbij taalproblemen en extra cultuurverschillen: in toenemende mate worden centra voor leerlingenbegeleiding zich bewust van de vertekeningen die dit alles in diagnostische tests veroorzaakt, doch afdoende oplossingen zijn nog niet voorhanden (Nicaise, 1997a & 2001).

Veel andere vormen van sociale discriminatie hebben te maken met *sociaal vertekende informatie*, die onbewust vertaald wordt in vooroordelen en discriminerend gedrag (Nicaise, 1997a).

Verwijzingen van kinderen uit lagere klassen naar het technisch en beroepsonderwijs zijn niet zozeer gebaseerd op een positief beeld van hun aanleg en interesses, maar vooral op de mate waarin zij falen in het dominante leerplan. Op die manier wordt de sociale hiërarchie vertaald in een cognitieve hiërarchie en een beroepshiërarchie (Nicaise, 1997a & 2001).

Er worden onderzoeken en studies geleid over de *problematische relaties tussen kansarme gezinnen en de school*. Men stelt vast dat verschillen in normen, taal, manieren om de wereld te interpreteren en een visie op de opvoeding van kleine

kinderen dikwijls aan de bron zijn van spanningen en onbegrip (Verhoeven & Kochuyt, 1995; Mangez et al., 2002; Pourtois & Desmet, 2008).

Dat de leerlingen zelf hetzelfde proces meemaken blijkt uit onderzoek naar *maatschappelijke kwetsbaarheid, schoolervaringen en delinquentie* (Vettenburg, 1988).⁴⁰ De resultaten van dit onderzoek bevestigen de centrale these van de theorie van maatschappelijke kwetsbaarheid in die zin dat werd vastgesteld dat de kwetsbaarheid in de school zich in de dagdagelijkse interactie ent op de culturele kenmerken van het thuisgezin van de leerling. Meer specifiek werd vastgesteld dat de manier van omgaan met de jongere en ook de verwachtingen van de leerkracht ten aanzien van de jongere (a) variëren naargelang de culturele kenmerken die de jongere van thuis uit meedraagt en (b) het probleemstellend gedrag bij de jongere beïnvloedt. Hoe meer emanciperend de relatie was, hoe minder kwetsend deze door de jongeren gedefinieerd werd en hoe minder probleemgedrag zij stelden. In de dagdagelijkse interacties in de klas bleek het *emanciperende model* echter veel meer voor te komen *bij leerlingen in het ASO dan bij leerlingen in het BSO en bij jongens dan bij meisjes*.

Deze kwetsingsmechanismen kunnen aanleiding geven tot delinquentie, maar ook tot tal van *processen die het welzijn en de persoonlijke ontwikkeling ondermijnen* (bv. schoolmoeheid, afhaken op school, negatief zelfbeeld, ...) en deze processen kunnen zich afspelen in school, maar ook in andere interactiecontexten (naast de school bv. ook in het jeugdwerk en de hulpverlening).

Menig onderzoek en actie-onderzoek wil de relatie school (c.q. leerkrachten) - leerling en school (c.q. leerkrachten) - gezin begrijpen en verbeteren en stellen meteen ook acties en aanbevelingen voor.

- Het opvoedkundig partnerschap tussen de leerkrachten en de kansarme gezinnen door de stimulatie van het partnerschap school-gezin. Sensibilisatie en vorming van de leerkrachten in gezinspedagogie (Pourtois et al., 2008: 38).
- Reeds enkele jaren gebeurt in een samenwerking tussen de Universiteit Gent (prof. dr. A. Buysse, Onderzoeksgroep 'Family Studies') en Hogeschool West-Vlaanderen (C. Barbez, Departement Vesalius-Hiss) onderzoek naar kansarme kinderen en hun gezin in het kader van de Katrol. De Katrol is een sociaal preventief project in Oostende, dat de slaagkansen van kinderen in de basisschool wil verhogen. Het biedt kinderen uit de 3de kleuterklas en de 1ste en 2de klas basisonderwijs die voldoen aan de GOK-indicatoren gratis en vrijblijvend studie- en opvoedingsondersteuning aan huis aan. Zo worden niet alleen de kinderen, maar ook de ouders bij de school betrokken. De ondersteuning wordt aangeboden door studenten uit lerarenopleiding, sociale verpleegkunde, toegepaste psychologie en maatschappelijk werk. Het onderzoek heeft betrekking op de verwachtingen en ervaringen van de ouders, de ouderbetrokkenheid, de

⁴⁰ Informatie tevens ontleend aan expertinterview met Prof. dr. Nicole Vettenburg.

rol van de ankerfiguur, pre- en posttestmeting van studieresultaten en gezinsfunctioneren, de relatie armoede-scholen welbevinden, het zelfbeeld bij kansarme en niet-kansarme kinderen, knelpunten in het geven van succesvolle studieondersteuning bij allochtone kinderen. Tot nog toe heeft het onderzoek geresulteerd in een aantal master thesissen die echter nog niet gepubliceerd werden. Het is wel de bedoeling deze resultaten te gaan gebruiken om meer uitgebreid onderzoek op te zetten rond preventie en gezinnen/kinderen in armoede.

- Een preventieve doelstelling: door een benadering van co-educatie, die de sociale en pedagogische structuren zoekt aan te passen aan de ouders om samen de kinderen op te voeden (Balsamo et al., s.d.: 4). Er worden zittingen georganiseerd onder de vorm van uitwisselings- en luistergroepen (Groupe de parole). De ouders hebben stilgestaan bij hun relaties school/gezin en bij de opvoeding van de kinderen. De animator nodigde de ouders uit om de psychosociale noden⁴¹ van hun kinderen naar voor te brengen en tevens hun eigen noden als volwassene en als ouder te verwoorden (theoretisch paradigma van de twaalf behoeften/vier dimensies: affectief, cognitief, sociaal en ideologisch). Acties om de co-educatie te bevorderen werden op het getouw gezet door de leerkrachten:
 - onthaal van de ouders aan de schoolpoort;
 - het voorzien van een ruimte voor het leren lezen en voor interactieve spelen voor kinderen en ouders;
 - een tutoraat-monitoraat in de klassen van de lagere school.
- Een analyse van de wijzen waarop de school en de relaties school-gezin gestructureerd worden (Mangez, Joseph & Delvaux, 2002: 127). Dit onderzoek bestudeert de problematiek van de inschrijving en de aanwezigheid in de kleuterschool door meer de nadruk te leggen op de relaties gezin-school, zodat de school door de kansarme gezinnen wordt gepercipieerd en beleefd als een positieve plaats volgens hun eigen normen.
- Een analyse van het betoog van de ouders (ATD Quart Monde 2003; Boigelot, 2003). Deze studies geven een aantal observaties weer, gerealiseerd op basis van een analyse van de verhalen van ouders die in armoede leven: over de communicatie tussen de school en de gezinnen:
 - vaak hebben de volwassenen een slechte herinnering aan de school;
 - hun scholingsgraad is laag;
 - ze zijn zwak in lezen en schrijven;
 - Allochtone gezinnen kennen slecht de schoolwerking van hier.

Men stelt vast dat deze ouders verwachten dat de school 'hun kinderen ondersteunt en respecteert, dat ze hun kinderen valoriseert en tegelijk de kinderen toelaat om fier te blijven op hun ouders en hun gezin; dat de school de moeilijkheden van een leven in armoede erkent en bewonderend kijkt naar het

⁴¹ Behoeftemodel: Pourtois & Desmet, 2003.

dagelijks gevecht van deze gezinnen voor een betere toekomst. Ze houden van gemoedelijke en informele contacten van waaruit de dialoog 'kinderen-ouders-school' kan ontstaan. Dit zijn onmisbare voorwaarden voor een goede integratie in de school' (Boigelot, 2003: 25).

- Een valorisatie van de educatieve competenties van gezinnen die in armoede leven: het ontwikkelen van evaluatiemodellen van gezinspraktijken en instrumenten met als doel de 'beleving' van de gezinnen in armoede in kaart te brengen. De werken van het CERIS laten zien hoe de educatieve competenties zich manifesteren bij gezinnen die in armoede leven, zelfs als ze zich anders uitdrukken. 'Om deze familiale hulpbronnen te mobiliseren is het nodig om te begrijpen hoe deze gezinnen deze dagelijks uiteten' (Humbecq, s.d.: 124).
- Een analyse van de communicatiemiddelen tussen de ouders en de leerkracht: het rapport, de huistaken, de klasagenda, ... (Balsamo, Humbecq, & Lahaye, s.d.: 22).
- Ervaringen van sociale integratie van sociaal kwetsbare leerlingen en hun familie. Deze projecten 'willen de kansen van jongeren op gebied van scholing vergroten, willen hen een overzicht bieden van de cultuur, of beogen een verbetering van de relaties met de school, de buurt en de ouders. Vele activiteiten worden georganiseerd zoals de omkadering thuis, het ter beschikking stellen van leesboeken, het maken van een Internetsite, de individuele omkadering, vormingprogramma's, de uitwerking van een presentatie, een theaterstuk, een schooldagboek, een radioprogramma, een videomontage, ... (Vettenburg & Gavray, 2003: 25).

4. De structuren van het onderwijssysteem

In internationaal vergelijkend onderzoek worden de resultaten van de PISA-enquête van meerdere Europese landen vergeleken en gekoppeld aan de structuren van hun onderwijssysteem (Hirtt, 2003; Hirtt et al., 2007). Vastgesteld wordt dat de landen met de grootste sociale ongelijkheid op school diegene zijn met hiërarchisch geordende onderwijsvormen, semi-marktmechanismen (de 'vrijheid van onderwijs') en onderfinanciering van het lager onderwijs. Het onderwijssysteem in België dat wordt gekenmerkt door een grote sociale ongelijkheid blijkt deze drie kenmerken te cumuleren.

5. Aanbevelingen voor het beleid

Gesteld wordt dat in de eerste plaats een duidelijke explicitering van de sociale doelstellingen van het onderwijs wenselijk lijkt. Hierbij kan onderscheid worden gemaakt tussen 'gelijke kansen' (bij de toegang), 'gelijke behandeling' (afwezigheid van discriminatie) en 'gelijke uitkomsten' (in het uiteindelijk resultaat) (Nicaise, 2001).

5.1 Gelijke kansenbeleid

In de geïnventariseerde studies die we in dit hoofdstuk groepeerden, overlappen de beleidsaanbevelingen met betrekking tot een gelijke kansenbeleid elkaar gedeeltelijk. We kunnen ze als volgt opsommen.

- De uitbouw van *voorschoolse stimuleringsprogramma's* voor kinderen uit achtergestelde milieus. Hierbij is het wenselijk dat samenwerkingsprojecten worden uitgebouwd tussen het kleuteronderwijs en Kind & Gezin, om vóór en tijdens het kleuteronderwijs aan achterstandspreventie te doen, met een nauwe betrokkenheid van de ouders (Nicaise, 2001).
- Wil men dat kinderen met méér gelijke kansen starten aan het leerplichtonderwijs dan dient men ervoor te zorgen dat alle kinderen ook actief voorbereid worden op het basisonderwijs. In die zin kan het verplicht maken van het kleuteronderwijs de effectieve instapleeftijd van de leerlingen in het kleuteronderwijs vervroegen (Groenez, 2004).
- *Acties voor ouders uit achtergestelde milieus.*
 - De middelen van ouders uit kansarme milieus vergroten zodat vertrouwensrelaties kunnen bevorderd worden en dit door de valorisatie en de erkenning van de bijdragen en tekorten van alle partijen (schoolleerkrachten en ouders) (Lienard & Mangez, 2006: 121).
 - Het valoriseren van de educatieve competenties van gezinnen die in armoede leven (Humbecq, s.d.: 124).
 - Co-educatie waarbij ouders en leerkrachten samen voor het kind zorgen en zich wederzijds vormen (Balsamo, Humbecq & Lahaye, s.d.: 4).
 - Actoren die niet tot het onderwijs behoren ook mobiliseren (permanente vorming en sociale diensten). Partnerschap en uitwisseling tussen:
 - schoolse instellingen, pedagogische diensten, sociale diensten en de universiteiten (Balsamo, Humbecq & Lahaye, s.d.: 45);
 - het schools milieu met inbegrip van de psychosociale centra, de CLB's, om beter op de verzoeken van de gezinnen te kunnen ingaan: sociale huisvesting, sociale bijstand, vormingen van de VDAB en de RVA, verenigingen en bewegingen (Lienard & Mangez, 2006: 32).
- Een bredere, meer *multidisciplinaire dienstverlening* aan deze leerlingen doorheen hun ganse schoolloopbaan (gezondheidszorgen, cultuurprojecten, sport, gezinsondersteuning, jeugdwelzijnswerk). De doelstelling van dergelijke initiatieven is vnl. het versterken van het draagvlak waarop een kind zich kan ontplooien, het scheppen van een meer krachtige leeromgeving 'rond' de school. (Nicaise, 2001) cf.: concept van 'brede school' (Pirard, Ruelens & Nicaise, 2004) en 'School +' (www.school-ecole-plus.be) (Ruelens et al., 2005).
- *Het gratis verplicht onderwijs* (Art. 24, §3 van de Belgische Grondwet) moet een prioritaire doelstelling blijven voor het geheel van de actoren die betrokken zijn bij de kosteloosheid van het onderwijs.
 - Tot op zekere hoogte kunnen scholen zelf het probleem aanpakken, door de kosten tot een minimum te beperken, door voorschottenregelingen van-

uit de school bij ongevallen, door gespreide betaling toe te laten enz. (Ruelens & Nicaise, 2004).

- Dit veronderstelt een duidelijker definitie van de uitgavenposten die onder de kostenloosheid vallen, meer werkingsmiddelen, en (veel) hogere studietoelagen (Nicaise, 2001).
- De Gezinsbond (La Ligue des Familles) pleit voor een gedifferentieerde herfinanciering: de Franse Gemeenschap moet zijn inspanningen tot herfinanciering van de kleuter-, lagere en middelbare scholen versterken door die scholen te bevoordelen die er het meeste nood aan hebben. De onderzoekers die verantwoordelijk zijn voor de enquête bij La Ligue des Familles (2006) besluiten: ‘praktijken van de één willen reproduceren in andere contexten, zou geen rekening houden met het functioneren van ons schoolstelsel en met de concurrentie tussen de scholen die daaruit voortvloeit; beiden beletten de systematische ontwikkeling van de positieve initiatieven van de scholen’ (Alter Echos, 2007: 2). Emily Hoyos pleit ‘voor een politieke actie “verfijnd en gedifferentieerd” in functie van de positie van elk van de scholen, om te strijden tegen de concurrentie tussen de scholen’ (Alter Echos, 2007: 2).
- La CODE, geeft een reeks aanbevelingen, in het perspectief van de kinderrechten, en in de lijn van de aanbevelingen van La Ligue des Familles. LACODE vraagt aan de politieke verantwoordelijken:
 - alles in het werk te zetten opdat de gezinnen de nodige financiële middelen zouden hebben om het geheel van de schoolkosten te dekken;
 - de schoolinstellingen te helpen bij het zoeken naar communicatiemiddelen rond de schoolkosten (transparantie, facturatie) teneinde de schooluitgaven voor de gezinnen te verminderen;
 - schoolinstellingen aan te moedigen om de dialoog te bevorderen rond de financiële tussenkomst van de gezinnen door een open discours waarin gesteld wordt dat het mogelijk is om daarover te praten, dat iemand (directeur, leerkracht) naar hen luistert, en dat ze samen kunnen zoeken naar oplossingen (bijvoorbeeld wanneer er een ‘solidariteitskas’ bestaat’ (CODE, 2007: 11).

5.2 Gelijke behandeling

Wat een beleid met betrekking tot gelijke behandeling betreft, laten de aanbevelingen zich als volgt opsommen.

- Een beleid van meer gelijke behandeling binnen het onderwijs vereist een moeizaam proces van *culturele integratie (in twee richtingen) tussen de school en de diverse thuismilieus* (Hirtt et al., 2007). Dit begint bij een betere communicatie tussen school en ouders.
 - De school moet niet enkel de ervaring zijn van de overheersende cultuur, maar een open cultuur (Fontaine: communication personnelle).

- Naast rechtstreekse, persoonlijke contacten aan de schoolpoort of via huisbezoeken is er ongetwijfeld nood aan een verdere uitbouw en structurele erkenning van het schoolopbouwwerk (Nicaise, 2001).
- Een betere sensibilisatie en een betere vorming van de leerkrachten ten aanzien van mensen die ver verwijderd zijn van de schoolcultuur (Balsamo, Humbeek, & Lahaye, s.d.: 23).
- Acties in scholen om de cultuur van sociaal zwakke groepen te leren kennen en waarderen als een cultuurvariant. Schoolexterne organisaties (onder andere maatschappelijk opbouwwerk, integratiecentra, vierdewereldbeweging enz.) beschikken over een grote knowhow en dat verantwoordt een samenwerking met deze voorzieningen (Vettenburg).
- Meer aandacht geven aan de mediërende rol van de sociale en opvoedkundige instellingen (Balsamo, Humbeek, & Lahaye, s.d: 46).
- De gelijke behandeling van sociaal achtergestelde leerlingen zal slechts in de klaspraktijk voelbaar zijn mits een grondige bijsturing van de *lerarenopleiding*.
 - In de eerste plaats moet het onderwijspersoneel de sociale ongelijkheid leren waarnemen en interpreteren. Het gedrag en de eventuele leerproblemen van leerlingen moeten in verband kunnen gebracht worden met hun sociale achtergrond, en eventuele cultuurverschillen moeten kunnen overstegen worden door een betere samenwerking tussen school, ouders en buurt (Vettenburg & Nicaise, 2001).
 - Een betere sensibilisatie en vorming van de leerkrachten ten aanzien van mensen die ver van de schoolcultuur staan. Een mogelijke actie zou erin kunnen bestaan de leerkrachten het huisethos te leren kennen en begrijpen, een ethos die dikwijls de kern uitmaakt van de cultuur van kansarme gezinnen, en de objectieve redenen (levensomstandigheden) die hen ertoe brengen om zulk ethos aan te nemen (Mangez, Joseph & Delvaux, 2002: 118).
 - Een versterking van de culturele en sociale hulpmiddelen van de leerkrachten om tot een betere inschatting van kansarme gezinnen te komen (een sabbatsemester) (Lienard & Mangez, 2006: 31).
 - Hulpmiddelen geven aan de ouders. De stappen in de richting van kansarme ouders vraagt deels ook de mobilisatie van actoren buiten het domein van het onderwijs (zoals permanente opvoeding en sociale diensten) en vraagt ook op beleidsniveau een interministeriële samenwerking (Mangez, Joseph & Delvaux, 2002: 121).
 - Een betere integratie in de initiële en permanente vorming: vorming tot interculturaliteit, ontmanteling van stereotypes en afstand nemen van spontane voorstellingen over het schools falen en slagen (Humbeek, s.d.a: 124).
- Een beleid van meer gelijke behandeling binnen het onderwijs vereist verdere structurele onderwijshervormingen.

- Het beperken van de marktwerking in het onderwijs. Het ‘recht op inschrijving’ en de maximumfactuur zijn stappen in die richting. Voorts kan gedacht worden aan een versterking en verdere precisering van de eindtermen, of aan meer centraal vastgelegde curricula. En er dient verder gezocht te worden naar formules van inschrijvingsbeleid waarbij de sociale mix in alle scholen verbeterd wordt (Hirtt et al., 2007).
- Een verdere uitbouw van het *inclusief* onderwijs (Nicaise, 2001).
- Omwille van het duidelijk verband tussen de leeftijd van eerste selectie en de sociale ongelijkheid in onderwijs uitkomsten (hoe jonger de studieoriëntering vorm krijgt, hoe slechter): grondige pedagogische en curriculumhervormingen, o.a. in de richting van *comprehensief onderwijs* en de *afbouw van het watervalsysteem*. Differentiatie naar studierichtingen moet resoluut uitgesteld worden tot de tweede of zelfs derde graad van het secundair onderwijs. De gezamenlijke stam van het curriculum moet echter tegelijk minder academisch, meer ervaringsgericht, technisch en instrumenteel van inslag worden. En waar toch gedifferentieerd wordt tussen onderwijsvormen, moet niet het ASO versterkt worden maar het BSO (Hirtt et al., 2007; Nicaise, 2001).
- Een noodzakelijke voorwaarde voor een positievere studie-oriëntatie is dan de *versterking en herwaardering van het BSO* (Groenez, 2004; Groenez et al. 2003).

5.3 Gelijke uitkomsten

Gesteld wordt dat het (zoveel mogelijk) uitroeien van de sociale ongelijkheid aan de eindmeet van het onderwijs krachtige positieve discriminatie impliceert, een extra-investering in jongeren uit de lagere milieus om de initiële sociale verschillen tussen leerlingen weg te werken (Nicaise, 2001).

Meer bepaald:

- men kan overwegen ‘de normale cyclus kleuter-lagere school te verlengen, om de gelijkheid van de resultaten wat betreft het niveau en de kwaliteit van de kennis te bevorderen. Kinderen uit kansarme gezinnen kennen in hun schoolloopbaan op kleuter en lager schoolniveau een dubbele ongelijkheid: enerzijds de jaren achterstand te wijten aan het zittenblijven en anderzijds een kennis die niet op niveau staat en onvoldoende is wat betreft de kwaliteit, ondanks de verlengde duur in het kleuter en lager onderwijs’ (Lienard & Mangez, 2006: 31);
- het is van het allergrootste belang om achterstand in het lager onderwijs te vermijden en in die zin te investeren in een *degelijk zorgverbredingsbeleid* (Groenez, 2004);
- wat betreft de schoolachterstand in het lager onderwijs en het schoolverzuim, moet men de maatregelen van remediëring en van het opvolgen door de school versterken (ATD Quart monde, 2005).

6. Enkele thema's voor verder onderzoek

- Socio-economische, demografische en culturele gegevens over adolescenten.
- Gedetailleerde analyse van de schoolloopbaan van de opgevers.
- Het Bijzonder onderwijs.
- Kwalitatief onderzoek naar de vastgestelde genderverschillen in uitsluitingsprocessen.

7. Lopend onderzoek

Voorbij de meritocratie? Verklaringen voor de persistente sociale ongelijkheid in het onderwijs (Doctoraatsonderzoek van Steven Groenez, onder promotorschap van Prof. dr. Ides Nicaise, K.U.Leuven).

Centraal in dit onderzoeksproject staat de problematiek van de persistentie van de sociale ongelijkheid in het onderwijs. In een eerste luik wordt, vanuit een lange termijn perspectief, de evolutie geschetst van de samenhang tussen de sociale afkomst en het bereikte onderwijsniveau. In een tweede luik wordt gezocht naar de verklaringen van de persistentie van de sociale ongelijkheid en worden naast de invloed van vier familiale vermogensbronnen (financieel, materieel, sociaal en cultureel) ook de invloed van differentiële studie-oriëntatie op de ontwikkeling van cognitieve en niet-cognitieve vaardigheden en uiteindelijk onderwijssucces bestudeerd. In een derde luik worden de consequenties van de ongelijkheid in termen van arbeidsmarktsituatie bestudeerd.

Ruimtelijke segregatie en schoolsegregatie (doctoraatsonderzoek van Isabelle Pannecoucke onder promotorschap van Prof. dr. Luc Goossens (Faculteit Politieke en Sociale Wetenschappen, UA).

In dit doctoraatsonderzoek wordt de vraag gesteld of het een verschil uitmaakt voor een kind als het opgroeit in een welvarende buurt, dan wel in een achtergestelde buurt, in concreto voor zijn schoolervaringen, -verwachtingen. De relatie wordt onderzocht tussen het gebruik en de beleving van de dagdagelijkse stedelijke ruimte door kinderen (met een nadruk op betekenis, perspectieven van de gebruikers - hun eigen definitie, concepten, interpretatie) en hun schoolervaringen, -verwachtingen.

Schoolbeleving en armoede. Het jongerenperspectief als verruiming van het debat rond armoede en onderwijs (doctoraatsonderzoek van Veerle Vyverman onder promotorschap van Prof. dr. Nicole Vettenburg (Vakgroep Sociale Agogiek, UGent)).

Dit doctoraatsonderzoek wil de schoolbeleving van jongeren uit arme gezinnen in Vlaanderen in beeld brengen enerzijds door middel van schriftelijke postenquêtes - afgenomen in het kader van het jeugdonderzoeksplatform (JOP) - en anderzijds

door middel van 'face-to-face interviews'. Het onderzoek wil het debat rond armoede en onderwijs verruimen en veelgebruikte theoretische concepten en verklaringsmodellen zoals ongelijke kansen, ongelijke behandeling, de zogenaamde kloof tussen school- en thuismilieu enz. belichten vanuit de zienswijze van de jongeren.

Evaluatie van het CLB-decreet (Eric Depreeuw - K.U.Brussel en Hubert Cossey - K.U.Leuven; loopt tot juli 2008).

Er wordt ten eerste nagegaan in welke mate de CLB's en scholen de inhoudelijke en organisatorische vernieuwingen vooropgesteld in het CLB-decreet realiseren, welke factoren hiervoor bevorderend dan wel belemmerend zijn. Hiervoor wordt enerzijds een survey-onderzoek met gestandaardiseerde vragenlijsten opgezet bij CLB's en scholen en anderzijds een kwalitatief onderzoek bij dezelfde actoren om verder in te gaan op de verklarende factoren.

Ten tweede wordt bestudeerd hoe ouders en leerlingen (m.i.v. kansengroepen) en actoren uit belendende sectoren (bv. CAW's, bijzondere jeugdzorg, geestelijke gezondheidszorg,...) de verschillende aspecten (inhoudelijk en organisatorisch) van het decreet evalueren.

Onderzoek in de kleuterscholen om de *taalachterstand* bij kinderen uit kansarme gezinnen te verkleinen (Humbeek, s.d.b.).

Pas opgestarte OBPWO-onderzoeksprojecten.

- De *evaluatie van scholengemeenschappen* in het basis- en secundair onderwijs (o.l.v. Geert Devos - UG en Peter Van Petegem - UA).
- Sociale ongelijkheid bij de overgang van basis naar secundair onderwijs: een onderzoek naar het verloop van de *oriënteringspraktijk* (o.l.v. Mieke Van Houtte - UG).
- Verdiepend onderzoek bij de peilingresultaten met betrekking tot het raadplegen van tabellen en grafieken (o.l.v. Rianne Janssen - K.U.Leuven, Wim Van Dooren - K.U.Leuven, Dirk Janssens - K.U.Leuven en Marion Crauwels - K.U.Leuven).

HOOFDSTUK 3

DE GEZINNEN ALS OPVOEDINGS- EN ONTWIKKELINGSCONTEXT

Inleiding

In dit hoofdstuk bespreken we het geïnventariseerde onderzoek dat betrekking heeft op het gezin als opvoedings- en ontwikkelingscontext.

Vooraleer we inzoomen op het onderzoek dat betrekking heeft op gezinnen die leven in armoede, wordt in een eerste paragraaf beknopt ingegaan op hedendaagse maatschappelijke en culturele ontwikkelingen die de samenstelling en het functioneren van gezinnen beïnvloeden. In het bijzonder de echtscheidingsproblematiek, zo blijkt, verdient een verhoogde aandacht in het kader van 'kinderen in armoede'.

In een tweede paragraaf komt het onderzoek naar ouderschap, gehechtheid en opvoedingsondersteuning in arme gezinnen aan bod. Onder meer de rol van een psychologische component van (generatie)armoede en het belang van relationele (ver)bindingen komen hierin duidelijk tot uiting.

Onderzoek dat hoofdzakelijk betrekking heeft op de plaatsing van kinderen komt in de derde paragraaf aan bod.

In de vierde, vijfde en zesde paragraaf komen respectievelijk de beleidsaanbevelingen, de aanbevelingen voor verder onderzoek en het lopend onderzoek aan bod.

1. Nieuwe gezinssituaties in de hedendaagse maatschappij

Maatschappelijke en culturele ontwikkelingen hebben ingrijpende gevolgen voor de samenstelling en het functioneren van gezinnen.

Als leefcontext voor kinderen moet het traditionele gezin – een gehuwd paar met één of meer kinderen – steeds meer plaats inruilen voor alternatieve gezinsvormen zoals éénuoudergezinnen, gezinnen waar de ouders ongehuwd samenwonen, stiefgezinnen, pleeggezinnen, enz. Met betrekking tot deze ontwikkelingen werd al heel wat onderzoek verricht. Studies die de kinderen als uitgangspunt nemen, zijn evenwel eerder zeldzaam.

Enkele studies die wel werden opgezet vanuit het perspectief van het kind betreffen cijfermatige analyses van de rijksregistergegevens (Lodewijckx, 2004, 2005a & b). Deze analyses wijzen onmiskenbaar op de veranderingen in de leef- (i.c.: gezins-)situatie van de kinderen. Geconcludeerd wordt dat steeds meer 0- tot 17-jarigen een scheiding van hun ouders meemaken. Het gaat dan om echtscheiding, feitelijke echtscheiding, relatieontbinding van samenwonenden ('decohabitatie') of overlijden van één van de ouders. Hierbij wordt vastgesteld dat kinderen hier op steeds jongere leeftijd mee worden geconfronteerd en dat, daarmee gepaard gaand, steeds meer kinderen in éénoudergezinnen en stiefgezinnen wonen. Veel kinderen hebben dus niet enkel de scheiding te verwerken: enkele jaren na de scheiding wonen zij samen met een stiefouder, wat opnieuw een aanpassing van hen vergt. Dit blijkt vooral te gelden voor kinderen die na de scheiding bij hun vader wonen. De meeste kinderen wonen na de scheiding evenwel met hun moeder samen. Zij wonen verhoudingsgewijs meer en een langere periode na de scheiding in een éénoudergezin.

Een overzicht van de hedendaagse literatuur over de nieuwe gezinssituaties (éénoudergezinnen, nieuw samengestelde gezinnen, enz.) analyseert hoe deze situaties zowel relationele, gedrags-, als emotionele moeilijkheden kan induceren binnen het gezin, de mentale gezondheid en de relaties binnen het gezin kan aantasten (Doumont et al., 2007). Nieuwe kwetsbaarheden worden geïdentificeerd.

- De gezinnen worden alsmaar meer blootgesteld aan het risico van *bestaansonzekerheid wat werk betreft* (rendement, flexibiliteit, beschikbaarheid, deeltijds werk, risico van werkloosheid, enz.). Dit risico veroorzaakt binnen het gezin een belangrijk gevoel van onzekerheid en bijkomende stress voor de ouders (bv. gezien de professionele activiteit heeft men niet genoeg tijd voor de kinderen). Hier wordt verwezen naar onderzoeken waarin men vaststelt dat sinds de jaren 80, het werkelijk loon dat ter beschikking is van de gezinnen niet stijgt. We zien dus een vermeerdering van het aantal gezinnen met een klein inkomen, en dat vooral bij éénoudergezinnen.
- Gezinnen worden geconfronteerd met een *financiële druk*, en met de moeilijkheid om aan gemeenschappelijke gezinsactiviteiten deel te nemen. Daarbij is er de voortdurende druk om te consumeren, zoals de aankoop van merkkledij, aankoop van het laatste model gsm, enz., wat nog vergroot wordt door de kinderen zelf en hun leeftijdsgenoten, en een uitgekiende marketingstrategie.

Er bestaat ook heel wat onderzoek waarin de impact van de nieuwe gezinssituaties op de ontwikkeling en het welzijn van kinderen aan bod komt (zie bv. de recente literatuurstudie met betrekking tot de impact van (echt)scheiding op kinderen (Van Peer, 2007)). Het inventariseren en analyseren van dergelijk onderzoek valt buiten het bereik van deze kortlopende opdracht. Meerdere vaststellingen zouden een verhoogde aandacht voor deze thematiek in het kader van 'kinderen in armoede' evenwel verrechtvaardigen.

Zo worden economische deprivatie en financiële problemen van ouders niet alleen aangeduid als intermedierende factoren bij de impact van een scheiding op het welzijn van kinderen (Van Peer, 2007). Tevens zijn er aanwijzingen dat leven in armoede in beide richtingen verband houdt met (echt)scheiding. Ten eerste geven onder meer de vaststellingen in verband met de noodzakelijkheid van twee inkomens om in een behoorlijke levensstandaard te voorzien en in verband met de financiële schaalvoordelen die aan een meerpersoonshuishouden verbonden zijn (met als belangrijkste voorbeeld de kosten voor huisvesting) aan dat de vorming van een éénoudergezin kan worden beschouwd als een risicotransitie in de levensloop (Valgaeren, 2008). In hoofdstuk 1 werd dit ook bevestigd door de onderzoeksresultaten met betrekking tot het armoederisico van de verschillende gezinstypes. Andere onderzoeksresultaten geven, ten tweede, aan dat leven in armoede de vorming en het behoud van een (traditioneel) kerngezin zwaar hypothekeren en dat een breuk in sommige opzichten niet alleen in termen van verlies maar ook in termen van winst kan worden begrepen (zie o.m.: Steenssens et al., 1996).

Deze vaststellingen wijzen op een complexe interactie tussen armoede en (de welvaarts- én welzijnsgevolgen van) echtscheiding. Vooralsnog echter blijft ook hier de specifieke invalshoek van het perspectief van de betrokken kinderen onderbelicht.

2. Ouderschap, gehechtheid en opvoedingsondersteuning in arme gezinnen

2.1 Ouderschap in generatiearme gezinnen vanuit het perspectief van de ouders zelf⁴²

Op basis van drie eerder uitgevoerde onderzoeken (Vanhee et al., 2001a & b, 2003 & 2004) werd recent een doctoraal onderzoek gevoerd naar *ouderschap in generatiearme gezinnen vanuit het perspectief van de ouders zelf* (Vanhee, 2007). Het gaat hier om vragen als: hoe denken en voelen ouders die in armoede leven over hun ouderschap, over hun levensgeschiedenis, over de opvoeding van hun kinderen en over wat daarin moeilijk gaat, wat hun belemmert, maar ook over wat zij menen zelf te kunnen doen? De basisconcepten 'risico' en 'veerkracht' krijgen hierdoor een invulling door de betrokkenen zelf.

Wat de onderzoeksresultaten betreft, blijkt op methodologisch vlak de belangrijke *meerwaarde van deze trage, kwalitatieve benadering*: de psychologische belevingswereld van de betrokkenen kan in kaart worden gebracht in kwalitatief rijke en zeer genuanceerde bewoordingen en er komt informatie aan bod die niet in relatief

⁴² Informatie mede gebaseerd op expertinterview met Prof. dr. Jozef Corveleyn.

korte enquêtes ter sprake komt of kan komen (zoals bijvoorbeeld de soms ambivalente belevingen die ouders over hun eigen ouderschap hebben).

Inhoudelijk komt men ten eerste tot een aantal vaststellingen die *psychosociale kwetsbaarheidsfactoren van generatiearmoede* en daarmee ook ouderschap in generatiearmoede karakteriseren.

- Generatiearmoede wordt ‘getekend’ door een *extra lijden* dat op indringende wijze de hele levensgeschiedenis kleurt: de ervaring van ‘er niet toe doen’, ‘niemand zijn’. Het ouderschap staat vaak in het teken van zin- en betekenisgeving aan die lotsgeschiedenis.
- Generatiearmoede heeft een belangrijke *relationele dimensie*. In contact met de samenleving, allerhande voorzieningen en de directe ontwikkelings- en leefomgeving doen zich voortdurend kwetsende confrontaties met vooroordelen, stigmatisering en uitsluiting voor. Dit gebeurt ook op het cruciale, zingevende domein van het ouderschap. Daarnaast is de eigen levensgeschiedenis doortrokken van herinneringen aan affectieve deprivatie, vaak gepaard gaand met breuken in nabije relaties, zoals in de context van uithuisplaatsing.

Deze inzichten vormen de achtergrond waartegen, ten tweede, een aantal vaststellingen het *ouderschap in generatiearmoede* verder inzichtelijk maken.

- Generatiearme ouders zijn voortdurend vertroebeld in hun geest en in hun handelen door datgene wat ze zelf hebben meegemaakt. Het *onverwerkt verleden* en de traumatiseringen daar, de kwetsuren, belemmeren hen voortdurend. Zo zoeken ze soms in hun relatie met hun kind iets te herstellen voor wat hen tekort is gedaan eerder dan dat de relatie het kind betreft. Tegelijkertijd, echter, is ditzelfde verleden een krachtig motief om een *betere toekomst* te willen creëren, in de eerste plaats voor de kinderen. Ouderschap krijgt hier een intergenerationeel restauratieve betekenis. Aan dit complementaire weerbaarheidsperspectief wordt in de hulpverlening evenwel vaak voorbij gegaan.
- Generatiearme ouders hebben vanuit hun eigen verleden vaak een *tekort aan modellen* om hun kinderen op te voeden. De ontwikkeling van opvoedingsvaardigheden en het kunnen aangaan van een dragende en affectieve relatie met het kind worden ook hierdoor als problematisch ervaren. De veranderende maatschappelijke visie op opvoedingsondersteuning als een algemeen onderkende nood en als een recht van de ouder heeft hier een belangrijk ontschuldigend effect. De tot nog toe uitgebouwde ondersteuning en hulpverlening is echter vaak niet afgestemd op de diepgewortelde opvoedingsonzekerheid van generatiearme ouders. Deze heeft een specifieke kwaliteit, getekend door de extreem moeilijke en/want onbeheersbare dagdagelijkse omstandigheden en context (zie ook: paragraaf 4 in dit hoofdstuk).
- Een specifieke levensgebeurtenis, zoals uithuisplaatsing (zie ook: paragraaf 5 in dit hoofdstuk), heeft niet altijd een negatieve betekenis voor de ontwikkeling van het kind, noch voor de ouder. De relationele context voor, tijdens en na het gebeuren speelt hierin een belangrijke rol. Het gaat dan onder meer om het positief kaderen en (her)formuleren van de plaatsing en om de mogelijkheid

om tijdens en na de plaatsing gebruik te maken van *relationele ankerfiguren*. Mogelijk is de brug die tussen gezinnen wordt gemaakt via vormen van gezinsondersteunende pleegzorg of 'steungezinnen' een manier om positieve kansen beschikbaar te stellen. Cruciale voorwaarden voor een positieve betekenisverlening door de ouders zijn het erkend blijven worden als ouder en het respect krijgen voor de eigen leefwijze.

2.2 Gehechtheid ('attachment') tussen moeders en kinderen die in extreme armoede leven⁴³

De specifieke psychologische component van gehechtheid ('attachment') tussen moeders en kinderen die in extreme armoede leven werd in een recent afgerond doctoraal onderzoek verder onderzocht (Geenen, 2007).⁴⁴ In een meervoudige gevalsstudie werden in generatiearme gezinnen met zeer jonge kinderen transmissie van gehechtheid van moeder op kind bestudeerd en enkele mediërende factoren hiervan, namelijk: moederlijke sensitiviteit, mentalisatie en kwaliteit van objectrepresentaties. Hiertoe werden (a) diepgaande interviews met de moeders gevoerd over het eigen gehechtheidspatroon dat ze meedragen, (b) de interactiefactoren tussen moeder en kind en het gedrag van het kind geobserveerd. Vervolgens werd de correlatie tussen beide gehechtheidspatronen bestudeerd.

De conclusie van dit onderzoek luidt dat er sprake is van een *problematische gehechtheid*, een problematische interactie tussen moeder en kind, en ook, voor zover dit kon worden gemeten, een problematische ontwikkeling bij de betrokken kinderen op gedragsniveau. De tekorten in de onderzochte domeinen bij bijna alle moeders en kinderen wijzen op een sterke kwetsbaarheid die vraagt om intensieve begeleiding van moeder én kind in lange-termijn- en interactioneel perspectief, op maat van elke dyade.

Momenteel worden de inzichten uit dit gehechtheidsonderzoek vertaald naar handvatten voor hulpverleners en naar een vormingsmodule voor toekomstige begeleiders en hulpverleners.

2.3 De rol van een psychologische component in generatiearmoede

Doorheen de tot nu toe besproken onderzoeken tekent zich, op grond van de psychologische criteria, een onderscheid af tussen intragenerationele armoede en generatiearmoede (of transgenerationele armoede) in die zin dat generatiearmoede een verhoogde psychosociale kwetsbaarheid betekent (Corveleyn, 2000; Vanhee, 2007). Het gaat om *een tekort aan psychologisch kapitaal* vanaf het begin. Dit

⁴³ Informatie mede gebaseerd op expertinterview met Prof. dr. Jozef Corveleyn.

⁴⁴ Zie ook: Geenen & Corveleyn, 2002, 2003a & b; Geenen et al., 2004 January, February & November.

mag evenwel niet worden begrepen als responsabilisering of culpabilisering, wel als een probleem dat moet worden erkend opdat adequaat kan worden geholpen. Het wil ook niet zeggen dat generatiearmen geen veerkracht, resilience hebben. Ook dat moet worden erkend.

2.4 Opvoedingsondersteuning

Teneinde de gezinnen die in armoede leven te kunnen begeleiden en ondersteunen zodat ze beter hun ouderlijke verantwoordelijkheid kunnen opnemen werden – en worden nog steeds – een belangrijk aantal onderzoeken, actie-onderzoeken en interventies ontwikkeld, met als rode draad de gezinsopvoeding (CERIS). Deze onderzoeken richten zich op de wijze waarop men duurzame praktijken kan promoten om blijvende veranderingen te bevorderen. Eerder dan de bestaansonzekerheid te willen kennen, is de hamvraag hier: *hoe kan men vermijden dat het kind lijdt onder de bestaansonzekerheid van de ouders.*

In het geheel van onderzoeken en acties van het CERIS op het domein van gezinnen en ouderopvoeding springen enkele benaderingen naar voor:

- ‘Het basispostulaat is deze van de maakbaarheid van de mens, zijn mogelijkheid om zijn opvoedingsgedrag te verbeteren, een vertrouwen in de mens, in zijn mogelijkheid tot autonomie en zijn vermogen om zichzelf te overstijgen’ (Pourtois & Desmet, 2008: 58).
- Empowerment: erkennen dat mensen het vermogen hebben om deel te nemen aan de verbetering van hun eigen levensomstandigheden en als partners mee kunnen beslissen (Pourtois & Desmet, 2008: 59).
- Het onderzoek wil de fenomenen begrijpen, kennen en meten ‘Men zoekt naar beschermingsfactoren, of anders gezegd, naar de ‘proteïnen’ voor de ontwikkeling van het kind. Welke zijn de ingrediënten van een goede behandeling? Welke zijn de houdingen en de gedragingen in de opvoeding die een aanpassing van kwaliteit het meest bevorderen? Welke fundamentele noden liggen aan de basis van de uitbouw van een stevige identiteit? Welke gedragingen worden van generatie op generatie doorgegeven? Waarom zijn sommige kinderen resiliënt (weerbaar) en anderen niet?’ (Pourtois & Desmet, 2008: 59).
- De onderzoekers trachten alle onderzoeksgegevens om te zetten in gegevens die bruikbaar zijn zodat de resultaten kunnen doorgegeven worden aan de maatschappelijke werkers. Dit veronderstelt een pragmatisch werk en de verspreiding van de kennis. Met dit doel zijn er instrumenten ontwikkeld om de beleefde realiteit van de kansarme gezinnen in kaart te brengen en de communicatie tussen psychosociale werkers te bevorderen, zoals roosters om te analyseren en te evalueren, ankerpunten, het uitwerken van een conceptueel denkmodel, het op punt stellen van een woordenlijst, methodes tot zelfevaluatie van de praktijken van het netwerk in de context van grote bestaansonzekerheid (Humbeeck, s.d.b: 6).

Het project actie-onderzoek 'Hulp aan de gezinnen promoten door het C.E.F'. (Balsamo & Humbeeck, 2006) beoogt de hulp aan de gezinnen in de OCMW's te promoten, alsook op het niveau van de Gemeenten, in het kader van de Plan de Prévention et de Proximité (PPP). Het gaat over een lopend project, dat gestart werd in 1998, en nu in zijn vierde fase zit.

'De CEF geven ouders een gespreksruimte waar men van gedachten kan wisselen over opvoedingspraktijken. De ontmoetingen gebeuren in opvangcentra voor jonge kinderen, in buurthuizen, kribbes of scholen. De kern van het project is het concept 'verandering', ondersteund door het concept 'resilience', een concept dat we verbinden met de ontwikkeling van de persoon. 'Verandering' wordt begrepen als het verwerven van nieuwe competenties door een persoonlijke arbeid die de pedagogische routine in vraag stelt, nieuwe kennis opdoet, om daarna nieuwe praktijken te integreren die op hun beurt routine worden' (Pourtois & Desmet, 2008: 48).

Een project van actie-onderzoek dat de hulp aan de gezinnen in de OCMW's wil promoten en ook op het niveau van de gemeenten werkt, namelijk 'Het Plan Preventie en Nabijheid' (PPP) loopt sinds 1998. Een verscheidenheid aan benaderingen werd hierin uitgewerkt (gezinsband, gemeenschapsband, individuele gezinsbegeleiding, opvoeding, hulp aan de gezinnen in het kader van het OCMW, gezinsopvoeding en ondersteuning in verband met de school, het opvoedingsgedrag van de ouders, de huistaken en de pedagogische begeleiding van het kind thuis). Vermits de problemen met investeringen op school, zeer belangrijk zijn bij kansarme gezinnen, heeft het project voorzien om het kind en zijn ouder met elkaar te verbinden, zodat elk zich betrokken voelt op de vooruitgang van de ander, en dit in het kader van een pedagogisch atelier met ouders en kinderen uit elf gezinnen (Balsamo & Humbeeck, 2004: 44).

Het participerende actie-onderzoek betreft de *methodologie van de evaluatie van de sociale ankerpunten*, (Balsamo & Humbeeck, 2004: 3), vertrekkende van een drieduidig register: de politiek, de interventie en het wetenschappelijke. Ze analyseert de krachtverhouding en de machtsrelaties van de actoren in drie belangrijke domeinen:

- het veld van de politiek en administratieve beslissing;
- het professionele veld van de sociale actie;
- het wetenschappelijk veld van de kennis.

Concluderend komen de onderzoekers van CERIS tot volgende reflecties:

- gezinsopvoeding als instrument tot socialisatie, is geen kwestie van improvisatie;
- dit werk moet voldoende conceptueel en theoretisch onderbouwd zijn;
- de methode van het actie-onderzoek geeft de mogelijkheid om de praktijken te verbeteren en de evaluatie te bevorderen;

- in het werken volgens actie-onderzoek-vorming versterken pragmatische implicaties en heuristische verzuchtingen mekaar;
- de fase van veralgemening moet voorafgegaan worden door de verspreiding van theoretische referenties;
- de leefbaarheid van projecten staat in nauw verband met hun institutionele verankering (gezin, school). Een stevige institutionele verankering van de actie, de kwaliteit van het theoretisch kader en het dynamisme van de sociale actoren die het project moeten animeren zijn onmisbare criteria bij het opzetten van Cellen voor gezinsopvoeding.

Onderzoek dat eveneens in deze lijn ligt, is het onderzoek van het Centrum voor Gezinspedagogiek (K.U.Leuven) met betrekking tot theoretische en empirische onderbouwing van een concept voor opvoedingsondersteuning aan kansarme ouders via groepswork (zie o.m.: Nys & Vandemeulebroecke, 2005; Nys et al., 2002; Nys & Wouters, 2001 & 2002; Vandemeulebroecke & Nys, 1999). Concreet werd *evaluatieonderzoek van opvoedingsondersteunend groepswork met maatschappelijk kwetsbare gezinnen* ondernomen op de vraag van vzw De Keerkring (een centrum voor opvoedingsondersteuning in Sint-Niklaas).

In eerste instantie werd een theoretische doorlichting van het groepswork van vzw De Keerkring ondernomen. Daarbij werd vertrokken van de op ervaring en praktijkreflectie gebaseerde aanpak. Op basis van een literatuur- en praktijkverkenning (o.a. observaties van vier reeksen van het groepswork, gesprekken met verschillende betrokkenen) werd een wetenschappelijk verantwoorde methodiek ontwikkeld, onder meer gestoeld op het ecologisch denkkader en het empowermentgedachtegoed. Na de theoretische doorlichting en het op punt stellen van de methodiek, werden de hanteerbaarheid (procesevaluatie) en uitkomsten (productevaluatie) van het groepswork in de praktijk geanalyseerd. Er werd een breed gamma aan onderzoeksmethoden gebruikt, met onder meer observatie van drie reeksen van het groepswork (met elk 15 tot 18 tweewekelijkse bijeenkomsten van 8 tot 13 deelnemers), deelname aan alle informele bijeenkomsten (bv. vakantiebijeenkomsten) en meerdere gestandaardiseerde interviews met enerzijds de deelnemers, afhaaksters, ondersteuningsmoeders (o.a. het Parental Awareness Interview) en anderzijds de groepsbegeleiders, supervisor en sociale sleutelfiguren.

Op basis van de bevindingen wordt globaal genomen gesproken over betekenisvolle en hoopvolle resultaten.

- De deelnemersgroep beantwoordt aan de beoogde doelgroep en wordt gekenmerkt door een grote heterogeniteit.
- Onmiskenbaar is de brede functie die aan het groepswork toegekend wordt. Niet alleen inzake de opvoeding, ook op sociaal en persoonlijk vlak uitten immers heel wat deelnemers verwachtingen t.a.v. het groepswork. Inzake de sterktes en zwaktes van het groepswork valt er een grote gemeenschappelijkheid te onderkennen. Zo vindt het merendeel van de deelnemers dat de groep en de wijze waarop de groepsleden met elkaar omgaan van doorslagge-

vend belang is voor het succes van het groepswerk. Dit ligt gezien de opzet van het groepswerk (o.m. belang van ervaringsuitwisseling) in de lijn van de verwachtingen. Het wordt bovendien weerspiegeld in de overwegend positieve beoordeling van het functioneren van de groepsleden. Tegelijkertijd valt niet te ontkennen dat net in het eigene van het groepswerk, het in groep kunnen praten en werken rond de opvoeding en andere thema's, ook de kwetsbaarheid van de groep tot uiting komt. Het werken in groep stelt immers bijzondere eisen aan de groepsbegeleidsters én de deelnemers die niet altijd realiseerbaar zijn.

- Inzoomend op de uitkomsten van het groepswerk, wordt vastgesteld dat het groepswerk voor het merendeel van de deelnemers aan de verwachtingen voldoet en voor heel wat deelnemers ook hun verwachtingen overstijgt. Op verschillende niveaus, zijnde het opvoedings- en omgevingsperspectief, is er een positieve evolutie. Veranderingen doen zich bovendien niet enkel voor inzake de betekenisverlening, ook het gedrag of de opvoedingsaanpak evolueert volgens de deelnemers en in mindere mate ook volgens de sociale sleutelfiguren, positief.
- Het veelzijdig werken resulteert niet alleen in positieve resultaten op microniveau. Ook op samenlevingsniveau draagt het groepswerk tot positieve resultaten bij. De pedagogische gevoeligheid is er op vooruit gegaan. Dit komt onder meer tot uiting in de grotere alertheid van sociale sleutelfiguren die gezinnen naar het groepswerk doorverwijzen. Ook de beeldvorming van en over maatschappelijk kwetsbare gezinnen evolueert in de betrokken regio in positieve zin en dat onder impuls van het groepswerk en de talrijke nevenactiviteiten van vzw De Keerkring.
- Dit alles neemt niet weg dat het aanbod aan ondersteuning en hulp nog altijd moeilijk te overbruggen drempels kent. Niet alleen het werken aan de bekendheid van de bestaande initiatieven, ook het inhoudelijk sterker proberen aan te sluiten bij de behoeften van ouders blijft voor heel wat diensten en voorzieningen een wezenlijke opdracht.

Tenslotte, wordt ook de leefwereld van arme gezinnen in meerdere studies bestudeerd, al dan niet in relatie tot mogelijkheden, knelpunten en valkuilen voor hulpverlening (zie o.m.: Humbeeck et al., 2008; Vansevenant et al., 2008; Driessens & Van Regenmortel, 2006; Thys et al., 2004; Vranken & Steenssens, 1996; Steenssens et al., 1996; Lioni & Born, 1995; Fontaine, 2000 & 2007).

3. Bijzondere jeugdzorg en plaatsing van kinderen

Wat betreft de *evolutie van het aantal geplaatste kinderen* wordt de volgende, regionaal verschillende tendens vastgesteld (Morissens et al., 2007). Wat de Franse Gemeenschap betreft verminderde het aantal geplaatste kinderen met 10% tussen 1997 en 2002. Wat de Vlaamse Gemeenschap betreft, stelt men een vermeerdering

vast met 24% tussen 1995 en 2004. De doorslaggevende factor is hier de explosieve groei van juridische interventies op basis van 'acuut risico' (+ 50% in vier jaar).

Meerdere onderzoeken bestuderen verschillende aspecten in verband met de plaatsing van kinderen. Ook het *perspectief van de arme gezinnen* komt aan bod (Nicaise & De Wilde, 1995).

Vastgesteld wordt dat 80% van alle blijvend arme gezinnen⁴⁵ in aanraking zijn geweest met één of andere dienst uit de sector van de gespecialiseerde jeugdhulp of jeugdbescherming (Nicaise & De Wilde, 1995). Ongeveer de helft van de ouders en de helft van de kinderen hebben een persoonlijke ervaring met 'plaatsing' wat wijst in de richting van de vicieuze cirkel van deprivatie van de normale affectieve gezinsbanden. Tevens is de relatie tussen gezinnen die in armoede leven en de diensten gespannen. Een diepgaande analyse brengt meerdere redenen aan het licht die nog steeds als actueel worden beschouwd (Morissens et al., 2007).

- Een systematische verwarring tussen sociale en juridische benaderingen. Gespecialiseerde jeugdbescherming is de gemeenschappelijke benaming voor gespecialiseerde sociale diensten voor kinderen, terwijl jeugdbescherming verwijst naar een juridische benadering. Terwijl de jeugdbescherming op vrijwillige basis werkt met als doel het ondersteunen van gezinnen en kinderen in een problematische opvoedingssituatie (met inbegrip natuurlijk van armoede) zijn juridische interventies in principe van toepassing op gevallen van delinquentie, verwaarlozing, of misbruik van kinderen, of 'acuut gevaar' in *problematische opvoedingssituaties*. In de praktijk hebben hulpverleners van de sociale diensten de neiging deze notie van 'acuut gevaar' in te roepen teneinde maatregelen op te leggen wanneer ze het gevoel hebben dat hun cliënt weerstandig is ten aanzien van de geboden hulp. Dat wil natuurlijk zeggen dat het vrijwillig karakter van de 'ondersteuning' van de sociale diensten (meestal een plaatsing) dikwijls overtreden wordt. (op het ogenblik van het onderzoek waren het merendeel van de ouders en de jongeren het oneens met de interventie).
- Traditioneel bestond de ondersteuning uit *residentiële plaatsingen*, die meestal zowel door de ouders als door de kinderen als extreem traumatisch werden ervaren. De laatste decennia werden meer en meer semi-residentiële en ambulante vormen van hulp uitgewerkt (dagcentra, counseling, thuisbegeleiding, oudercursussen, enz.). Deze aanbieder van een waaier van diensten heeft paradoxaal genoeg als effect gehad dat de sociale controle op gezinnen in armoede vergrootte, met als gevolg een verdere vermeerdering van plaatsingen, parallel met de opkomst van alternatieve vormen van steun.
- Er is een grote controverse over de *relatie tussen armoede en (interventies in) problematische opvoedingssituaties*. Statistieken tonen duidelijk een sterke sociale

⁴⁵ The research by Nicaise and De Wilde (1995) was based on a study of the literature and a survey of 100 Belgian families (including 350 individuals) characterised by multiple deprivation (at least three indicators of severe deprivation in distinct dimensions of life).

bias in de interventies (met een disproportioneel hoog risico tot plaatsing bij kinderen uit de laagste sociale klassen). Terwijl de ouders de neiging hebben de problemen toe te schrijven aan hun materiële levensomstandigheden (slechte huisvesting, slechte financiële situatie, gezondheidsproblemen, enz.), hebben de sociale diensten daarentegen de neiging deze elementen te ontkennen en het (individuele) disfunctioneren van de ouders op opvoedingsvlak te zien als het hoofdprobleem. Deze perceptie wordt door de ouders ervaren als een 'veroordeling omwille van de armoede.

- Alhoewel de meeste hervormingen sinds de jaren zestig tot doel hadden meer 'gezinsgericht' te zijn, hebben de ouders dikwijls het gevoel dat hun gezichtspunten worden genegeerd wanneer er maatregelen worden genomen naar de kinderen toe (zoals de schoolkeuze, gezondheidszorg, godsdienstopvoeding, enz.). De verschillende locaties van de instellingen, de lange duur van de plaatsingen, het gebrek aan communicatie, spanningen rond de bezoeken, enz. werken eerder vervreemding in de hand dan wel een herstelling van de gezinsbanden.

Opgemerkt wordt (Morissens et al., 2007) dat deze gedocumenteerde diagnose ook strookt met het Algemeen Verslag over de Armoede (ATD-Vierde Wereld e. a., 1994) en wordt onderschreven in daaropvolgende memoranda vanwege verenigingen van armen (zie o.m.: SLPPES, 2005a & b).

In andere onderzoeken komen de volgende thema's aan bod.

- *Een analyse van de wet.* 'De resultaten van deze evaluatie hebben een belangrijke reflectie op gang gebracht over de problematiek van de opvang van kinderen komende uit gezinnen die met grote moeilijkheden kampen, de plaats van het gezin van oorsprong, de rol van de hulpverleners, het wettelijk kader die de beschermingsmaatregelen en de adoptie organiseert' (Duliere-d'Ursel & Delens-Ravier, 1995: 277).
- *Een analyse van de interventies.* Dit onderzoek heeft geleid tot de oprichting van een werk- en reflectiegroep over de vermindering van het aantal plaatsingen. Deze groep situeert zich in een ruim reflectie over een politiek van preventie van kinderverwaarlozing waarbij men een interventiepolitiek bij kinderen en gezinnen in moeilijkheden in de Franse Gemeenschap van België op poten wil zetten (Delens-Ravier, 1995).
- *Een analyse van het discours van de ouders* (Delens-Ravier, 1998). De analyse van de voorstellingen van de ouders die een plaatsingsmaatregel voor hun kind hebben meegemaakt, toont aan dat in functie van de sociale en persoonlijke gegevens, elk gezin verschillend reageert op de pijn die de scheiding meebrengt. Uit wat de ouders meedeelden, werd er een typologie opgebouwd om de identificatie van verschillende strategieën die de ouders ontplooiën om zich aan de situatie van de plaatsing aan te passen, te bevorderen (Delens-Ravier, 2001: 152).
- *Een analyse van de percepties en de verwachtingen van de ouderfiguren - gezin van oorsprong en pleeggezin - in plaatsingssituaties* (Provenzano, 2007).

- Een analyse van de percepties van de gezinnen die met plaatsing te maken hebben en de perceptie van de sociale actoren (ATD Quart Monde, 2000).
- Een piloot ervaring in het Centrum ter preventie van mishandeling, in de gemeente van Peruwelz, over de gezinsopvoeding en *het behoud van het kind in zijn oorspronkelijk milieu*. Het gaat over de installatie van een dienst kort bij huis die voor de gezinnen 24 uur op 24 uur toegankelijk is, en de jeugdhulp en uitwerking van gemandateerde hulp in een netwerk plaatsen dat afgestemd is op de vereisten van het juridisch kader (Humbeeck & Balsamo, 2006).

4. Beleidsaanbevelingen

4.1 Algemeen

- De begeleiding van de gezinnen moet georganiseerd worden vanuit een multi-dimensionele benadering (financiële hulp, hulp bij huisvestingsproblemen, bij renovatie, toegang tot energie, hulp aan werkzoekenden, ondersteuning wat het schoollopen betreft).
- Het belang van vorming en sensibilisatie voor de armoede, van mensen die met de gezinnen werken (Balsamo, Humbeeck & Lahaye, s.d.: 23).
- Verbetering van communicatie met de gezinnen (Balsamo & Humbeeck, 2006: 72).
- Er bestaan vele maatregelen om de ouders te ondersteunen in hun rol als opvoeder. Actuele gegevens over de recente politiek in dit verband zijn echter niet eenduidig. Openbare instellingen, verantwoordelijk voor preventieve zorg bij het jonge kind, zoals ONE en Kind & Gezin, hebben de stevige reputatie dat ze terecht komen bij de armste gezinnen. De toegang tot de kindzorg verbetert maar er blijft een sterke bias ten gunste van de middenklasse en gezinnen met tweeverdieners, en weinig ruimte voor gezinnen in armoede (Morissens et al., 2007).
- Om de intergenerationele armoede te doorbreken is het ook belangrijk om kinderen die leven in gezinnen met een laag inkomen, te empoweren. Kinderen empoweren maakt ze minder kwetsbaar en bekwamer om met uitdagingen om te gaan. *Maatregelen om de empowerment van de kinderen te vergroten* bestaan (nog) niet in België. Veruit de meeste aandacht gaat naar maatregelen om de ouders te ondersteunen in hun pedagogische rol (Morissens et al., 2007).

4.2 Het herkennen en erkennen van het belang van het psychologisch kapitaal

Een algemene noemer waaronder een aantal beleidsaanbevelingen kunnen worden geformuleerd, luidt: het herkennen en erkennen van het belang van het psychologisch kapitaal (de fragiliserende en de beschermende processen) in de bestrijding van armoede en van generatiearmoede in het bijzonder. Of nog: als men iets ten aanzien van armoede wil doen, moet men ook psychologische hulp-

middelen en denkkaders aanwenden en dit zowel om ondersteuning als preventie en interventie te organiseren. De expertise die er op dat vlak is, moet worden meegenomen in beleidsmaatregelen.

Kernwoorden voor beleidsmaatregelen zijn: vroeg begin, 'relationship-based', curatief én preventief, langdurig en intensief, continuïteit, representatie als essentiële invalspoort voor interventie, begeleiding aan huis, zorgverlening op maat, belang van sociaal netwerk, oog voor specifieke cultuur, erkenning van kwetsbaarheden én sterktes. Voor dit laatste dienen specifieke instrumenten ontwikkeld waardoor in deze groep meer variatie en naast aanwezige zwaktes ook meer sterktes kunnen onderkend worden dan met de op middenklasse genormeerde instrumenten.

Meer concreet worden volgende beleidsaanbevelingen gemaakt.⁴⁶

- Er is nood aan *vroege, intensieve, langdurige zorg* die inspeelt op de relatie moeder-kind, ook op het eenvoudige gedragsniveau. Deze zorg moet niet alleen psychopedagogisch op het gedrag van de moeders gericht zijn, maar moet ook hun voorstellingsleven i.v.m. hun relatie tot hun kind tot aandachtspunt hebben. Deze zorg moet gegeven worden vanuit een stevige, steunende relatie tussen hulpverlener en moeder.
- Interventies moeten zich richten op het welzijn van het hele gezin: op *ouders én kinderen*. Een lacune hier is zeker de ondersteuning van de ouders tijdens de plaatsing van een kind.
- Opdat jonge kinderen naast de biologische ouders op consistente wijze *hechtingsfiguren* zouden kunnen krijgen om hun ontwikkelingsmogelijkheden zo te deblokken, moeten naast preventieve zorg mogelijkheden worden uitgebouwd om op een beter georchestreerde en ondersteunende manier, dit is: in samenwerking met de ouders zelf, het opvoedingsmandaat over te nemen of te delen.
- De levendige, vaak voortdurende kwetsende aanwezigheid van het verleden in het heden maakt een *therapeutisch aanbod* voor generatiearme mensen aangewezen. Hiertoe moet met zorg een betrouwbare helpende context gecreëerd worden. Dit is een opdracht voor de geestelijke gezondheidszorg: een toegankelijk aanbod uitbouwen voor generatiearme ouders. Een psychotherapeutisch hulpaanbod, met focus op de affectieve relatie tussen de generaties, is even noodzakelijk als een meer pedagogisch georiënteerde insteek.
- Een programma van *opvoedingsondersteuning* kan verrijkt worden door er de inzichten in te integreren uit de gehechtheidstheoretische en psychodynamische onderzoeksliteratuur. Tevens moet dit aanbod afgestemd zijn op de specifieke levensomstandigheden van generatiearme ouders.

⁴⁶ Ontleend aan Vanhee (2007, p. 137-153) en Geenen (2007: p. 423-434)

- Om de brug met de geestelijke gezondheidszorg organisatorisch mogelijk te maken, valt er te denken aan een *samenwerking met, en inschakeling in plekken waar ouders reeds komen*, zoals buurthuizen, inloopcentra en werkingen met mensen in armoede.

4.3 Verdere hervormingen van de bijzondere jeugdzorg

Zich baserend op de resultaten van de onderzoeken, geven de onderzoekers de volgende aanbevelingen omtrent de plaatsing van kinderen.

- *De driehoekswerking versterken.* Ondanks de complexiteit van het werken met de driehoek: gezin, hulpverlener, kind, is het noodzakelijk om praktijken van reëel partnerschap uit te werken, tussen ouders, jongeren en professionelen.
- *De praktijken harmoniseren.* Een betere organisatie van de medewerking van de verschillende diensten, die dikwijls heel verschillende logica's hanteren, bij een interventie. Er moet een beter afstemming betracht worden van de professionelen die zich met de plaatsing van kinderen bezighouden.
- *De indicatoren verder verfijnen.* Het is noodzakelijk om verder te gaan in het meer gebruiken van welzijnsindicatoren die de economische indicatoren overstijgen en die een reeks sociale factoren bevatten in de analyse van de situatie van geplaatste kinderen.

In het domein van de jeugdhulp blijven de organisaties die op het terrein werken, meer radicale hervormingen vragen om het vertrouwen tussen sociale werkers en gezinnen te herstellen (Morissens et al., 2007).

- Een radicale scheiding tussen het juridische en sociale 'ondersteuning' is noodzakelijk om het vertrouwen van gezinnen in armoede in gespecialiseerde diensten voor de jeugdhulp te herstellen.
- Een verschuiving van benadering: van 'jeugdzorg' naar 'gezinszorg'.
- Een preventieve strategie moet maatregelen bevatten die tevens de materiële, sociale en culturele veiligheid van de gezinnen ondersteunen.
- Meer en beter opgeleid personeel om hoog-kwalitatieve ondersteuning te garanderen.
- Bij uithuisplaatsing, moeten er *pistes en actieplannen* worden uitgetekend die kunnen leiden tot de herstelling van de familiebanden in de toekomst. Aangepaste begeleiding, ook nadat de kinderen terug naar huis gaan, is noodzakelijk om hun reïntegratie te ondersteunen.
- Thuisloze gezinnen vereisen speciale aandacht.
- Wat jeugdhulp betreft moeten representatieve ouderverenigingen erkend worden als partners bij het uittekenen van een beleid, en daarom ook gesubsidiëerd worden.

5. Aanbevelingen voor verder onderzoek

Volgende aanbevelingen voor verder onderzoek worden gemaakt.⁴⁷

- Veralgemening en uitdieping van de resultaten. Dit kan gebeuren door *longitudinaal, vergelijkend cohort-onderzoek* naar de effecten van de eerste levensjaren in generatiearmoede op latere leeftijd. In internationale context wordt het belang van dit (tijds- en arbeidsintensieve) type van onderzoek onderkend en gehonoreerd. Het is echter nog niet uitgevoerd met betrekking tot (generatie)armoede.
- Nagaan of de *manier waarop uithuisplaatsing actueel vorm krijgt*, minder ontwrichtend is voor de betrokken ouders en kinderen, en werkelijk een positieve kans inhoudt voor sociale mobiliteit en psychisch welzijn. Het huidige Agora-onderzoek zal voor het eerst het verloop van uithuisplaatsing in België cijfermatig in kaart brengen. Dit onderzoek zou moeten aangevuld worden met een nauwkeurig psychologisch onderzoek over de levenspaden van de betrokken kinderen.
- Verder verkennen van mogelijkheden om op ondersteunende wijze het *opvoedingsmandaat te delen*.
- Een *trajectstudie van geplaatste kinderen* binnen de nieuwe integrale jeugdhulp met aandacht voor de psychosociale parameters, in het bijzonder de gehechtheidsparameters.
- Inzicht verwerven in de *betekenisgeving door kinderen en jongeren*. Meer onderzoek is nodig om inzicht te krijgen in de ervaring, betekenisverlening en de copingwijzen van kinderen in armoede.
- Het verwerven van meer begrip van de positie en noden van *generatiearme (groot)vaders*.

6. Lopend onderzoek

Interdisciplinair Project voor de Optimalisatie van Scheidingstrajecten (IPOS, zie: <http://www.scheidingsonderzoek.ugent.be/index.html>) (strategisch basisonderzoek gefinancierd door het IWT; Project uitgevoerd in een samenwerking tussen K.U.Leuven en UGent; coördinatoren: Lut Daniëls en Dr. Jan De Mol, Vakgroep Experimenteel-klinische en gezondheidspsychologie (UGent))

De centrale vraag in het IPOS is de vraag naar wat de kwaliteit van leven na de scheiding bepaalt en hoe op het proces kan worden ingewerkt zodat het verlies aan levenskwaliteit zo klein mogelijk wordt en kinderen en ouders zo goed mogelijk door de scheiding komen. De focus ligt niet enkel op gevolgen, maar ook en in het bijzonder op processen die actief worden bij scheiding, met respect voor de zelfdeterminatie van de scheidende partners en hun kinderen.

⁴⁷ Gebaseerd op Vanhee (2007), Geenen (2007) en het expertinterview met Prof. dr. Jozef Corveleyn. Het belang van deze voorstellen werd op de reflectiegroepvergadering expliciet beaamd.

Het opzet is om 2 000 volwassenen en 500 kinderen (11-18 jaar) te bevragen. Er zal onder meer aandacht gaan naar de koppeling van de levenskwaliteit van kinderen in scheiding aan sociaal-economische status.

In het vervolgonderzoek is voorzien dat de kinderen op een meer gespecialiseerde wijze (o.a. focusgroepen) zullen worden aangesproken.

Plaatsing van kinderen in armoede (AGORA-onderzoeksprogramma; Project onder promoterschap van Prof. dr. Bouverne-De Bie, Vakgroep Sociale Agogiek (UGent); dr. Willems, Vakgroep Huisartsgeneeskunde en Eerstelijnsgezondheidszorg (UGent); dr. Rosseel, Vakgroep Data-analyse (UGent); Prof. dr. Ravier & Prof. dr. Moreau, Vakgroep Criminologie en Strafrecht (UCL)).

Met het AGORA-onderzoeksproject wil men zicht krijgen op de socio-economische achtergrond van kinderen en jongeren die geconfronteerd worden met een maatregel binnen de bijzondere jeugdbijstand. Onderzocht wordt welke variabelen zorgen voor een verhoogde kans op contact met de bijzondere jeugdbijstand. Leidt armoede tot een verhoogd risico op plaatsing, of spelen andere variabelen daarin een (grotere) rol? Met dit project moet tevens de basis gelegd worden voor longitudinaal onderzoek, waarbij nagegaan wordt wat de socio-economische situatie is van deze kinderen en jongeren op volwassen leeftijd. In welke mate heeft het aanbod van de bijzondere jeugdbijstand de betrokken kinderen en jongeren kansen gegeven in hun verdere leven?

Om bovenstaande onderzoeksvragen te kunnen beantwoorden, worden de gegevens van de databank 'datawarehouse arbeidsmarkt en sociale bescherming' van de Kruispuntbank van de Sociale Zekerheid gekoppeld aan de registratiesystemen van de afdelingen 'bijzondere jeugdbijstand' van de verschillende gemeenschappen. Om soortgelijk onderzoek in de toekomst te faciliteren, wordt een draaiboek ontwikkeld waarin de koppelprocedure gedetailleerd beschreven wordt.

HOOFDSTUK 4

GEZONDHEID

Inleiding

In het Algemeen Verslag over de Armoede (1994) wordt de ontoereikende informatie in verband met de sociale ongelijkheid op het vlak van gezondheid aangekaart. Meer dan een decennium later wordt vastgesteld dat dit jarenlange onderbelichte fenomeen stilaan goed gedocumenteerd geraakt (Gillis & Mertens, 2008; Vranken et al., 2007; De Maeseneer, 2007). 'Men stelt vast dat gezondheid afhangt van een hele reeks factoren die ongelijk verdeeld zijn over de verschillende socio-economische lagen van de bevolking. Gezondheid volgt de sociale ladder: hoe lager men zich op de socio-economische ladder bevindt, hoe meer de gezondheid van het individu de neiging heeft om te verslechteren en hoe meer de levensverwachting wordt ingeperkt. Mensen in een problematische financiële situatie zijn daarenboven dikwijls verplicht om gezondheidszorgen uit te stellen wegens een tekort aan financiële middelen: 60% van mensen die in armoede leven kunnen gezondheidskosten niet in het huishoudbudget integreren, en 17% stellen noodgedwongen de gezondheidszorgen uit' (Gillis & Mertens, 2008: 9). Geconcludeerd wordt dat wat in andere westerse landen al langer werd vastgesteld, ook voor België geldt (Vranken et al., 2007: 28):

"Wie onderaan de maatschappelijke ladder staat, heeft meer kans op een minder goede gezondheid, heeft minder 'gezonde jaren' voor de boeg en daar bovenop nog een hogere kans op vroegtijdige sterfte. Bovendien bemoeilijken financiële en andere drempels hun toegang tot de gezondheidszorg."

Men kan veronderstellen dat deze situatie ook voor de kinderen geldt, die opgroeien in een arm gezin.

Het 'Bilan Innocenti', gerealiseerd door UNICEF in 2007 over de armoede bij kinderen geeft een gedetailleerde schatting voor zes voorwaarden van welzijn bij kinderen en adolescenten in 21 geïndustrialiseerde landen. We hebben drie van deze voorwaarden nader bekeken die volgens ons het meest met gezondheid te maken hebben en hebben meteen hun classificatie binnen de 21 landen meegegeven:

- gezondheid en veiligheid 16e;

- gedragingen en risico's 19^e;
- het subjectief welzijn 16^e.

We stellen vast dat voor deze drie dimensies, België slecht geklasseerd staat, van de 16de tot de 19de plaats op 21, terwijl het voor de andere drie dimensies goed geplaatst staat, van de 1ste tot de 7de plaats. Wat de indicatoren betreft die aanleunen bij gezondheid kunnen we zeggen dat België slechter scoort dan andere landen, en ook slechter dan voor de andere dimensies. We kunnen dus veronderstellen dat wanneer België zo slecht scoort voor deze drie dimensies van welzijn/armoede, ook de situatie van kinderen in armoede, slechter is.

We hernemen hieronder enkele elementen van deze indicatoren, die we ook zullen terugvinden in andere uitgebreide studies, in dit hoofdstuk:

- geboortesterfte in gezinnen zonder beroepsinkomen (Haelterman);
- klein geboortegewicht (Deccache & Heremans);
- meer tabak in technische- en beroepsscholen. (Piette; Vereecken);
- tienerzwangerschappen (cRZ, De Wilde).

Wat 'gezondheid en veiligheid' betreft, staat België op een 16de plaats voor het geheel. Meer gedetailleerd:

- het sterftecijfer voor 1 000 geboorten: 4,3‰ (m=4,6‰): 9de plaats;
- het geboortegewicht (<2 500 gr.): 6,5% (m=6,4): 9de plaats;
- dodelijke ongevallen op 100 000 voor de leeftijd van 0 tot 19 jaar: 15,1% (m=14,3): 15de plaats.

'Gedragingen en risico's': 16de plaats:

- jongeren van 11, 13 en 15 jaar die minstens één keer per week sigaretten roken: 10,6 (m=11,9): 8ste plaats;
- tienerzwangerschappen (geboorten op 1 000 moeders van de leeftijd van 0 tot 19 jaar): 11‰ (m=16‰): 10de plaats.

Wat 'subjectief welzijn' betreft: 16de plaats:

- scholieren van 15 jaar herkennen zich in de uitdrukking: 'ik voel me gemarginaliseerd of uitgesloten' 7,9% (m=6,7): 16de plaats;
- en in de uitdrukking 'ik voel me beschaamd en niet op mijn plaats' 15,6% (m=9,8): 21ste plaats.

Wij verwijzen als parallel naar hoofdstuk 1 punt 5.2, waar we Hoelscher (2006: 328) aanhaalden: 'Anderzijds scoort België zeer laag op het vlak van de gezondheid (20^e) en laag wanneer we kijken naar (...) risico en veiligheid (16^e).'

Echter een opvallend gegeven is dat er niet veel onderzoek over dit thema van kinderen in armoede en gezondheid in België voorhanden is. Wat we aan onderzoek hebben geïnventariseerd is eerder beperkt in aantal en sterk fragmentarisch.

De inhoud hiervan stellen we in de volgende paragrafen voor, namelijk informatie over socio-economische gezondheidsverschillen naar leeftijdsgroepen (prenataal,

kleuters, jongeren, ...), over geestelijke gezondheidszorg en over gezondheidseducatie. We beschrijven tot slot lopend en gepland onderzoek alsook de aanbevelingen m.b.t. dit thema voor beleid en verder onderzoek.

1. Socio-economische gezondheidsverschillen

1.1 De perinatale gezondheid

Studies omtrent *perinatale gezondheid* geven aan dat *gezondheidsverschillen al zouden beginnen van voor de geboorte* (Piette, 1990; Deccache & Heremans, 1997; Haelterman et al., 2007).

Moeders uit kansarme gezinnen geven meer gezondheidsproblemen aan tijdens de zwangerschap. Er is een hoger aantal vroeggeboorten, intra-uteriene groeiachterstand en klein geboortegewicht. Daarenboven zouden dezelfde biologische risicofactoren een grotere sterfte meebrengen bij kinderen uit kansarme gezinnen (Piette, 1990). ATD Vierde Wereld bevestigt deze gegevens: hoger aantal kinderen met een laag geboortegewicht, hoger aantal vroeggeboorten en meer kinderen met intra-uteriene groeiachterstand. Daarnaast een kleiner gewicht en een kleinere lengte bij jonge kinderen, en meer hospitalisaties. 'De pathologieën zijn dan vooral neus-, keel- en oorontstekingen, rachitis, bronchitis, astma, diarree met dehydratie, ongevallen thuis, en een slechte staat van de mond en de tanden' (Deccache & Heremans, 1997: 21).

Met als indicator voor het armoedeniveau het aantal personen met een beroepsinkomen per huishouden komt men voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest tot de volgende vaststellingen (Haelterman et al., 2007).

Voor een Brussels kind geboren in *een huishouden zonder aangegeven* beroepsinkomen ligt het risico op *overlijden* in de foetale periode en de neonatale periode (0-27 dagen) tweemaal en op overlijden in de postneonatale periode (28-364 dagen) driemaal zo hoog als voor een kind geboren in een huishouden met twee inkomens. Deze ongelijkheden komen terug bij alle doodsoorzaken, maar ze zijn vooral *opvallend voor wiegendood*. Een baby in een huishouden zonder beroepsinkomen loopt vijfmaal meer risico op wiegendood dan een baby in een huishouden met twee inkomens.

Het hoge aandeel kinderen in een moeilijke sociale situatie verklaart het relatief ongunstige niveau van kindersterfte in Brussel in vergelijking met Vlaanderen en andere Europese landen.

Net als in andere landen worden in Brussel opvallende *ongelijkheden* vastgesteld *naargelang de nationaliteit van de moeder*. Zo liggen de risico's op vroeggeboorte en perinatale mortaliteit significant hoger voor kinderen van moeders uit Sub-Saharisch Afrika. Het hoog aandeel vroeggeboorten is bovendien verontrustend omdat het om ernstige vroeggeboorten gaat (<32 weken). Dezelfde vaststelling

werd gedaan bij vrouwen van Afrikaanse origine in andere geïndustrialiseerde landen. Men toonde er aan dat armoede en stress gepaard gaan met meer infecties in het algemeen, en met bacteriële vaginale en intra-uteriene infecties (asymptomatische of chorioamnionitis) in het bijzonder.

Kinderen van Turkse en Maghrebijnse moeders vertonen significant meer risico op perinatale sterfte, ondanks een kleiner risico op vroeggeboorte of laag geboortegewicht.

1.2 Toegankelijkheid van welzijnsondersteunende diensten voor jonge kinderen

De twee overheidsorganisaties ONE en K&G hebben in België een belangrijke, welzijnsondersteunende functie ten aanzien van moeders en hun jonge kinderen (tot 3 jaar). Preventie en advies nemen hierin een belangrijke plaats in.⁴⁸ Op basis van de registratiecijfers van deze diensten kan worden vastgesteld dat hun bijzondere aandacht voor kansarme gezinnen zich ook vertaalt in een *goed bereik van deze doelgroep*.

Zoals eerder gesteld heeft Kind & Gezin de bijzondere aandacht voor kansarme gezinnen in haar werking expliciet geïntegreerd waarbij de nodige informatie wordt geregistreerd in een eigen databank (IKAROS, cf. supra). Sinds 2005 wordt ook het al dan niet precair verblijfsstatuut van de kinderen geregistreerd (cf. infra, hoofdstuk 5). Het bereik van kansarme gezinnen met het preventief aanbod (bezoeken aan bed, huisbezoeken, consulten, gehoortest, vaccinaties) blijkt in vele gevallen beter dan de niet kansarme doelgroep (Kind & Gezin, interne nota's).

De populatie die naar de consultaties van het ONE komt, is ook afkomstig van alle socio-economische lagen, met een grote vertegenwoordiging van 'kwetsbare' groepen (ONE, Rapport 2005-2006: 95):

- meer dan drie moeders op tien leven met één enkel beroepsinkomen;
- ongeveer 15% van de moeders leeft van of een vervangingsinkomen of zijn zonder vast inkomen;
- bijna één op twee moeders is werkloos of thuis;
- één op acht moeders heeft moeite met de Franse taal;
- één op vier moeders zou van de eerste generatie inwijkelingen zijn;
- één op vier moeders kwam niet verder dan het studieniveau lager secundair onderwijs.

⁴⁸ Zie ook hoofdstuk 1 i.v.m. kinderopvang.

1.3 Enkele gegevens over de fysieke gezondheid van jonge kinderen

De enkele beschikbare studies omtrent de *fysieke gezondheidstoestand van jonge kinderen* uit sociaal kwetsbare gezinnen geven aan dat ook hier socio-economische verschillen van invloed zijn op de gezondheid (Deccache & Heremans, 1997; De Maeseneer & Willems, 2007). Gezondheidsaspecten die hierin worden behandeld zijn *tandverzorging, gezicht- en gehoorstoornissen*.

Gegevens van medisch schoolonderzoek bij vijfjarige kleuters in Brussel en de Franse Gemeenschap geven aan dat de prevalentie van cariës en van gezicht- en gehoorstoornissen tweemaal zo hoog is bij kinderen uit sociaal kwetsbare gezinnen als bij de totale populatie van vijfjarige kleuters (Deccache & Heremans, 1997). Zo wordt bij 31% van de kinderen uit sociaal kwetsbare gezinnen afwezigheid van cariës of behandelde cariës aangetroffen terwijl het percentage in de totale populatie 64 bedraagt. Bij 69% van de kinderen uit sociaal kwetsbare gezinnen treft men niet behandelde cariës aan, terwijl dit in de totale populatie van vijfjarige kleuters 36% bedraagt. De prevalentie van onbehandelde gezichtstoornissen bedraagt 22,9% bij kinderen uit sociaal kwetsbare gezinnen terwijl de prevalentie in de totale populatie 12% bedraagt. Wat de gehoorstoornissen betreft doet zich eenzelfde trend voor: prevalentie van gehoorstoornissen bij kinderen uit sociaal kwetsbare gezinnen bedraagt 24,6% (8% in totale populatie van vijfjarige kleuters).

Onderzoeksgegevens voor Vlaanderen omtrent de prevalentie van cariës bij kinderen tussen 24 en 35 maand wijzen in eenzelfde richting (De Maeseneer & Willems, 2007). Bij een steekproef van 384 kleuters tijdens hun laatste consult bij Kind & Gezin is er bij 29,6% van de kinderen in de laagste sociale klasse prevalentie van cariës vastgesteld in tegenstelling tot 7,4% bij kinderen in de hoogste sociale klasse, of dus viermaal zo hoog. Van de kinderen in de laagste sociale klasse was er geen enkel met behandelde cariës. Deze studie concludeert dat het voorkomen van cariës samenhangt met etniciteit (Oost-Europa/West-Europa) en kansarme buurt.

1.4 Jongeren en gezondheid

1.4.1 Algemene informatie over de studie

De studie Jongeren en Gezondheid (www.jongeren-en-gezondheid.ugent.be) maakt deel uit van de internationale studie Health Behaviour in School-Aged Children (HBSC: www.hbsc.org), uitgevoerd onder toezicht van de Wereld Gezondheidsorganisatie.

Het doel van de studie is meer inzicht te krijgen in gezondheidsgerelateerde attitudes en gedragingen van jongeren en de omgeving waarin zij zich ontwikkelen. De thema's die bestudeerd worden in de studie zijn leefstijl (zoals voeding, roken,

alcoholgebruik, druggebruik, seksualiteit, fysieke activiteit), subjectieve gezondheid en psychisch welbevinden, en de omgeving van de jongere (gezin, school en buurt).

In de studie worden een aantal socio-economische indicatoren opgenomen: beroep van de ouders, een 'Family Affluence Scale' (FAS) en een vraag rond hoe rijk ze hun familie vinden. Deze variabelen geven een indicatie van de sociaal-economische situatie (SES) en dus niet van armoede. De resultaten besproken in het kader van deze status questionis gaan dan ook gaan over de lagere SES groep.

1.4.2 HBSC-2006: de enquête in de Vlaamse Gemeenschap

De enquête wordt in Vlaanderen uitgevoerd in opdracht van de Vlaamse Gemeenschap, departement Volksgezondheid, en staat onder toezicht van de Vlorcommissie GVO in het onderwijs (Vereecken, Maes et al., 2004; Vereecken, Inchley et al., 2005; Maes, Vereecken et al., 2006). De steekproef van de studie Jongeren en Gezondheid die werd uitgevoerd in 2006 bestaat uit 11 154 leerlingen van het vijfde leerjaar lager onderwijs tot het zesde jaar secundair onderwijs. Hiervan zijn er 49,8% jongens en 50,2% meisjes.

Jongeren uit het BSO (beroepssecundair onderwijs) en TSO (technisch secundair onderwijs) hebben een hogere prevalentie van indicatoren van een ongezonde levensstijl: minder gezonde voedingsgewoontes, minder tanden poetsen, minder gebruik van veiligheidsgordel, meer tv kijken, meer roken, meer dronken zijn, meer gebruik van cannabis, en meer gebruik van ecstasy.⁴⁹ Jongeren van ouders met een lagere socio-economische status (gebaseerd op beroep van het hoofd van het gezin) rapporteren minder gezonde voedingsgewoontes, minder tanden poetsen, meer tv kijken en minder gebruik van de veiligheidsgordel.

De consumptie van fruit bij 11-15-jarigen in 28 Europese landen of regio's stijgt met de familiale rijkdom en een hogere beroepsstatus van de ouders. De consumptie van frisdrank is lager bij leerlingen waarvan de ouders een hogere beroepsstatus hebben in Noord-, Zuid- en West-Europese landen, maar niet in Centraal- en Oost-Europese landen.

Deze studie concludeert dan ook dat ongelijkheid in levensstijl naar sociale positie bij jongeren in Vlaanderen bestaat. Om deze ongelijkheid aan te pakken, moet gezondheidspromotie zich speciaal focussen op jongeren uit het BSO en TSO. De familiale sociale achtergrond speelt vooral een rol in specifieke levensstijlgedra-

⁴⁹ Risicogedrag wordt in de enquête van HBSC van 2002 bestudeerd aan de hand van het gebruik van legale en illegale psycho-actieve stoffen zoals tabak, alcohol, cannabis en extasy (Piette, 2003: 48) bij de schoolgaande jeugd. Deze enquête evalueert hun gezondheidstoestand. Hoe jongeren hun gezondheid beoordelen varieert in functie van verschillende parameters. Vooral jongeren uit het technisch- en beroepsonderwijs beoordelen hun gezondheid als minder goed.

gingen zoals voedingsgewoontes, tandhygiëne, fysieke activiteit en het gebruik van de veiligheidsgordel. Het is dus nodig om sociale ongelijkheid aan te pakken in de gezondheids promotie.

1.4.3 HBSC-2006: de enquête in de Franse Gemeenschap

In het kader van dezelfde studie (HBSC) hebben 11 925 kinderen en adolescenten van de Franse Gemeenschap deelgenomen aan de laatste enquête van 2006.⁵⁰

Algemeen merkt men een sterke sociale gradatie voor de gegevens van welzijn en gezondheid ten nadele van de kinderen waarvan het gezin zich bij de minst bevoordeelde categorieën op materieel vlak situeert.

Vertrekkende van de gegevens die betrekking hebben op de socio-economische status van het ondervraagde kind of de jongere – zoals het aantal wagens en computers in het gezin, of het aantal keer dat het gezin op vakantie ging – werden er drie niveaus van materiële welstand onderscheiden: hoog, gemiddeld en zwak. Het socio-economisch niveau van het kind werd vervolgens in verband gebracht met zijn gezondheid, zijn schoolse integratie en zijn zelfvertrouwen. De gegevens zijn terug te vinden in onderstaande tabel.

⁵⁰ Het volledig verslag is binnenkort ter beschikking.

Tabel 4.1 Gezondheidsgegevens: verband tussen het socio-economisch niveau van het kind/adolescent en zijn gezondheid (HBSC, 2006)¹

Niveau materiële welstand van het gezin	Hoog Gemiddeld Laag Totaal	Slechte subjectieve evaluatie van de gezondheid ² (11 153 antwoorden)	Klaagt over hoofd-, buik- of rugpijn, meer dan één keer per week (11 122 antwoorden)	Problemen met de integratie op school ³ (10 544 antwoorden)	Weinig zelfvertrouwen (10 647 antwoorden)
		4,2%	29,5%	14,9%	35,3%
		6,1%	32,3%	17,2%	41,6%
		9,1%	35,9%	18,7%	44,7%
		6,5%	33,4%	16,9%	40,3%

1 Internationale studie HBSC, 2006. Gezondheidsgedrag van de schoolgaande jeugd SIPES-ESP

2 Negatieve subjectie-evaluatie = antwoord op de vraag 'wat denk je over je gezondheid: niet zo goed'

3 Integratie op school = drie vragen:

1. leerlingen van mijn klas zijn graag samen
2. de meeste kinderen van mijn klas zijn sympathiek en gedienstig
3. de andere leerlingen accepteren mij zoals ik ben

De ontwikkeling van een score, die verder werd onderverdeeld in twee categorieën: 1 weinig of geen problemen, 2 veel problemen.

1.5 Tienerzwangerschap

De belangrijkste bevindingen omtrent tienerzwangerschap in België (De Wilde, 2007 & 2008) zijn de volgende:⁵¹

- op tien jaar tijd is het aantal tienerzwangerschappen licht gestegen: in 2005 ongeveer 5 200 zwangerschappen in België of 8,5 op de 1 000 meisjes tussen 10 en 19 jaar;
- het aantal tienerbevallingen is gedaald (in 2005 4,61 op de 1 000). Het aantal tienerabortussen is gestegen (in 2005 3,91 op de 1 000). De abortusratio en de bevallingsratio evolueren naar elkaar toe. Hoe jonger de tiener, hoe meer kans dat ze voor abortus kiest;
- 32% van de meisjes die voor hun 20ste zwanger worden is jonger dan 18 jaar;
- de frequentie van tienermoederschap ligt opmerkelijk hoger in het Brussels hoofdstedelijk gewest. Daarna komen respectievelijk Wallonië en Vlaanderen. Dit kan wellicht verklaard worden door het hoge percentage migranten in Brussel. Zij huwen frequenter vroeg;
- (semi-)geplande tienerzwangerschap: een klein deel van de jonge ouders plant het ouderschap en een eerder aanzienlijk deel heeft niet de behoefte om een zwangerschap te voorkomen. Als meisjes uit de laatste groep zwanger worden, spreekt men over een semi-geplande tienerzwangerschap. (Semi-)gepland ouderschap bij tieners komt meer voor onder tieners uit arme allochtone gezinnen, tieners met slechte schoolresultaten en weinig aspiraties met betrekking tot studie en carrière.

Onderzoeksgegevens bevestigen dat zowel de adolescente moeders als hun kind(eren) (later) meer kans hebben om in armoede te leven dan tieners die geen ouder worden en dan vrouwen die op oudere leeftijd moeder worden en hun kinderen (De Wilde, 2007). De interpretatie van deze link is echter van cruciaal belang in elke actie met betrekking tot tienerzwangerschap en -ouderschap. De associatie tussen tienermoederschap en armoede kan op een viertal manieren begrepen worden (nota aangeleverd door De Wilde, op basis van eerder aangehaalde referenties):

- armoede als gevolg van vroeg moederschap. Moederschap op tienerleeftijd vergroot de kans op vroegtijdig beëindigen schoolloopbaan, moeilijk vinden van vaste partner, isolatie van leeftijdsgenoten. Dit zijn allemaal elementen die armoede in de hand werken. Bovendien hebben tieners nog niet de maturiteit om hun kinderen te geven wat deze nodig hebben, waardoor deze emotioneel en cognitief met een achterstand beginnen, wat op lange termijn ook een risicofactor voor armoede inhoudt. Veel beleids mensen en personen uit de hulpverlening starten vanuit deze visie. Zij zetten in op preventie (aanraden gebruik

⁵¹ Cijfers tienerzwangerschap tussen 1996 en 2005 (onder de 20 jaar) (gebaseerd op cijfers SPE, ONE, Observatorium voor gezin en welzijn, abortusevaluatiecommissie en NIS).

- anticonceptie en realistisch beeld geven van wat moederschap inhoudt) en opvang van meisjes die toch zwanger worden;
- vroeg moederschap als gevolg van armoede. Meisjes die uit achtergestelde milieus komen (arme ouders, gebroken gezinnen, allochtonen, slechte schoolresultaten, eenzame tieners, ...) hebben meer kans om op vroege leeftijd moeder te worden. Bovendien verloopt de ontwikkeling van de moeders en hun kinderen die voor hun 20ste moeder worden niet opmerkelijk slechter als de moeders die na hun 20ste moeder worden, maar dezelfde achtergrond hebben. De meeste huidige onderzoekers (buitenland) hanteren dit uitgangspunt. Dit betekent dat moet ingezet worden op algemene armoedebestrijding;
 - combinatie van de twee vorige: tienermoederschap kan negatieve gevolgen hebben, die afhankelijk van de achtergrond al dan niet en in verschillende sterkte kunnen doorzetten;
 - de link tussen tienermoederschap en armoede is niet zo dominant als doorgaans wordt aangenomen. De meerderheid van de tienermoeders en hun kinderen stellen het niet slechter dan de gemiddelde moeder en haar kinderen. Bovendien kan tienermoederschap voor een aantal tieners een incentive zijn om uit de spiraal van armoede te stappen. Deze visie vinden we vooral terug in het kwalitatieve onderzoek.

2. Geestelijke gezondheid van kinderen in armoede

Wat het onderzoek omtrent de geestelijke gezondheid van kinderen in armoede betreft, zowel langs Franstalige als langs Nederlandstalige kant, gaat men dieper in op de notie van gehechtheid (infra hoofdstuk 3: Geenen, 2007; Charlier, 2007).

Onderzoeken over de evaluatie van de *capaciteit om te mentaliseren bij jonge kinderen die ernstige geëxternaliseerde gedragsstoornissen vertonen* maakten het mogelijk om de behoeften van kinderen die in gezondheidscentra zoals het pedopsychiatrisch daghospitaal geplaatst zijn, te identificeren (Charlier, 2007).

Ook al is de studie niet specifiek gefocust op kinderen in armoede, stelt men vast dat de meerderheid van de kinderen – die in deze studie worden geanalyseerd – uit kansarme milieus komen.

Het onderzoek bestudeerde het verband tussen de geëxternaliseerde gedragsstoornissen en *gehechtheidsstoornissen*, evenals het verband tussen de mentalisatiecapaciteit en de kwaliteit van gehechtheid. Vervolgens werden de variabelen geanalyseerd die de mentalisatie kunnen bemoeilijken en de intergenerationele overdracht van gehechtheid: in welke mate is het soort gehechtheid van het kind verbonden met het soort gehechtheid van de ouder.

Volgens deze studie vertonen drie van de vier kinderen met een geëxternaliseerde gedragsstoornis, ook een 'onveilige' gehechtheid

De kwalitatieve analyse van blokkades bij mentalisatie toont aan dat de mentalisatiecapaciteit van de kinderen in relatie staat met de kwaliteit van de gehechtheid.

Bij de drie gevallen die zowel een gedragsstoornis als een 'onveilige' gehechtheid vertonen, vertoont ook minstens één van de twee ouders een type van 'onveilige' gehechtheid.

Gehechtheid van het 'onveilige' type heeft een invloed op de mentalisatiecapaciteit en dit op drie niveaus: (1) een ernstige verstoring of zelfs een afwezigheid van representaties; (2) een blokkering van de emoties en gevoelens, en (3) impulsief gedrag.

Voor kinderen die in instellingen zijn geplaatst, zoals het daghospitaal, heeft onderzoek het belang aangetoond van het organiseren van activiteiten waar ouders dagelijks kunnen aan deelnemen, zodat de banden en de gehechtheid ouders-kinderen kan versterkt worden. Dit vergt wel een langdurige inzet bij kinderen met 'onveilige' gehechtheid, en zeker wanneer er sprake is van 'gedesorganiseerde' gehechtheid.

3. Gezondheidsopvoeding

Het Programma 'Schaerbeek' werd ontwikkeld in zes buurtscholen (1997-2005) met als doel een verbetering van de gezondheid van kinderen die dikwijls worden benadeeld. Het programma voorzag in de deelname van de leerkrachten, van de gezinnen en van preventieve structuren. Het betrof vier specifieke assen: de opvoeding, het medisch-sociale, de intersectoriële as, en de gemeenschapsas.

Het Programma werd geëvalueerd in 2003 waarbij men elementen kon naar voor brengen om de progressieve toe-eigening van de praktijken door de leerkrachten te vergemakkelijken, in de plaats van iemand van buitenaf (Martin & Levie, 2006: 4).

4. Beleidsaanbevelingen

Algemeen kunnen we stellen dat het *belang van een geïntegreerde strategie* tegen armoede die verschillende beleidsdomeinen tegelijkertijd betreft ook door onderzoek op het vlak van gezondheid en armoede wordt onderschreven. De algemene politiek voor armoedebestrijding moet versterkt worden (financiële hulp, hulp bij huisvesting, hulp bij renovatie, toegang tot energie) om het levensniveau van kwetsbare gezinnen te verbeteren en een vermindering van de gezondheidsproblemen te verkrijgen, die er een gevolg van zijn.

Tevens is er consensus omtrent het *prioritair stellen van jongeren uit het BSO en TSO als doelgroep bij gezondheidspromotie*. De bestrijding van ongelijkheid in levens-

stijl naar sociale positie (op het vlak van voedingsgewoonten, tandhygiëne, fysieke activiteit en het gebruik van de veiligheidsgordel) wordt als een belangrijk objectief naar voor geschoven in gezondheids promotie.

Vervolgens worden in de geïnventariseerde onderzoeken punctuele beleidsaanbevelingen geformuleerd omtrent volgende thema's:

- voor de tabaksconsumptie moet er bijzondere aandacht besteed worden aan de overgang van het lager naar het secundair onderwijs door het uitwerken van preventieprogramma's - gericht op het verminderen van de vraag - in het lager secundair onderwijs (Piette, 2003: 51). Jongeren uit het beroeps- en technisch onderwijs zijn ook een prioriteit;
- de vermindering van alcoholrisico's moet deel uitmaken van elk preventieprogramma (Piette, 2003: 55);
- in verband met nieuwkomers: de actie-onderzoeken stellen nieuwe maatregelen voor, evenals een reflectie over het gevoerde beleid teneinde de aanpassingsmogelijkheden van de gezinnen aan de nieuwe samenleving in de wachtperiode te vergroten door in deze periode te investeren, zodat ze geen element kan worden van fragilisering en desoriëntatie maar integendeel een element van integratie;
- in verband met tienerzwangerschappen:
 - preventief zou er ruimte moeten gemaakt worden voor een aanbod dat niet vertrekt van de veronderstelling dat elke tiener een zwangerschap wil vermijden. Preventiemedewerkers moeten bovendien durven afstappen van het idee dat de wens van elke tiener om zwanger te worden een ongezonde wens is. Enkel vanuit dit 'serieus nemen' kan de specifieke deelgroep van de groep tieners die moederschap en armoede combineren worden geholpen;
 - een aantal tienermoeders haakt af van school of studeert, ondanks cognitieve mogelijkheden, niet verder. Als hun kind(eren) de peuterleeftijd voorbij zijn, zien velen onder hen een bijkomende opleiding (al dan niet arbeidsgericht) wel zitten. Misschien is dit een mogelijke specifieke doelgroep voor arbeidsbemiddeling;
 - voor een aantal tienermoeders is huisvesting een groot probleem. Mama's die niet thuis kunnen blijven, vinden niet makkelijk een alternatief. Centra voor Integrale Gezinszorg (CIG's) hebben lange wachtlijsten. Diensten voor begeleid zelfstandig wonen zijn niet altijd voorbereid op een jongere en een kind. Een duidelijk beleid met betrekking tot huisvesting en tienermoeders is wenselijk.

Wat betreft de heropvoeding en de behandeling in psychiatrie van kinderen en jongeren werden er een aantal behoeften geïdentificeerd door Charlier (2006) vanuit de analyse van de instanties waar een geheel van zorgen wordt aangeboden. Volgende aanbevelingen worden voorgesteld:

- *de integratie van de pedopsychiatrische behandeling en de readaptatie.* Zo blijkt dat bij intensieve pedopsychiatrie de behandeling en de readaptatie niet los kunnen staan van elkaar. In de praktijk blijkt dat de pedopsychiatrische behandeling en de multidisciplinaire technieken voor heropvoeding - sociaal-medisch, opvoedkundig, en gezinsgericht - geïntegreerd zijn in een uniek therapeutisch programma (Charlier & Dankaerts, 2006: 3). De globaliteit en de multidisciplinariteit moeten dus aangemoedigd worden op alle niveaus. De notie 'Centra voor multidisciplinaire zorg' is onmisbaar in de kinder- en jeugdsector (Charlier, 2006: 1);
- *het netwerksysteem.* Na een inventaris van tekorten in de pedopsychiatrische praktijk, heeft De Ministeriele deelwerkgroep over de Geestelijke Gezondheid van Kinderen en Adolescenten het belang aangeduid om voorrang te verlenen aan netwerkprojecten met een gecoördineerde verdeling van het werk van elk, alsook de integratie van ambulante centra. Kinderen en adolescenten die toegelaten worden in Centra 7.74, (zonder hospitalisatie), voor een intensieve pedopsychiatrische behandeling hebben grote nood aan omkadering. De analyse van de positie van deze instellingen in een gestructureerd netwerk ten einde een kringloop van optimale zorg toe te laten, toont de nood aan van liaison-diensten tussen het intensieve, het geïnstitutionaliseerde en het ambulante in een normaal levenskader (Charlier & Dankaerts, 2006: 4). Het systeem van netwerken zou dus moeten aangemoedigd en uitgewerkt worden om een continuïteit van zorg alsook een synergie tussen de beschikbare structuren zowel die van de intensieve zorgen, als deze op korte, middellange en lange termijn te verzekeren;
- *de complementariteit van het preventieve en het curatieve.* Het is van primordiaal belang om de complementariteit van het preventieve en het curatieve te bevorderen en uit te breiden, wat een versterking van de banden en de samenwerkingen van de gezondheids- en sociale instellingen veronderstelt (Charlier & Dankaerts, 2006: 2). Kinderen met gedragsstoornissen moeten toegang hebben tot instellingen die zich bezighouden met het sociale, zoals AMO en SAIE (dienst voor opvoedingshulp aan ouders) en nog anderen. Men stelt vast dat de bestaande diensten over het algemeen meer adolescenten dan jonge kinderen bereiken. Het is dus vooral voor deze jonge kinderen dat meer diensten moeten openstaan om beter preventief te kunnen werken.

5. Aanbevelingen voor verder onderzoek

Volgende aanbevelingen voor verder onderzoek werden gemaakt:

- het ONE merkt op dat er geen betrouwbare en vergelijkbare cijfers zijn voor deze specifieke populaties. Er is onderzoek nodig dat zich richt op de kinderen die in armoede leven, met de participatie van de ouders en de kinderen, waarbij ook mensen die buiten alle statistieken vallen, mee in rekening worden gebracht;
- in verband met tienerzwangerschappen wordt er een schrijnend tekort aan onderzoek in België gesignaleerd, zeker in vergelijking met buitenlands onderzoek. Er is nood aan:
 - kwantitatief (socio-demografisch) onderzoek onder tienermoeders;
 - kwantitatief (socio-demografisch) onderzoek onder jonge abortuscliënten;
 - middelen voor een blijvende tienerzwangerschapcijferanalyse;
 - belevingsonderzoek onder tienerouders;
 - onderzoek naar jongeren en abortus.

6. Lopend en gepland onderzoek

Het Steunpunt Welzijn, Volksgezondheid en Gezin (SWVG) heeft de bedoeling om vanaf 2008 panels van zorggebruikers op te zetten. Meer concreet gebeurt dit voor drie doelgroepen: zuigelingen en kinderen, volwassenen en ouderen. Voor de volwassenen zullen 800 financieel kwetsbare personen longitudinaal opgevolgd worden. Financieel kwetsbaar wordt gedefinieerd als gerechtigd zijn op het OMNIO-statuut. Deze inkomensgrens is hoger dan het leefloon en de Europese armoedegrens. Er zal onderzocht worden van welke welzijns- en gezondheidsvoorzieningen zij gebruik maken en of dit gebruik samenhangt met individuele kenmerken, kenmerken van de buurt en het regionale aanbod van voorzieningen. Het onderzoek vindt plaats in acht regio's in Vlaanderen, die zorgvuldig gekozen zijn op basis van criteria zoals stedelijkheid, diversiteit, socio-economische situatie en provinciale spreiding.

Wat het thema tienerouderschap betreft plant het centrum voor relatievorming en zwangerschapsproblemen (cRZ) verder onderzoek omtrent een drietal topics:

- analyse op gegevens van de geboorteaangiftes in Vlaanderen;
- onderzoek naar de sociale en psychologische steun die tienermoeders ervaren;
- globale nieuwe cijferanalyse (najaar 2008).

Tenslotte zou er binnenkort een ambitieus vijfjarig project van de Franse Gemeenschap van start gaan, over 'Ouderschap en promotie van de gezondheid van de baby en zijn gezin, bij kwetsbare groepen.'

HOOFDSTUK 5

SPECIFIEKE AANDACHTSTHEMA'S EN -GROEPEN

Inleiding

In deze status quaestionis wordt het geïnventariseerde onderzoeksmateriaal gerangschikt naar een aantal centrale thema's die we in de eerste vier hoofdstukken hebben behandeld. In dit vijfde en laatste hoofdstuk stellen we de informatie voor omtrent een aantal specifieke thema's en subgroepen die betrekking hebben op kinderen in armoede. Vaak gaat het om één specifiek onderzoek dat betrekking heeft op één bepaalde subdoelgroep van kinderen in armoede of dat betrekking heeft op een specifiek thema. Een eerste item heeft betrekking op problematische schuldensituatie bij gezinnen met kinderen. Een tweede item behandelt de informatie met betrekking tot dak- en thuisloosheid bij kinderen. Vervolgens wordt onderzoek toegelicht omtrent gezinnen met een kind met een handicap. Daarna komt het thema van jongvolwassenen in onderzoek aan bod, strikt genomen vallend buiten het opzet van deze status quaestionis maar omwille van de maatschappelijke relevantie toch weerhouden. Daarna komt het thema van kinderen van gedetineerden aan bod alsook het thema van de roma-kinderen. Tot slot worden de onderzoeken met betrekking tot kinderen van immigranten, kinderen zonder geldig verblijfstatuut en kinderen van nieuwkomers belicht. Zoals bij de vorige hoofdstukken ronden we ook hier af met een aantal aanbevelingen voor verder onderzoek en voor beleid.

1. Problematische schuldensituatie bij gezinnen met kinderen⁵²

De studie van schuldsituaties en problematische schuldenlast is bijzonder relevant in het kader van armoede en sociale uitsluiting. Schuldsituaties kunnen zowel oorzaak als gevolg zijn van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting. In België heeft deze problematiek al lange tijd de belangstelling van beleidsverantwoordelijken, zowel op federaal als regionaal niveau. Ook op Europees niveau worden schulden naar voor geschoven als een belangrijke thematiek in het kader van sociale uitsluiting. In 2008 wordt de jaarlijks wisselende module van de SILC-

⁵² Informatie aangeleverd door het Centrum voor Sociaal Beleid (CSB), Universiteit Antwerpen.

enquête gewijd aan overmatige schuldenlast en financiële uitsluiting. Momenteel bestaan er echter nog geen gemeenschappelijke indicatoren op Europees niveau in verband met schuldsituaties in het kader van de OMC Sociale Bescherming en Sociale uitsluiting.

In opdracht van de FOD Sociale Zekerheid werd nagegaan welke mogelijkheden er zijn om op basis van de Survey of Income and Living Conditions (SILC) valide en betrouwbare indicatoren te ontwikkelen in verband met overmatige kredietlast en problematische schuldsituaties (Carpentier, 2007). Hierbij wordt tevens geschetst wat de beperkingen van deze indicatoren zijn, en hoe deze verbeterd kunnen worden. Daarnaast wordt geprobeerd een beeld te schetsen van de sociale incidentie van problematische schulden: hoeveel mensen worden hierdoor getroffen, en wat zijn hun kenmerken?

Enkele belangrijke cijfers (aangeleverd door het CSB, universiteit Antwerpen):

- kinderen jonger dan 16 jaar hebben vaak consumptieschulden: 25% van alle personen met consumptieschulden;
- ook jongeren 16-24 jaar hebben vaak consumptieschulden: 13% van alle personen met consumptieschulden;
- grootste groep met consumptieschulden zijn personen tussen 25 en 49 jaar: 46% van alle personen met consumptieschulden. Aangezien personen in deze leeftijdsgroep vaak afhankelijke kinderen hebben, betekent dit dat heel wat gezinnen met afhankelijke kinderen consumptieschulden hebben. Gezinnen met kinderen hebben vaker consumptieschulden dan gezinnen zonder kinderen (16 tot 19% van de gezinnen met kinderen versus 14% voor een gezin met twee volwassenen jonger dan 65 jaar). Gezinnen met kinderen die schulden hebben zijn eerder gezinnen met een laag arbeidsinkomen dan gezinnen waarin niemand werkt. Eénoudergezinnen hebben minder vaak schulden dan tweeoudergezinnen, maar kampen wel vaker met een problematische schuldsituatie dan tweeoudergezinnen;
- wanneer is schuldsituatie problematisch: de schuldenaar ondervindt moeilijkheden vanwege het afbetalen van zijn financiële verplichtingen. De twee belangrijkste indicatoren zijn het percentage gezinnen dat bestaansonzeker wordt door de schuldsituatie en het percentage gezinnen met minstens twee achterstallige betalingen op basisvoorzieningen. Twee indicatoren worden als basisindicatoren beschouwd: (1) aandeel gezinnen dat bestaansonzeker(der) wordt ten gevolge van consumptieschulden (2) tenminste één achterstallige betaling op twee basisgoederen (gezondheidszorg, elektriciteit/gas en huur/hypotheek) of twee achterstallen op één van deze basisgoederen:
 - percentage van bestaansonzeker met problematische achterstallen is 15,6% (N=350);
 - van diegenen die problematische achterstallen hebben heeft 39,4% een risico op armoede;

- risico op problematische achterstallen voor gezin met kinderen is 7,6% (N=7 070);
- risico op problematische achterstallen voor een bestaansonzeker gezin met kinderen is 20,3%;
- risico op problematische achterstallen voor een niet bestaansonzeker gezin met kinderen is 5,3%.

2. Dak- en thuisloosheid bij kinderen

FEANTSA merkt op dat er enkele gegevens zijn in verschillende landen van de Europese Unie, maar dat ze dikwijls moeilijk te interpreteren en te vergelijken zijn (FEANTSA, 2007). Twee belangrijke problematieken in Europese landen worden ook gesignaleerd, namelijk kinderen in thuisloze gezinnen, en niet begeleide minderjarigen zonder domicilie.

Kinderen van thuisloze gezinnen vindt men niet zozeer op straat dan wel in tijdelijke onderkomens. Ze hebben bijgevolg te maken met vormen van uitsluiting verbonden aan hun woonsituatie, die onzeker en/of onaangepast is. Het gaat hier dan over kinderen:

- van gezinnen die in opvangcentra leven;
- die met hun moeder worden opgenomen in vluchthuizen voor vrouwen slachtoffer van familiaal geweld;
- van gezinnen die met uitdrijving worden bedreigd;
- van gezinnen die in preciaire huisvestingssituaties leven (FEANTSA, 2007: 11).

Een uitgebreide studie over uitsluiting en huisvesting in Wallonië, dat in 2005 werd gepubliceerd, gaf volgend profiel weer van de populatie die in urgentiecentra verbleef: 8,4% koppels zonder kinderen, 23% koppels met kinderen, 63% éénoudergezinnen (voornamelijk jonge alleenstaande vrouwen met jonge kinderen) (FEANTSA, 2007: 11).

Daarenboven is er een groeiende groep in vele Europese landen, van niet-begeleide adolescenten die getroffen worden door uitsluiting omwille van hun woonsituatie (vooral zonder woonst en zonder onderdak). Het gaat hier voornamelijk over adolescenten zonder woonplaats, jonge weglopers of jongeren die buitengezet werden, niet-begeleide minderjarigen, en kinderen uit instellingen (FEANTSA, 2007: 15).

De Nationale Raad voor de Kinderrechten bereidt het derde periodiek verslag van België voor het Comité van de Kinderrechten van de Verenigde Naties voor. Er werd een werkgroep 'armoede en bedelarij' opgericht binnen de Nationale Raad. Deze Raad merkt op dat de problemen van huisvesting en energie, die gezinnen met kinderen treffen, prioriteit moeten krijgen.

3. Gezinnen met een kind met een handicap⁵³

Gezinnen met een kind met een handicap blijken in vergelijking met een gemiddeld Vlaams gezin een zwakker socio-economisch profiel te hebben. Éénoudergezinnen komen vaker voor, moeders zijn lager opgeleid en hebben ook minder vaak een betaalde baan (meer dan 40% van de moeders heeft geen betaald werk, tegenover ongeveer één op vier van de moeders uit een gemiddeld gezin). Wellicht heeft de geringe arbeidsparticipatie van de moeders te maken met de hogere zorglasten die een kind met een handicap met zich meebrengt. Niettemin zijn ook vaders minder actief op de arbeidsmarkt: één op vijf vaders heeft geen betaald werk; bij de vaders uit een gemiddeld gezin gaat het om één op tien vaders. Het gemiddeld gestandaardiseerd gezinsinkomen ligt evenwel niet veel lager dan dat van de gemiddelde gezinnen (1 419 euro tegenover 1 499 euro bij gezinnen met kinderen 3-15 jaar), wat suggereert dat de geringere arbeidsparticipatie van deze gezinnen relatief goed wordt ondervangen door de sociale zekerheid. De situatie verandert echter indien we ook rekening houden met de uitgaven voor kinderopvang en medische uitgaven voor de kinderen. Na aftrek van deze kosten zakt het gezinsinkomen van de gezinnen met maar liefst 24%, waarbij vooral de medische uitgaven zwaar doorwegen (inkomensdaling met 15%), bij de gezinnen met jonge kinderen (-3 jaar) gaat het om 11% (vooral kosten kinderopvang), bij de gezinnen met kinderen 3-15 jaar om 4%. Het armoederisico van gezinnen met een kind met een handicap stijgt dan ook sterk na aftrek van de uitgaven voor kinderopvang en de medische uitgaven: van 19% naar 28%.

4. Jongvolwassenen

De groep van jongvolwassenen (15 à 18 – 24 à 30 jaar) valt buiten onze opzet. We merken evenwel op dat verschillende onderzoekers en welzijnsorganisaties deze groep toch onder de aandacht brengen.

Aan Vlaamse kant signaleert het Steunpunt Algemeen welzijnswerk dat jongvolwassenen een groot risico op sociale uitsluiting lopen (Serrien, Stas, & Van Menxel, 2008). Daarbij wordt opgemerkt dat de cesuur tussen minder- en meerderjarigheid een juridische constructie is die niet noodzakelijk overeenstemt met een sociologische realiteit. De overgang naar de meerderjarigheid verloopt niet op één dag (de achttiende verjaardag) maar is een proces. Voor kwetsbare jongeren die niet meer kunnen of willen terugvallen op de thuissituatie begint dit al voor zij 18 jaar worden. Vastgesteld wordt dat door een gebrekkige aansluiting tussen de hulpverlening van de bijzondere jeugdbijstand en het algemeen welzijnswerk bepaalde jongeren tussen wal en schip vallen.

⁵³ Gegevens aangemaakt op basis van de GEZO databank, CSB, UA; zie ook Ghysels & Debacker, 2007.

“Aan de ene kant merken we dat de Comités voor bijzondere jeugdzorg vaak geen dossier meer openen voor jongeren die voor het eerst in contact komen met de bijzondere jeugdzorg op 16-17 jaar. Anderzijds vermoeden we dat een grote groep jongeren op 18 jaar, mogelijk na een langdurige begeleiding in de bijzondere jeugdzorg, de deur achter zich dichttrekt. Zij zijn ‘hulpverleningsmoe’ en willen het alleen proberen. Enkele jaren later duiken ze weer op in de hulpverlening, wanneer hun leefsituatie totaal uitzichtloos is geworden.”

De ‘paradox van de meerderjarigheid’ wordt ook gesignaleerd in een recent onderzoek met betrekking tot maatschappelijk kwetsbare jongeren in opdracht van OCMW-Leuven (Van Regenmortel, 2007).

Aan Waalse kant merken de AMO's een vermeerdering van de vragen om hulp en om raad, van jongvolwassenen van 18 jaar. Velen onder hen werden begeleid maar na hun 18 jaar is er niets voorzien (Gavray, persoonlijke communicatie, 2008).

Onderzoek naar jongeren en OCMW-hulpverlening geeft aan dat enkel en alleen een primaire gerichtheid op de arbeidsmarkt en het aanbieden van een baan niet voor elke leefloongerechtigde als beste oplossing kan worden beschouwd (Seynaeve et al., 2004; Steenssens et al., 2008; Vandermeerschen, 2007). Daarentegen nemen de kansen op een succesvolle hulpverlening toe wanneer het OCMW het activeringsbegrip in ruime zin interpreteert en eerst tracht een positieve evolutie te bewerkstelligen op de andere levensdomeinen dan de arbeid. Pas als een solide basis, een veilig platform is gevormd, kan een toeleiding naar de arbeidsmarkt worden nagestreefd. Dergelijk begeleidingstraject is evenwel een werk van lange adem, van vallen en opstaan, waarbij een duidelijk afgebakende timing niet kan worden vooropgesteld.

5. Kinderen van gedetineerden

Een actie-onderzoek, (Delens-Ravier & Weissgerger, 2005) ontwikkeld in het kader van een initiatief gelanceerd door het Houtman Fonds, gaat de effecten na van de internering van een ouder op de ontwikkeling van het kind en de mogelijkheden en de grenzen van een interventie die respectvol is voor de kinderen, in het bijzonder ingewikkeld Belgisch juridisch landschap.

De resultaten tonen aan dat:

- de internering vergroot de armoede van het gezin: door een vermindering van de financiële bronnen en supplementaire uitgaven die aan de internering verbonden zijn (verplaatsingen voor bezoek, en de logistiek van de gevangene (Delens-Ravier & Weissgerger, 2005: 10);
- de effecten van de internering van een ouder op het kind zijn ernstig te noemen (Delens-Ravier & Weissgerger, 2005: 8);

- ‘het belang van het behoud van een band tussen het kind en de geïnterneerde ouder is dus erkend’ (Delens-Ravier & Weissgerger, 2005: 10).

Dit actie-onderzoek weerhield twee belangrijke aandachtspunten voor de hulpverlener, die noodzakelijk en complementair zijn:

- ‘de eerste dimensie slaat op de communicatie; het gaat hier over informatie, sensibilisatie en coördinatie op verschillende niveaus;
- een tweede dimensie gaat over de ondersteuning en begeleiding van de betrokkenen: de geïnterneerde ouder, het kind en de persoon, meestal de moeder, die het kind ten laste heeft’ (Delens-Ravier & Weissgerger, 2005: 27).

6. Rom-kinderen

De situatie van Rom-kinderen (Carpentier, 2004) en hun moeilijkheden om aan het schoolse leven deel te nemen:

- de precare verblijfssituatie;
- culturele bijzonderheden die maken dat Rom-kinderen achterstaan wat betreft de voorschoolse vereisten;
- de afwezigheid van referentiekaders van de school en de slechte ervaringen;
- een povere/zwakke communicatie tussen de school en de gezinnen, met vele misverstanden die een gevolg zijn van een wederzijds gebrek aan kennis en het gebruik van andere referentiekaders (Carpentier, 2004: 96).

7. Adolescente migranten

Er werd een prospectieve enquête gehouden, om de groei en de ontwikkeling van de levenskwaliteit van adolescente migranten die school liepen tijdens het eerste en het tweede jaar van hun komst naar België, in kaart te brengen. Meer dan de helft onder hen waren uit het zicht verdwenen bij de tweede enquête. De resultaten met betrekking tot de levenskwaliteit lieten een significante daling zien van de uitslagen op de dimensies ‘psychologisch welzijn’, ‘energie-optimisme’, ‘school’, ‘ouders’, en een significante toename voor de dimensie ‘vrije tijd’ (Renard & Deccache, 2006: 101).

8. Kinderen zonder papieren

Het opsluiten van kinderen in gesloten centra voor vreemdelingen is een overtreding van de kinderrechten. De schade die deze opsluiting meebrengt voor de kinderen, is al lang gekend en zijn tegenstrijdig aan de Conventie over de Kinderrechten.

- Studies die de risico's analyseren waarmee deze kinderen geconfronteerd worden, Hayez (2008), la CODE (2008), SumResearch (2007). De levensomstandigheden in deze gesloten centra zijn totaal niet afgestemd op kinderen.
- Het Verslag van SumResearch gerealiseerd tussen oktober 2006 en februari 2007, en dat besteld werd door het Parlement en de minister van Binnenlandse zaken, bestudeert alternatieven (SumResearch, 2007).

In België kwam een debat op gang in december 2005 naar aanleiding van de situatie van 66 niet begeleide opgesloten minderjarigen in het Centrum voor vluchtelingen 127 van Steenokkerzeel, omdat andere gelijkaardige centra kinderen begonnen op te sluiten op dezelfde manier (CODE, 2005). De discussies gingen voornamelijk over de noodzaak van een verschillende aanpak van kinderen en volwassenen. Hoewel kinderen in deze situatie letterlijk genomen geen thuislozen zijn, zijn ze duidelijk wel het slachtoffer van uitsluiting omwille van de huisvesting. Daarenboven komen deze niet-begeleide minderjarigen in een kwetsbare positie waardoor ze geen toegang hebben tot onderwijs, ze bij volwassen vluchtelingen zitten, en hen blootstelt aan gezondheidsproblemen (zowel fysiek als mentaal) (FEANTSA, 2007: 18).

Sinds april 2005 registreert Kind & Gezin voor het Vlaams Gewest het verblijfsstatuut van de kinderen (Kind & Gezin, 2006: 94). In de Ikaros-databank wordt genoteerd of het gezin al dan niet over een definitief verblijfsstatuut beschikt. Het gaat o.a. over gezinnen die asiel hebben aangevraagd en over gezinnen die illegaal in het land verblijven.

530 kinderen werden in 2006 geboren in een gezin met een precair verblijfsstatuut, of 0,8% van de kinderen geboren in dat jaar. Dit percentage is nagenoeg ongewijzigd tegenover 2005. Bijna de helft van deze kinderen woont in de provincie Antwerpen.

9. Nieuwkomers

Het project UNI-SOL ('Universités en Solidarité pour la santé des populations défavorisées' 'universiteiten in solidariteit voor de gezondheid van kansarme populaties) is een interuniversitair actie-onderzoek van twee jaar, (UCL, ULB, ULG en UMH) gelanceerd en gefinancierd door het Houtman Fonds. De doelstelling van het project was het ontwikkelen en promoten, via terreinervaring, met de sociale werkers en de nieuwkomers, van nieuwe modellen van begrip en interventies op het socio-sanitaire veld (Fonds Houtman, 2006).

Verschuillende dimensies werden in rekening gebracht zoals de opvoeding, sociale hulp en huisvesting.

- De ploeg van het UMH bestudeerde de opvoedingsmoeilijkheden bij ouders in een asielprocedure. Vanuit een antropologische benadering identificeerde men

vier manieren om met conflicten om te gaan, die voortkomen uit de verschillen in opvatting inzake gezondheid, ontwikkeling van het kind, en opvoeding, tussen het vaderland en het gastland. Het onderzoek leidde tot een analyse-rooster dat elke professioneel kan hanteren bij het identificeren van de zwaktes en de sterktes van de nieuwkomers (Pourtois et al., 2006).

- De onderzoekers van het ‘Unité d’éducation pour la santé’ (cel voor gezondheidsopvoeding) onderlijnden de moeilijkheden die de ouders ondervinden bij het uitoefenen van hun ouderlijke rol, zoals het schoolgaande kind dat vlug de nieuwe taal machtig wordt en zich op die manier beter uit de slag kan trekken in het dagelijks leven, dan zijn ouders. Deze situatie kan bij het kind identiteitsproblemen meebrengen. Daarom benadrukken de onderzoekers het belang van een goede relatie van de ouders met de school (Deccache et al., 2006).
- L’Ecole de Santé Publique (School voor volksgezondheid) van de ULB bestudeerde de ontwikkeling van een netwerk van professionelen rond migrantengezinnen in de Brusselse gemeente. Ze merken daarbij op dat de kwaliteit van de zorg afhangt van de verscheidenheid en hoeveelheid van de aanwezige diensten. Ten aanzien van de vaak zeer verscheidene en schijnbaar ‘rare’ vragen, is decodering en een andere benadering dikwijls noodzakelijk. Dit veronderstelt natuurlijk van de hulpverleners een duidelijk zicht op zijn mandaat wat de vragen van het gezin betreft (Humblet et al., 2006).
- De ploeg uit Luik legde de situatie van nieuwkomers naast de beleving van de hulpverleners. Vooral maatregelen over interculturele bemiddeling en een bijzondere steun van de hulpverleners bij de moeilijkheden die de gezinnen ondervinden, werden dieper uitgewerkt (Born et al., 2006).

Uit de resultaten werden verschillende dimensies van het dagelijks leven gedistilleerd die zowel de gezondheid negatief beïnvloeden als factoren die een beschermende rol kunnen spelen. Zo bleek het geloof in eigen doeltreffendheid van invloed te zijn op de manier waarop de levensomstandigheden werden beleefd. Sterk geloof in eigen kunnen, hebben de neiging om de fysieke en psychosociale kwetsbaarheid te verminderen. Deze resultaten lieten ook toe om een hypothese te formuleren over enkele variabelen die de personen kenmerken die in een weerbaarheidsproces treden alsook om de hypothese te formuleren van een eventueel syndroom van grote psychosociale kwetsbaarheid die afhangt van de omgeving van de asielzoekers (Fonds Houtman, 2006: 131).

10. Lopend onderzoek

De scholing van Rom-kinderen (enquête met medewerking van de Koning Boudewijn Stichting).

Het zijn diepgaande interviews door Rom-vrouwen bij Rom-moeders. Door de Roms te doen spreken wil men hun persoonlijke motivatie, hun weerstand, de

hindernissen die ze zijn tegengekomen, en de oplossingen die ze zien om verbetering te bekomen, begrijpen. In dit project was de deelname van de doelgroep essentieel. Wegens de heterogeniteit van de groep werden een dertigtal interviews afgenomen o.a. in Antwerpen, Gent, Sint-Niklaas, Charleroi, Liège en Brussel. Een verslag over de resultaten en aanbevelingen wordt verwacht voor het derde trimester van 2008.

11. Beleidsaanbevelingen

In het bijzonder een drietal aanbevelingen naar beleid toe hebben we uit het geïnventariseerde onderzoek kunnen traceren:

- beleid en hulpverlening moeten beter inspelen op de kritieke overgang naar meerderjarigheid (Serrien, Stas, & Van Menxel, 2008);
- de actie-onderzoeken UNI-SOL (Fonds Houtman, 2006) stellen nieuwe maatregelen voor en ook een reflectie over de gevoerde politiek zodat nieuwkomers deze periode beter kunnen benutten om zich aan de nieuwe maatschappij aan te passen;
- de begeleiding van Romgezinnen promoten om zo de scholing te bevorderen en de bedelarij bij de kinderen terug te dringen (Carpentier, 2004).

12. Aanbevelingen voor verder onderzoek

Suggesties voor verder onderzoek zijn de volgende:

- meer diepgaand kwantitatief en kwalitatief onderzoek naar de groep van jongvolwassenen die zelf afhaakt of geen aansluiting (meer) vindt bij de hulpverlening (Serrien, Stas & Van Menxel, 2008);
- migranten: een nood aan socio-economische, demografische, en culturele gegevens over adolescenten (Renard & Deccache, 2006: 105).

NAWOORD

GEZICHTSPUNTEN EN PERSPECTIEVEN

Dit overzicht gaf ons de gelegenheid enkele domeinen te exploreren die betrekking hebben op kinderen in armoede, de vragen te horen die de onderzoekers zich stellen, hun weg naar kennis te volgen en te zien wat zij ons als gegevens en kennis bieden.

Daarbij kregen we ook de gelegenheid om de onderzoekers persoonlijk te leren kennen. We willen hen uitdrukkelijk bedanken voor hun openheid en de gegevens die ze ons ter beschikking hebben gesteld. Een deskundig verslag werd ons nog toegestuurd op het ogenblik dat het verslag werd gefinaliseerd. Vanwege haar belangrijkheid hebben we de besluiten hiervan in bijlage 4 toegevoegd.⁵⁴

We hopen dat de auteurs hun inzichten terugvinden in dit verslag, dat noodgedwongen een summiere samenvatting is van hun bevindingen, en dat de geïnteresseerde lezer dieper zal graven en de originele teksten ter hand zal willen nemen.

Naast de auteurs zijn er de mensen zelf en de kinderen die een leven in armoede dagdagelijks meemaken, en diegenen die aan hun zijde de strijd aangaan. Hier vinden ze een overzicht van wat onderzoekers over hen schrijven. We hopen dat deze eerste stap spoedig gevolgd wordt door een volgende fase waarin we met hen over deze bevindingen kunnen discuten en waarin we deze teksten met hen kunnen bewerken

Dit verslag is gestructureerd in enkele levensdomeinen: School, familie, gezondheid, zoals ook het Algemeen Verslag over de Armoede gestructureerd was. Wij hebben in dit werk een inventaris gemaakt van deze verschillende afzonderlijke onderwerpen. Wij denken dat het goed is dat de lezer deze analyses nadien samenlegt om te zien hoe deze domeinen mekaar overlappen, met mekaar in interactie zijn en hoe diverse gezichtspunten kunnen aanvullen en op mekaar

⁵⁴ De volledige tekst kan op aanvraag bekomen worden bij p.fontaine@uclouvain.be.

inspelen, en hoe dus een 'binoculair zicht,'⁵⁵ zicht vanuit verschillende gezichtspunten, diepte geeft aan de hele problematiek.

Het doel van deze tekst is niet een eindpunt aan te brengen. Dit rapport is een etappe. Wij plaatsen hier enkele gedachtestreepjes waarbij we iedereen uitnodigen om verder onderzoek te doen en de reflectie uit te diepen. Wij trachten in deze slottekst enkele mogelijke gezichtspunten naar voor te brengen over het kind, de armoede, de verschillende domeinen ervan, de tijdsdimensies en de onderzoekers in hun verscheidenheid.

Het kind

Vroeger sprak men vooral over gezinnen in armoede. Het kind in armoede als onderwerp van onderzoek nemen is een meer recent gezichtspunt. Wij denken dat het nuttig is zich hierop te concentreren zodat het kind als individuele *persoon*.⁵⁶ en als subject van rechten naar voren komt en het tegelijk in interactie te weten als lid van een gezin dat hem leven geeft en waaraan het leven geeft.

Eenzijds is er het kind-object, object van belangstelling, van observatie, van vaststellingen, van bekommernissen en zorgen. Het is dan object van classificatie bijvoorbeeld, zoals in 'kind in armoederisico uit een éénoudergezinzonder werk'. Het is dan object van een hulpverleningsbeleid zoals kinderbijslag. Een object dat beschreven wordt als gekneld tussen gezinscultuur en cultuur van het schoolsysteem.

Anderzijds is er echter ook het kind-*subject*, een wezen dat het woord voert, een subject van verlangen, dat men tracht te begrijpen. Dit vindt men terug in de bewoording van het item⁵⁷ 'Ik voel me gemarginaliseerd of uitgesloten.' Of zij zegt op 16 jaar dat zij er de voorkeur aan geeft om een kind te krijgen in plaats van naar school te gaan.⁵⁸ Of ze beschrijft in haar verhaal hoe zij probeert om loyaal te blijven aan haar familie en deze te ondersteunen en tegelijk probeert om haar lot te veranderen.⁵⁹

Het object/subject van ons onderzoek is noodzakelijkerwijs 'object', en dit is ethisch slechts aanvaardbaar als het op andere momenten ook gedacht en ontmoet kan worden als 'subject', subject van denken en van verlangens.⁶⁰ Dit komt meer

55 Bateson (1984: 139) et Keeney (1983: 37) Fontaine (1996: 135).

56 Tegelijk, zegt men, dat een baby niet alleen bestaat, niet kan overleven (Winnicott) en dat de 'baby een persoon' is (Bernard Martino, 1994).

57 UNICEF (2007) Bilan Innocenti 7 p 45 Question de la Dimension 'Bien-être subjectif'.

58 Dit rapport, Hfdst. 4 Gezondheid § 1.5.

59 Dit rapport, Hfdst 2 School § 2.1.

60 M. Buber.

aan bod in een kwalitatief onderzoek, wanneer de onderzoeker naar het kind luistert en probeert het te begrijpen en daarna ook zijn gezichtspunten weergeeft.

Armoede

Het begrip armoede kan benaderd worden vanuit verschillende gezichtspunten. Het is relationeel, het is verbonden met een sociale context en kan in telkens bredere perspectieven gezien worden, gaande van een definitie van armoede als *gebrek aan inkomen*, naar een multidimensionele benadering:⁶¹ economische, *culturele* en *sociale* armoede. En sommigen spreken ook van een *gebrek aan psychologisch kapitaal*.⁶²

Armoede kan ook gezien worden als *sociale uitsluiting*, sociale gebrokenheid: zij/wij en dualisering.

Er is ook de visie op armoede als een aanslag op de *Mensenrechten*. Deze visie is ontstaan in de verenigingen waar armen het woord nemen en wordt tegenwoordig overgenomen door internationale NGO's.⁶³ Deze benadering is meer normatief en dwingend en hopelijk efficiënter. Hierbij aansluitend zijn er de concepten van de menselijke ontwikkeling en van het menselijk *welzijn*.

Tegenwoordig tracht het academisch onderzoek een multi-aspectuele benadering te gebruiken, ook al blijven de indicatoren op een dominante wijze economisch van aard.⁶⁴ Het gebruik van indicatoren die verwijzen naar het technisch en beroepsonderwijs gaat in die multi-aspectuele richting, maar zou ook de types van buitengewoon onderwijs moeten omvatten waar de kinderen in armoede oververtegenwoordigd zijn.

De verschillende domeinen

Ons hoofdstuk 'School/onderwijs' draagt een dubbele naam, die een gezichtspunt van onderuit reflecteert: 'de school' als plaats en als sociaal milieu en 'onderwijs', gezien van bovenaf, nl. vanuit de verantwoordelijken. Daarnaast zijn de diverse domeinen in onze analyse van mekaar afgezonderd. Zo is er een hoofdstuk 'gezin' naast het hoofdstuk 'school/onderwijs'. Maar we zullen deze regelmatig met elkaar moeten verbinden. Bijvoorbeeld als we zeggen dat het kind een band moet kunnen maken tussen de gezinscultuur en de cultuur van de school,⁶⁵ zoals ook de ouders en de leerkrachten moeten komen tot een 'co-educatie'. En er moeten

⁶¹ Vranken

⁶² Dit rapport Hfdst 3 Gezinnen § 2.3

⁶³ Bijvoorbeeld Amnesty International.

⁶⁴ Est dat te wijten aan de dominantie van de markteconomie?

⁶⁵ Dit rapport Hfdst 2 School § 2.1

ook verbindingen gemaakt worden met de problemen van gezondheid en huisvesting, die ook een invloed hebben op het naar school gaan.

Naast deze opdeling in domeinen moeten wij er ons altijd van bewust blijven dat zij samenhangen in een globaal geheel. De personen die in armoede leven hebben minder vrijheid: als het slecht gaat op een domein dan zijn er minder krachten ter beschikking om dit te compenseren en dan lijden de andere domeinen er ook onder.

De tijdsdimensie

Wij hebben de kindertijd in dit onderzoek over 'kind en armoede' begrensd op 18 jaar. Dat is de wettelijke leeftijd van de meerderjarigheid en het einde van de schoolplicht.

Het is het begin van een nieuwe levensfase. Maar er zijn ook de problemen van de overgang van de ene fase naar de andere. Minder bevoorrechte jongeren komen op 18 jaar niet terecht in de intermediaire moratoriumfase van de jongvolwassene die zich nog niet moet engageren zoals dat het geval is in de meer begoede klassen. Voor de minder begoeden is dit de overgang van een leven op school naar een moeilijke toegang tot de wereld van het werk en tot het zelf ouder worden. Als men voldoende aandacht wil geven aan de overgang tussen deze twee perioden en men werk wil maken van preventie en begeleiding, dan moet men een periode in acht nemen van 15 tot meer dan 20 jaar. Zich inzetten voor de toekomstige en jonge moeders, dat is preventie voor de volgende generatie.

Meer en speciale aandacht geven aan kinderen in armoede gebeurt vanuit de hoop dat men de vicieuze cirkel kan doorbreken van de armoede en van de overdracht ervan van generatie op generatie. Men ziet dat in de gezinnen maar ook bij de kinderen die in een instituut leven. Hoe het gezin respecteren en al zijn bijdragen beveiligen en ook hoe verandering teweeg brengen?

De studie en het beter begrijpen van deze overgangen vergt onderzoeken die meer longitudinaal zijn.

Aanbevelingen

Wij hebben in dit rapport in principie de aanbevelingen weergegeven die de auteurs ons meegaven. Soms wensen ze er geen te geven. Op dit ogenblik is het voor ons moeilijk om aanbevelingen mee te geven op basis van een inventaris, die beschrijvend is en die niet ver genoeg kan gaan in het begrijpen van wat gebeurt. Zulke aanbevelingen kunnen eigenlijk niet geformuleerd worden tenzij na uitwisseling met en raadpleging van de personen die in armoede leven en van de werkers op het terrein. Toch geven we, gericht op de actie, soms onze ideeën weer; we

willen daar echter niet de waarde en het gewicht aan geven van 'aanbevelingen aan de autoriteiten'.

De onderzoekers

Zij huldigen diverse benaderingwijzen en diverse wetenschappelijke standpunten.

De gebruikte methoden zijn vooral *kwantitatief en descriptief*. Wellicht zijn *kwantitatieve* methoden moeilijker in te brengen, omdat zij ook vereisen dat men het kind als subject benadert?

De epistemologische posities kunnen verschillen van een klassieke neo-positivistische benadering tot een meer post-moderne benadering. Zij beïnvloeden het onderzoek in samenwerking met personen die in armoede leven en de deelname van mensen die onderzoeken op het terrein.

Tenslotte zijn er ook verschillende modellen en opvattingen over interventie en te volgen strategie, zoals empowerment, resilience, kwetsbaarheid etc.

Perspectieven

In welke richting willen we ons onderzoek verderzetten?

Enerzijds willen wij en moeten wij ons academisch milieu verlaten en onze blik verruimen. Wij hebben er nood aan om andere gezichtspunten te ontmoeten, vooral die van de mensen die in armoede leven en die van werkers op het terrein (de driepikkel). anderzijds moeten wij een innerlijk werk doen van dialoog, confrontatie en uitwisseling van ideeën in ons netwerk van onderzoekers.

Met mensen die in armoede leven en met werkers op het terrein

Ons verslag moest de kennis en de eventuele aanbevelingen van de wetenschappelijke onderzoekers over het kind in armoede naar voor brengen. We beseffen dat onze verzameling van kennis niet volledig kan zijn zonder ook de kennis te verzamelen van mensen die in armoede leven en deze te integreren in het geheel, kennis van de volwassenen die de armoede beleefden in hun kindertijd, kennis van de kinderen en van de jongeren die haar nu beleven.

Hen interviewen en hen toelaten zich uit te drukken is hierbij niet voldoende; hen moet ook gevraagd worden mee te doen als co-onderzoekers. Onderzoek dat dan meer wordt dan onderzoek; het wordt ook vorming voor alle deelnemers.

Als armoede en uitsluiting/insluiting relationele en sociale fenomenen zijn, dan heeft het zin om te werken met groepen van kinderen die in armoede leven samen met kinderen die niet op een persoonlijke manier de armoede meemaken, maar

die er toch mee in aanraking komen en die in deze problematiek geïnteresseerd zijn.

Ook hebben we nood aan meer ontmoeting met mensen die op dit domein werkzaam zijn vanuit verschillende functies en met verschillende relatie- en werkstijlen ten aanzien van mensen die in armoede leven.

Onder onderzoekers

Anderzijds heeft het maken van deze inventaris ons in staat gesteld om niet alleen gegevens te verzamelen, maar ook om ons rekenschap te geven van de rijke diversiteit van gezichtspunten, opvattingen, paradigma's, actiestrategieën en methoden die niet in dit rapport konden of moesten weergegeven worden, maar die van belang zijn voor de ontwikkeling van het onderzoek en die de moeite waard zijn om er verschillende bijeenkomsten aan te wijden.

Deze bijeenkomsten kunnen gecentreerd worden rond diverse methodologieën, epistemologische stellingen en strategieën, alsook rond diverse belangrijke thema's die min of meer delicaat zijn, zoals bijvoorbeeld het transgenerationale aspect.

Zoals ik al eerder zei, dit is geen eindpunt, maar een halte, een uitnodiging aan iedereen, om het onderzoek en de reflectie verder te zetten.

Piet Fontaine
Voorzitter van IGOA-GIReP
p.fontaine@uclouvain.be

BIJLAGEN

Bijlage 1/ Samenstelling Begeleidend Comité

Johan Vandenbussche	Adviseur Kabinet Maatschappelijke Integratie johan.vandenbussche@minsoc.fed.be
Julien Van Geertsom	Voorzitter POD Maatschappelijke Integratie (voorzitter BC) julien.vangeertsom@mi-is.be
Josée Goris	Dienst Armoedebeleid POD MI josee.goris@mi-is.be
Anja Claeys	Dienst Armoedebeleid POD MI anja.claeys@mi-is.be
Rudi Vandam	FOD Sociale Zekerheid rudi.vandam@minsoc.fed.be
Ludo Horemans	Belgisch Netwerk Verenigingen waar Armen het Woord nemen ludo.horemans@antwerpen.be
Christine Mahy	Belgisch Netwerk Verenigingen waar Armen het Woord nemen direction@miroirvagabond.be
Françoise De Boe	Steunpunt Armoedebestrijding francoise.deboe@cntr.be
Piet Fontaine	IGOA-GIReP - Voorzitter p.fontaine@uclouvain.be
Jos Corveleyn	IGOA-GIReP/K.U.Leuven jos.corveleyn@psy.kuleuven.be
Michel Mercier	IGOA/GIReP/FUNDP mme@psy.fundp.ac.be
Thierry Glarner	IGOA/GIReP/Université de Mons thierry.glarner@umh.ac.be
Luisa Aguilar	free lance Franstalige onderzoeker aguilar.luisa@gmail.com
Katrien Steenssens	HIVA/K.U.Leuven / Nederlandstalige onderzoeker katrien.steenssens@hiva.kuleuven.be
Barbara Demeyer	HIVA/ K.U.Leuven/Coördinatie barbara.demeyer@hiva.kuleuven.be

Bijlage 2/ Kinderen in Armoede -reflectiegroepDeelnemers:

Pierre Fontaine	Voorzitter IGOA / GIREP
Luisa Aguilar	Zelfstandig onderzoeker
Katrien Steenssens	HIVA - K.U.Leuven
Barbara Demeyer	HIVA - K.U.Leuven
Geneviève Bazier	Faculté de Médecine - Facultés Universitaires de Namur - FUNDP
Gaëlle Buysschaert	UNICEF Belgique
Marie Thérèse Casman	Service de Sociologie - Université de Liège
Jozeef Corveleyn	Onderzoeksgroep Psychotherapie en Dieptepsychologie - K.U.Leuven
Nathalie De Bleeckere	Departement Onderwijs en Vorming van de Vlaamse Gemeenschap
Françoise De Boe	Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzeker- heid en sociale uitsluiting
Claire Gavray	Service d'étude du développement social / psychosocial (PSYDEL) Université de Liège
Ides Nicaise	HIVA - K.U.Leuven
Isabelle Ravier	Département de criminologie et de droit pénal - UCL Centre interdisciplinaire des droits de l'enfant (CIDE)
Truus Roesems	Observatorium voor Gezondheid en Welzijn van Brussel- Hoofdstad
Sara Sevenants	Rijksdienst voor Kinderbijslag voor Werknemers
Rudi Van Dam	FOD Sociale zekerheid
Wouter Vandenhole	Faculteit Rechten - Universiteit Antwerpen UNICEF Chair in Children's Rights
Frederic Van Hauwaert	Vlaams Netwerk van verenigingen waar armen het woord nemen
Frédérique Van Houcke	Coordination des ONG pour les droits de l'enfant (CODE)
Anne Van Meerbeek	Koning Boudewijnstichting
Marijke Verstraeten	Vakgroep Sociale Agogiek - UGent

Verontschuldigd:

Kristel Bogaerts	Centrum voor Sociaal Beleid - Universiteit Antwerpen
Kristof desair	Centrum voor Sociologisch Onderzoek – K.U.Leuven
Freddy Deven	Kenniscentrum welzijn, volksgezondheid en gezin van de Vlaamse Gemeenschap
Sarah D'hondt	Voorzitter Nationale Commissie voor de Rechten van het Kind
Bruno Humbeeck	Centre de Recherche et d'Innovation en Sociopédagogie familiale et scolaire (CERIS) Université de Mons-Hainaut UMH
Hilde Maelstaf	KRONOS - Hogeschool Antwerpen
Michel Mercier	Faculté de Médecine - Facultés Universitaires de Namur - FUNDP
Kristien Nys	Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen (HIG)
Gerard Van Menxel	Steunpunt Algemeen Welzijnswerk (SAW)
Dominique Visee	ATD Quart Monde

Bijlage 3/ Overzicht expertinterviews

Prof. D. Charlier	Psychiatrie Infanto-Juvenile Cliniques Universitaires Saint-Luc
Prof J. Corveleyn	Centrum Dieptepsychologie en Psycho-analyse K.U.Leuven
Prof. T. Glarner	Centre de Recherche et d'Innovation en Sociopédagogie familiale et scolaire (CERIS) Université de Mons-Hainaut (UMH)
Prof. B. Humbeek	Centre de Recherche et d'Innovation en Sociopédagogie familiale et scolaire (CERIS) Université de Mons-Hainaut (UMH)
Prof. A. Poncelet	Center for Ethnic and Migration Studies (CEDEM) Université de Liège
Prof. I. Ravier	Département de criminologie et de droit pénal UCLouvain
Prof. N. Vettenburg	Vakgroep Sociale Agogiek UGent

Bijlage 4/ Aanvulling⁶⁶

⁶⁶ De integrale tekst kan opgevraagd worden bij p.fontaine@uclouvain.be.

**Faculté de Psychologie et des
Sciences de l'Éducation**

**Centre de Recherche et d'Innovation
en Sociopédagogie familiale et
scolaire (C.E.R.I.S.)**

Université de Mons-Hainaut

(1969 - 2008)

La protection en éducation familiale

Précarités et éducation familiale

J.-P. Pourtois, H. Desmet et W. Lahaye

Sommaire

Introduction

1. Les recherches du CERIS en éducation familiale
 - 1.1. Représentations de l'école
 - 1.2. Personnalité et milieu social
 - 1.3. Conduites langagières et milieu social
 - 1.4. Réussite scolaire en milieu pauvre
 - 1.5. Dynamique de démarginalisation
 - 1.6. Caractéristiques familiales, développement et adaptation scolaire de l'enfant (5-7 ans)
 - 1.7. Impact, à long terme, des déterminants familiaux sur la trajectoire scolaire
 - 1.8. Influence des déterminants familiaux sur la trajectoire sociale et professionnelle
 - 1.9. Enfants d'ouvriers à la Polytechnique
 - 1.10. Processus de transmission intergénérationnelle
 - 1.11. Éducation postmoderne
 - 1.12. Éducation implicite
 - 1.13. Vie familiale et activité professionnelle: conflit et synergie
 - 1.14. Ascension sociale et tensions existentielles
 - 1.15. Diagnostiquer le syndrome de résilience
 - 1.16. La souffrance psychologique des assistants sociaux
 2. Intervention socio-éducative auprès des familles - conceptions du CERIS
 - 2.1. Les recherches-actions du CERIS: une histoire de plus de 30 ans
 - 2.2. Perspectives actuelles du CERIS en matière d'éducation familiale et d'actions socio-éducatives
 3. Conclusions
 - 3.1. Résultats émergents des recherches et des actions du CERIS
 - 3.2. Trois concepts-clés du CERIS
- Références bibliographiques

3. Conclusions

3.1. Résultats émergents des recherches et actions du CERIS

En synthèse, que faut-il retenir des recherches et actions menées par le CERIS durant plus de 30 ans dans le domaine de l'éducation familiale et parentale? Nous nous proposons ci-après de lister les éléments saillants qui nous semblent avoir jalonné le parcours du CERIS. Nous examinerons d'abord les résultats des recherches, ensuite ceux des recherches-actions-formations.

(1) Résultats des recherches

- (a) Les parents, selon leur appartenance sociale, ont des représentations sociales différentes de l'institution scolaire: les uns ont un sentiment de familiarité et de positivité à l'égard de l'école, les autres un sentiment d'étrangeté, voire d'hostilité à son égard. Ces perceptions seront transmises à l'enfant, ce qui favorisera ou défavorisera son adaptation scolaire.
- (b) Les personnes aux prises avec un environnement socio-économique défavorable développent des caractéristiques de personnalité spécifiques: leur potentiel intellectuel est peu mobilisé; il en va de même pour leur démarche critique, réflexive et créatrice; la projection dans le futur est difficile; elles s'accommodent aisément à leurs conditions de vie présentes; elles sont conformes aux idées des autres car elles croient peu à la qualité de leur propre pensée; elles manifestent une bonne aptitude à la coopération et, bien que superficielles, les relations qu'elles entretiennent avec autrui sont chaleureuses
- (c) Lorsqu'on étudie la relation entre les conduites langagières de la mère et de l'enfant (5 ans) en fonction du milieu, on observe que les variables qui différencient les milieux sociaux sont presque aussi nombreuses chez l'enfant que chez la mère (34.9 % - 40.9 %). Globalement, la puissance de différenciation sociale observée chez les enfants atteint donc 83.3 % de celle observée chez leur mère.
- (d) Les réussites contre toute attente ont toujours intéressé le CERIS. Celui-ci a examiné, dans une première étude, les enfants de milieu très modeste qui réussissaient l'école primaire. Les enfants issus de la pauvreté présentent entre eux beaucoup de points communs, qu'ils réussissent ou échouent leur scolarité. Quelques caractéristiques les distinguent néanmoins: ils présentent de bonnes potentialités intellectuelles, sont lucides quant à leur situation sociale et surtout ils sont conformes socialement (ils adoptent les valeurs de l'école); moins que les autres enfants, ils ont vécu des situations traumatisantes; leurs parents accordent de l'importance aux études, les stimulent davantage et s'ouvrent un peu plus au milieu extérieur; les enseignants croient à leurs dons et mérites et ont un niveau d'expectation plus grand à leur égard.

- (e) L'environnement proche est un facteur essentiel dans la réinsertion socio-professionnelle des personnes qui ont vécu tout un temps une situation de dépendance économique. L'isolement, l'absence d'aide extérieure tant matérielle que morale, le rejet familial provoquent le repli sur soi et freinent la réinsertion. A contrario, le soutien des proches et le maintien de liens sociaux stimulent la réinsertion. Par ailleurs, le fait d'avoir retrouvé du travail suscite une réaction positive de l'entourage. Il s'ensuit un processus vertueux favorable au développement du sujet et de sa famille.
- (f) Le poids qu'exerce la famille sur le développement et l'adaptation scolaire de l'enfant est considérable: les réalités familiales (comportements, attitudes, traits de personnalité et potentiel intellectuel des parents, statut et environnement social) peuvent expliquer plus de 84 % de la variance des acquisitions scolaires.
- (g) Il existe des 'protéines' de l'éducation favorables au développement et à l'adaptation scolaire de l'enfant. Ces facteurs de privilège sont des comportements (par exemple: tenir compte des capacités de l'enfant; stimuler sa pensée; exprimer peu d'affects négatifs à son égard...), des attitudes (par exemple: la tolérance) et des traits de personnalité (par exemple: une grande stabilité émotionnelle).
- (h) Notons toutefois que certains facteurs agissent de façon composite et dialectique, c'est-à-dire qu'ils agissent en des sens opposés. Par exemple, le trait de personnalité 'méfiance - confiance' agit à la fois positivement (coefficient direct) et négativement (coefficient indirect) sur le développement et l'adaptation scolaire de l'enfant (coefficient indirect). Ceci illustre bien la complexité qui régit la mise en place des conduites éducatives. Ainsi, pour avoir une action bénéfique sur les deux variables-critères, il faut manifester en même temps de la méfiance et de la confiance. La variable 'adaptation familiale' agit selon le même processus.
- (i) Les caractéristiques familiales et personnelles présentes à l'âge de 5-7 ans pèsent lourdement sur la trajectoire scolaire à long terme. La puissance de discrimination de 5 variables mesurées à 5-7 ans est telle qu'il est possible de prédire correctement dans près de 7 cas sur 10 le niveau scolaire que les sujets fréquenteront à 20-21 ans (enseignement professionnel, enseignement secondaire, enseignement supérieur de type court ou enseignement universitaire).
- (j) Parmi ces 5 variables, 2 sont des variables personnelles (Q.I. mesuré à 5 ans et acquisitions scolaires examinées à 7 ans) et les 3 autres sont des variables de l'environnement familial (style éducatif négatif, adaptation familiale et expansivité des mères). C'est dire toute l'importance du rôle précoce qu'exerce la famille sur la trajectoire scolaire à long terme. On peut aussi mettre en évidence des conduites éducatives qui, mises en place dès l'enfance, se révèlent positives quinze ans plus tard. C'est le cas notamment

de la conduite visant à attribuer une signification plus précise à la démarche de l'enfant et/ou une plus grande estime à son égard.

- (k) Si, dans 7 cas sur 10, les sujets sont conformes à la prédiction, il existe aussi, bien entendu, des jeunes sous-scolarisés (c'est-à-dire fréquentant un niveau d'étude inférieur à celui prédit pour eux sur la base des caractéristiques précoces et de celles de leur milieu) et des sur-scolarisés (c'est-à-dire fréquentant un niveau supérieur à celui prédit pour eux). Les sous-scolarisés ont des parents très acceptants et très tolérants, issus de milieu modeste et dont la personnalité se caractérise par de la soumission, une faible stabilité émotionnelle et une faible tension énergétique. Ils font des attributions causales non contrôlables, ne peuvent pas prendre appui sur une trajectoire ascendante des générations antérieures et ont une perception ambivalente de l'école. Les sur-scolarisés, quant à eux, sont peu nombreux. A l'analyse discriminante, ils ne se distinguent pas des sujets conformes. Sachons néanmoins qu'ils effectuent des attributions causales internes et qu'ils peuvent prendre appui sur une ascension des générations antérieures; ils soulignent encore que la surscolarisation est toujours difficile à atteindre et que la séparation d'avec la famille d'origine est peu aisée.
- (l) Les trajectoires socio-professionnelles sont liées à des logiques familiales spécifiques. Une typologie de 5 profils familiaux a été élaborée sur base d'une analyse factorielle. Elle montre que certains types de famille créent une dynamique qui stimule une trajectoire de haut niveau (c'est le cas des 'prothésistes') et que d'autres, au contraire, s'opposent à une insertion socio-professionnelle de qualité (c'est le cas des 'familialistes').
- (m) Parfois, il existe des ruptures de trajectoire. Ainsi, par exemple, nous trouvons des enfants issus d'un milieu modeste qui fréquentent l'école polytechnique. Ces familles ouvrières, bien que conservant une logique caractéristique de leur milieu d'origine (logique fonctionnaliste) ont emprunté de nombreux éléments à une logique initiatrice d'une trajectoire de haut niveau (logique prothésiste). Elles ont mis en place des schèmes d'action innovateurs par rapport à leur logique d'origine et ont réussi leur entreprise grâce à l'articulation d'éléments à la fois sociaux, historiques, familiaux et individuels.
- (n) Le CERIS s'intéresse beaucoup au phénomène de transmission éducative d'une génération à l'autre. Trente ans après l'étude des enfants de 5-7 ans et de leur famille, ceux-ci sont devenus à leur tour des parents. Si on compare les styles et comportements éducatifs, on observe que les parents d'hier et d'aujourd'hui n'éduquent pas de la même manière. En effet, le passage du modèle moderniste au paradigme postmoderniste a imprégné les relations éducatives que les adultes entretiennent avec leurs enfants. Hier, les parents prônaient une pédagogie renforçante centrée sur la maîtrise des objectifs à atteindre. Aujourd'hui, les parents, plus critiques, mettent l'accent sur la personne de l'enfant et la structuration des activités. Leurs intérêts pédagogiques se centrent sur les dimensions humaniste et individualiste. Toutefois, malgré

l'impact qu'exercent les mutations sociales sur les pratiques éducatives, l'analyse des familles montrent que, les unes par rapport aux autres, leur position change peu. Ainsi, sept indicateurs sur dix, permettant de décrire les interactions pédagogiques, indiquent de manière significative que le capital pédagogique se transmet d'une génération à l'autre. Il apparaît donc que si, globalement, les relations éducatives se transforment au gré de l'évolution sociale, les éducateurs que sont les parents restent imprégnés de l'éducation qu'ils ont reçue au point de la reproduire. Changement sur fond de reproduction, telle est l'observation qu'il faut retirer de cette recherche.

- (o) La construction identitaire de l'enfant est sous-tendue par l'existence de scripts, c'est-à-dire de segments d'information reconstruits par le sujet et stockés dans sa mémoire. Nous avons voulu faire émerger ces scripts chez des enfants de 10 à 12 ans. Certaines réponses des enfants sont interpellantes et méritent notre attention: elles sont relatives à des problèmes affectifs (exemple: 'j'aurais mieux fait de ne pas naître'), cognitifs (exemple: 'on ne m'a jamais poussé(e) à faire des choses intéressantes') ou sociaux (exemple: 'je voudrais qu'on m'écoute plus souvent').
- (p) Si l'élève est en situation de décrochage scolaire en début du secondaire, les réponses sont plus interpellantes encore. La fréquence élevée avec laquelle ces enfants cochent certains items (tels que: 'j'aurais mieux fait de ne pas naître' ou 'je m'ennuie, tous les jours sont pareils' ou encore 'j'ai du mal à parler aux autres') prouve leur réelle souffrance psychique.
- (q) L'analyse qui examine la répartition des scripts (chez les enfants de 10-12 ans) selon le degré de proximité de leur choix (analyse hiérarchique de similarité) permet de constater que les scripts négatifs ont tendance à se regrouper en une seule classe tandis que les scripts positifs sont éclatés en plusieurs classes. Il semblerait donc que la bienveillance soit plus multiforme que la maltraitance. Par ailleurs, cette analyse tend à montrer qu'il y aurait des sujets au schéma global positif et des sujets au schéma global négatif.
- (r) L'analyse implicative examine les besoins fondamentaux qui sont à l'origine des autres besoins indispensables à la construction de l'identité de l'enfant de 10-12 ans. Pour la dimension positive, c'est à partir des besoins de structures et de stimulation que l'enfant élabore son identité; au bout de la chaîne implicative, se situe l'attachement qui apparaît donc, contrairement à ce qu'on aurait pu croire, comme la résultante de tous les autres besoins. Quant au schéma implicatif négatif, il se construit au départ de la non-satisfaction des besoins de structures et d'acceptation. Ces besoins initiateurs méritent donc toute notre attention.
- (s) Examinée à travers neuf pays européens et la Russie, la sensibilité des parents aux besoins de leur(s) enfant(s) apparaît identique quelle que soit la culture: les mères sont toujours plus investies que les pères. Par ailleurs, une éducation familiale de qualité semble bien avoir une influence sur la qualité de la relation du couple, le bien-être de tous les membres de la famille, la régula-

tion des pratiques parentales et la qualité des comportements des enfants, qui se révèlent moins problématiques.

- (t) Des tensions existentielles peuvent naître lorsqu'un individu vit une mobilité sociale brutalement ascendante. Son identité peut en être ébranlée. On peut observer trois rapports subjectifs différents eu égard à cette trajectoire: un rapport d'indifférence (l'identité s'ajuste facilement à la nouvelle situation), un rapport d'ambiguïté (l'identité se crée sur fond de fierté d'une part, de frustration d'autre part; elle s'ajuste avec difficulté), un rapport de rejet (l'identité se crée en contre-modèle par rapport au milieu d'origine).
- (u) Les recherches menées notamment sur les trajectoires de vie nous ont amené à élaborer un outil visant à diagnostiquer le syndrome de la résilience. Basé sur le modèle des besoins psychosociaux et opérationnalisé par des items extraits de la littérature scientifique, il prend en compte quatre niveaux d'appréhension et d'interprétation de la résilience (les indices, les indicateurs, les concepts opératoires et les concepts théoriques). Son but est d'observer la dynamique du développement de la personne à travers deux moments: avant et après le fracas. Il fournit des pistes efficaces pour l'accompagnement de personnes victimes de traumatismes graves.
- (v) Pour décrire la souffrance psychique des professionnels de l'action sociale travaillant avec des personnes en difficulté, une cartographie d'indicateurs a été élaborée. Elle met l'accent sur l'insatisfaction résultant des contradictions au sein des valeurs que le travailleur social privilégie, sur sa remise en question perpétuelle de ses compétences et sur son sentiment de non-reconnaissance. L'outil doit encore être validé plus largement et servira à la formation des travailleurs sociaux.

(2) Résultats des recherches-actions-formations

- (a) Les interventions du CERIS en éducation familiale ont évolué au cours du temps. Ainsi, se sont succédé trois phases. La phase de consentement, d'abord, se caractériserait par l'apport d'informations aux parents. Cette démarche s'étant rapidement avérée inefficace, nous avons abordé la phase de participation basée sur la discussion et l'expérimentation de pratiques au foyer. Ensuite, sans abandonner l'approche précédente, nous avons envisagé une phase de coopération essentiellement orientée vers la production (de jeux éducatifs, de contes, de jouets....) et la réflexion critique. C'est au cours de cette dernière phase que la recherche-action s'est réellement développée. Les parents deviennent alors plus conscients de leur rôle éducatif et le changement de comportements éducatifs devient possible. Les enfants, quant à eux, voient leur développement intellectuel et instrumental s'accroître.
- (b) Une extension de la recherche-action à un groupe d'adolescent(e)s a été réalisée. L'intérêt de ceux (celles)-ci à l'égard de l'éducation familiale est très important. Ils (elles) réclament plus d'informations et de pratique de tutorat

auprès de jeunes enfants. Ils (elles) soulignent aussi avoir pu réfléchir sur la place qu'ils (elles) occupent au sein de leur famille.

- (c) Un projet visant à accroître chez les futurs enseignants la capacité d'écoute des parents et l'aptitude à collaborer avec eux a également été développé durant 5 années, sous forme de recherche-action. Les résultats sont positifs allant dans le sens d'une vision moins stéréotypée des familles, d'un accroissement des échanges et d'une recherche de rencontres plus partenariales et plus actives. Ces pratiques innovantes semblent se perpétuer dans le temps. Les parents sont particulièrement intéressés par cette perspective où ils sont davantage acteurs.
- (d) Une recherche-action intensive auprès de parents professionnellement non qualifiés a aussi été menée. Treize mères chômeuses ayant au moins un enfant de moins de 6 ans ont participé à temps plein à cette expérience et ce durant une année. Il s'agissait de former celles-ci à l'éducation familiale, ce qui ne pouvait se concevoir sans la prise en compte de l'émancipation du milieu familial dans sa globalité. Les résultats de cette recherche-action se sont révélés très encourageants; nous avons constaté non seulement un changement dans le champ des compétences éducatives et relationnelles, mais aussi un épanouissement personnel favorable au développement du milieu et dès lors de l'enfant. Ainsi, dix années plus tard, sept mères sur les dix recontactées occupaient un emploi stable. Le fatalisme avait fait place à une croyance en soi et à un sentiment de pouvoir sur les événements.
- (e) Au cours du temps, le CERIS a ressenti le besoin de structurer le contenu des interventions en éducation familiale. Qu'est-ce donc que bien traiter un enfant? Comment construire chez lui une identité solide? Sur base de la littérature scientifique, nous avons élaboré le modèle des douze besoins psychosociaux à la base du développement de l'individu. Dans ce modèle, l'élaboration de l'identité se réalise selon quatre dimensions qui elles-mêmes regroupent trois besoins fondamentaux. Ainsi, la dimension affective regroupe les besoins d'attachement, d'acceptation et d'investissement; la dimension cognitive se compose des besoins de stimulation, d'expérimentation et de renforcement; la dimension sociale réunit les besoins de communication, de considération et de structures; la dimension idéologique enfin envisage les besoins de bien/bon, de vrai et de beau. Ces douze besoins constituent une base précieuse à la réflexivité sociale et individuelle.
- (f) Par ailleurs, pour répondre à ces besoins fondamentaux, il est nécessaire de mettre en place des pratiques. Nous avons dès lors fait correspondre à chaque besoin une pédagogie spécifique. Nous stimulons les parents à sélectionner et expérimenter des pratiques nouvelles issues de la pédagogie des expériences positives (attachement), de la pédagogie humaniste (acceptation), de la pédagogie du projet (investissement), de la pédagogie différenciée (stimulation), de la pédagogie active (expérimentation), de la pédagogie behavioriste (renforcement), de la pédagogie interactive (communication), de la pédagogie du

chef-d'oeuvre (considération) et de la pédagogie institutionnelle (structures). Les besoins idéologiques se retrouvent dans chacune des pédagogies. Notre démarche vise à ce que les parents construisent leur propre système pédagogique dans lequel les pratiques nouvelles qu'ils sélectionnent s'articulent avec leurs théories implicites du développement et de l'éducation.

- (g) En effet, nous avons constaté précédemment que des logiques spécifiques caractérisaient les familles. Dès lors, le processus de réflexivité qu'on sollicite chez le parent se fait sur une base très différente puisque nous observons qu'en fonction de ces logiques, les réponses aux besoins et les pratiques utilisées sont qualitativement et quantitativement différentes. On ne peut donc imposer la même chose à tous. Il s'agit, au contraire, de mettre en place un processus d'appropriation personnel, seul susceptible d'aboutir à un changement incorporé.
- (h) Les professionnels de l'action sociale et éducative ne sont ni initiés à rencontrer les parents ni formés à l'éducation familiale. Une formation dans ces domaines doit donc être envisagée. L'approche est très similaire à celle utilisée avec les parents. Comme ceux-ci, les professionnels ont des savoirs d'expériences et des potentialités dont il s'agit de se servir. Ici aussi, c'est une mobilisation réflexive qui est sollicitée. Les routines sont confrontées à la réflexivité afin de construire de nouveaux schèmes tout en conservant la cohérence de la personne. Pour ce faire, le CERIS a mis en place en son sein un Centre de Ressource Educative pour l'Action Sociale (CREAS) qui dispense largement une formation à l'éducation familiale. Il a aussi implanté des centres d'éducation familiale (CEF) dans les communes et/ou les CPAS. La méthodologie utilisée met l'accent sur le questionnement et non sur la réponse. Une mallette pédagogique visant l'éducation des parents a été élaborée d'une part pour les professionnels et d'autre part pour les parents.
- (i) La recherche-action-formation visant à évaluer l'état de dangerosité des familles, subsidiée par le Ministère de l'Aide à la Jeunesse, a permis d'élaborer un modèle complexe, fondé sur une triple perspective: les facteurs de danger, les facteurs de protection et les facteurs de développement des enfants. Cette recherche permet de déboucher sur une vision de la prévention de la maltraitance qui sollicite la conscience pédagogique des parents et prend en compte les besoins fondamentaux de l'ensemble des membres de la famille.
- (j) La recherche-action-formation relative aux enfants et adolescents à hauts potentiels a permis d'approcher la réalité vécue, parfois avec beaucoup de souffrance, par ceux-ci ainsi que par leurs parents et par leur entourage. Cette recherche a montré que face aux spécificités de ces jeunes, et à la souffrance de beaucoup d'entre eux, il était indispensable de proposer une écoute et un accompagnement adaptés tout à la fois au jeune, à ses parents et à ses enseignants.

- (k) En stimulant la communication autour du développement de l'enfant, l'objectif de la co-éducation Ecole-Famille vise à déplacer l'axe éducatif de façon à ce que la vie de l'élève, ses besoins, ses possibilités se retrouvent au cœur du processus de formation. Dans un tel registre, les parents et l'enseignant investissent plus favorablement l'espace communicationnel dans lequel ils se rencontrent parce qu'ils poursuivent un objectif commun: l'épanouissement de l'enfant dans son rapport au savoir tout en gardant leur statut et leurs rôles propres.

3.2. Trois concepts-clés du CERIS

A l'issue de cette présentation d'un ensemble de recherches et d'actions du C.E.R.I.S. dans le domaine de l'éducation familiale et parentale, nous allons tenter de déterminer le fil rouge qui traverse ces travaux. Nous retiendrons trois concepts intégrateurs, trois concepts-clés qui caractérisent au plus près, nous semble-t-il, nos travaux de recherche et d'action. Ce sont les concepts de perfectibilité, de développement et de protension. Nous partirons du concept le plus englobant - la perfectibilité - dans lequel s'inscrit le développement, lui-même incluant la protension.

Dès le départ, le C.E.R.I.S. a privilégié un postulat de base: celui de la perfectibilité de l'homme, de son évolutivité dans l'acte pédagogique qu'il pose. Cette conception présuppose une confiance en l'être humain, positive sa capacité à l'autonomie et son aptitude à se dépasser. Il s'agit donc d'un véritable pari sur les hommes et les femmes, pari qui table sur l'existence, chez ceux-ci, d'un potentiel disponible pouvant être activé pour atteindre un état ultérieur jugé préférable. Toutefois, nous restons lucides: le poids des schèmes incorporés depuis l'enfance est considérable et ceux-ci parviennent souvent à imposer leur logique conservatrice. Cette mémoire dormante renferme un patrimoine d'habitudes, c'est-à-dire des théories implicites du développement et de l'éducation qui limitent les actions. Dès lors, si l'individu présente une dynamique évolutive certaine, il détient aussi en lui une puissance conservatrice qui fixe des contraintes à ce mouvement d'ouverture et de changement. Constamment, des reformulations identitaires peuvent se faire, mais elles se réaliseront différemment selon les logiques familiales incorporées. C'est pourquoi nous situons nos interventions dans cet entre-deux: d'une part, nous incitons les parents à s'engager dans ce mouvement d'ouverture que permet la réflexivité sociale et individuelle et, d'autre part, nous favorisons l'ancrage des nouveaux schèmes dans les anciens en vue de sauvegarder chez l'individu une cohérence identitaire nécessaire à son développement.

Le développement est effectivement un deuxième concept central qui émerge des travaux du C.E.R.I.S. La visée prioritaire de ceux-ci est l'optimalisation du développement de tous les membres du système familial. On ne peut concevoir une éducation épanouissante si le parent lui-même ne se sent pas apte à gérer sa vie. Le développement des adultes passe par une notion très répandue à l'heure

présente mais qu'il nous paraît indispensable de citer: c'est celle de l'empowerment que nous sollicitons à travers la recherche-action. Dans ce cas, on reconnaît aux personnes le fait qu'elles sont les plus aptes pour appréhender leur terrain d'action, qu'elles sont capables de participer à l'amélioration de leurs propres conditions d'existence et d'intervenir comme partenaires dans les prises de décision. L'adulte devient un producteur de savoirs. Le sujet d'agent qu'il était devient un sujet acteur, voire mieux, un sujet auteur de son propre projet.

Quant au développement de l'enfant, il est préférentiellement abordé par une démarche de prévention dont la finalité essentielle est de rompre le processus de reproduction intergénérationnelle. C'est pour mieux envisager l'approche par le développement que sont menées les recherches fondamentales du CERIS. Nous recherchons les facteurs de protection ou, en quelque sorte, les 'protéines' du développement de l'enfant. Quels sont les ingrédients de la bienveillance? Telle est la question fondamentale qui oriente nos travaux. Quels sont les attitudes et les comportements éducatifs les plus favorables à une adaptation de qualité? Quels besoins fondamentaux sont à l'origine de la construction d'une identité solide? Quelles conduites se transmettent de génération en génération? Pourquoi certains enfants sont-ils résilients et d'autres pas? Etc. C'est à ces différentes questions que le CERIS tente de répondre pour mieux expliquer et mieux comprendre ce que recouvre le concept de 'développement'. La complexité de la tâche est patente. Nous avons constaté que la bienveillance est multiple, que les crises et souffrances font partie du développement, que des conduites éducatives favorables peuvent être composites et dialectiques, que trop ou trop peu de réponses à un besoin s'avérait néfaste... En interrogeant les enfants de 10-12 ans sur leur vécu éducatif, nous avons également constaté qu'un nombre non négligeable d'entre eux n'a pas l'impression de connaître un développement heureux. Lorsqu'il y a échec scolaire, cette impression se renforce considérablement. L'enfance et l'adolescence sont décidément bien difficiles à vivre à l'heure présente. Et le métier de parents, qui n'est appris nulle part, l'est tout autant. Il est urgent que les parents puissent développer leurs habiletés éducatives pour à leur tour assurer un développement optimal de leur(s) enfant(s). Il est également essentiel que les praticiens développent des compétences professionnelles afin de favoriser l'émergence d'habiletés éducatives diversifiées chez les parents. C'est donc une méthodologie du développement humain à tous les niveaux de l'intervention que le CERIS privilégie.

Très largement associé aux deux premiers concepts, celui de protension a aussi, dès le départ, retenu notre attention. Il s'agit d'un terme repris par Bourdieu (1994) à Husserl. La protension ou anticipation préreflexive est un rapport au futur qui se traduit dans le présent. C'est une induction pratique fondée sur l'expérience antérieure; elle relève donc de l'habitus. Ainsi, les parents mettent en place des stratégies pour maîtriser le futur tout en n'ayant que très rarement une intention stratégique et donc sans calcul conscient préalable. Il faut savoir ici qu'il y a des individus qui anticipent plus favorablement que d'autres, qui savent, grâce aux habitus qu'ils ont incorporés, reconnaître les bons enjeux sociétaux, ceux qui

méritent d'être poursuivis. C'est le cas bien évidemment des familles favorisées. C'est ce qui, notamment, crée les différences entre les milieux. On imagine dès lors combien peuvent être intéressantes les recherches sur la protension. Par quelles pratiques passe la protension? Comment l'appréhender? Peut-on la modifier ou l'enrichir? Nous pensons que ce concept est un nœud psycho-socio-éducatif et historique extrêmement important à investiguer. C'est ce à quoi le CERIS s'emploie à travers les recherches sur les logiques familiales, la transmission inter-générationnelle, les réussites contre toute attente (c'est-à-dire la résilience)... et par les actions visant à imaginer, mettre en place et évaluer de nouveaux schèmes d'action. Dès lors, c'est l'architecture identitaire de toute la famille qui est ici en jeu et qui est susceptible de prendre un nouveau tournant. La finalité poursuivie par le CERIS est, en fin de compte, l'analyse (par la recherche) et la stimulation (par l'action) du sentiment d'efficacité personnelle (Bandura, 2003) qui a un impact considérable sur le développement des compétences sociales et cognitives de l'individu. Nous cherchons, au CERIS, à saisir et à promouvoir le sentiment d'efficacité résilient susceptible d'aboutir à des initiatives créatrices.

Pour conclure, nous dirons que le projet du CERIS se veut certes épistémologique et praxéologique, mais aussi social et politique. Dans cette dernière perspective, il s'agit d'ouvrir les services sociaux (notamment ceux liés à l'enfance et à la famille) aux enjeux de l'éducation familiale et parentale. Le CERIS s'attèle à créer des Centres d'éducation familiale (CEF) au sein de ces structures (crèches, écoles, consultations de nourrissons, haltes-garderies, maisons de quartier, centres publics d'aide sociale...). Il est attentif à faire participer les multiples partenaires éducatifs locaux afin de créer de véritables réseaux de solidarité et de travail. Parents et intervenants multiples s'associent pour mettre en place des projets sociaux et éducatifs favorables au développement de la communauté. Le CERIS œuvre avec force et vigueur pour qu'une légitimité politique soit reconnue aux familles. Ainsi, celles-ci pourront-elles exercer un rôle de citoyenneté active et responsable au sein de la société. Cette perspective n'est pas un des moindres défis que le CERIS a à relever.

Principales références bibliographiques

- Desmet H. et Pourtois J.-P. (1993), *Prédire, comprendre la trajectoire scolaire*. Paris: PUF.
- Lahaye W., Pourtois J.P. et Desmet H. (2007), *Transmettre. D'une génération à l'autre*, Paris, PUF.
- Monnier R. et Pourtois J.-P. (1987), *Relations école-famille*. Bruxelles: Nathan.
- Nimal P., Lahaye W. et Pourtois J.-P. (2000), *Logiques familiales d'insertion sociale*. Bruxelles: De Boeck.
- Pourtois J.-P. (1979), *Comment les mères enseignent à leur enfant (5-6 ans)*. Paris: PUF.
- Pourtois J.-P. et Coll. (1984), *Eduquer les parents ou comment stimuler la compétence en éducation*, Bruxelles: Labor.
- Pourtois J.-P. et Coll. (1991), *Dynamique de démarginalisation*, Bruxelles, Labor.
- Pourtois J.-P., Desmet H et Coll.(1992), *Réussir l'école en milieu pauvre - Etude comparative du succès et de l'échec scolaire chez des enfants issus de familles chômeuses et minimexées*. Document du CERIS.
- Pourtois J.-P. et Desmet H. (2002, 3ème éd.), *L'éducation postmoderne*. Paris: PUF.
- Pourtois J.-P. et Desmet H. (2004), *L'éducation implicite*, Paris: PUF.

BIBLIOGRAFIE

- Alter Educ (2007), 'Coûts scolaires: pour des politiques 'différentiées et ciblées', *Alter Educ*, n°142, Bruxelles, Actualités 11 mars 2007.
- Ansems T. (2004), *Doen en meedoen. Aanbevelingen van de Denktank armoedebestrijding om de participatie van kinderen en jongeren uit arme gezinnen te vergroten*, Sociale Alliantie, Utrecht.
- ATD Quart Monde Wallonie-Bruxelles (1999), *L'enseignement fondamental et secondaire n'est pas gratuit! Le droit à l'éducation est-il assuré pour chaque enfant?*, Réseau enseignement, ATD Quart Monde, Bruxelles, 26 p.
- ATD Quart Monde Wallonie-Bruxelles (2003), *Communiquer avec l'école, c'est important, parce que c'est l'avenir des enfants qui est en jeu*, Groupe Enseignement, Editions Quart Monde, Bruxelles, 46 p.
- ATD Quart Monde Wallonie-Bruxelles (2005), *La réalité de la pauvreté des enfants en Belgique. La pauvreté des enfants est liée à la pauvreté de leur famille*, Intervention du mouvement ATD Quart Monde Belgique lors de la présentation du rapport de l'UNICEF, La pauvreté des enfants dans les pays riches, Bruxelles, 1er mars 2005.
- ATD Vierde Wereld, Koning Boudewijnstichting, Vereniging van Belgische Steden en Gemeenten (1994), *Algemeen Verslag over de Armoede (AVA)*, Koning Boudewijnstichting, Brussel.
- Balsamo A. & Humbeeck B. (2004), *Méthodologie de l'évaluation des relais sociaux, dans le cadre du décret du Ministère de la Région Wallonne organisant l'activité des relais sociaux*, CERIS, Université de Mons-Hainaut, Mons, 156 p.
- Balsamo A. & Humbeeck B. (2006), *Promouvoir l'aide aux familles par le C.E.F.*, CERIS, Université de Mons-Hainaut, Mons, 89 p.
- Balsamo A., Humbeeck B. & Lahaye W. (s.d.), *Approche co-éducative centrée sur l'enfant et stimulation du partenariat école-famille*, CERIS, Université de Mons-Hainaut, Mons, 98 p.
- Barrit L. & Beekman T. (1983), 'Human science as a dialogue with children', *Phenomenology and pedagogy*, Vol. 1, No. 1, p. 36-44.
- Bettens C. & Buysse B. (2002), *Enquête inzake het gebruik van kinderopvang voor kinderen jongeren dan 3 jaar*, Kind & Gezin, Brussel.
- Boigelot N. (2003), *Dessine moi une école, Paroles de parents*, La Trame asbl, Bruxelles, 25 p.

- Bollens J. & Vandeputte M. (2007), *Studiekosten in het basisonderwijs. Wat het aan ouders kost om schoolgaande kinderen te hebben*, HIVA-K.U.Leuven, Leuven.
- Bollens J., Vleugels I., De Vos H. & Verhaeghe J.P. (2000), *Studiekosten in het basisonderwijs. Wat het aan ouders kost om schoolgaande kinderen te hebben*, HIVA-K.U.Leuven/Vakgroep Onderwijskunde, Leuven/Gent.
- Born M. (2005), *L'exclusion scolaire au delà des apparences et des conventions: illustration belge*, Exposé au Colloque International sur 'l'Intégration et Exclusion: Quelle Société pour le XXIème siècle', Rabat, Maroc, 1-3 décembre 2005.
- Born M. & Lioni A-M. (1996), *Familles pauvres et intervention en réseau*, L'Harmattan, Paris, 202 p.
- Bradshaw J. (2005), 'Child poverty and deprivation', in J. Bradshaw & E. Mayhew (eds.), *The well-being of children in the UK (Second edition)*, Save the Children, London, p. 35-64.
- Bradshaw J. (2006), *Child Poverty and Child Well-Being*, Paper to the Social Policy Association Conference 'The State of Welfare: Past, Present and Future', 2006, July 18-20, University of Birmingham, UK.
- Bradshaw J. & Finch N. (2002), *A Comparison of Child Benefit Packages in 22 Countries*, Department for Work and Pensions Research Report No.174, Corporate Document Services, Leeds.
- Bradshaw J., Hoelscher P. & Richardson D. (2006), *Comparing Child Well-Being in OECD Countries: Concepts and Methods*, Innocenti Working Paper No. 2006-03, UNICEF Innocenti Research Centre, Florence.
- Bradshaw J., Hoelscher P. & Richardson D. (2007), 'An index of child well-being in the European Union', *Social Indicators Research*, Vol. 80, No. 1, January 2007: 133-177.
- Buysse B. (2006), *Het kind in Vlaanderen 2006*, Kind & Gezin, Brussel.
- Cantillon B., Van Dam R., Van Hoorebeeck B., Van den Bosch K. (2003), 'Child poverty à la carte? The effects of measurement period for income on poverty estimates', in J. Bradshaw (ed.) (2003), *Children and Social Security, Volume 8*, International Studies on Social Security, Ashgate, Aldershot, p. 63-84.
- Carpentier S. (2004), *Recherche-pilote sur la sensibilisation des autorités publiques à la Communauté Rom et sur l'intégration scolaire des enfants Roms*, CODE, Bruxelles, 215 p.
- Carpentier S. (2005), *Het (potentiële) gebruik van indicatoren in de Belgische Nationale Actieplannen Sociale Insluiting*, CSB-Universiteit Antwerpen, Antwerpen.
- Carpentier S. (2007), *Problematische schulden in België. Op zoek naar het profiel van de bevolking met (problematische) schuldsituaties en indicatoren hierover op basis van SILC 2004*, UA-CSB/FOD Sociale Zekerheid, Antwerpen/Brussel.
- Casman M.Th., Nibona M. & Peemans-Poullet H. (2006), *Les femmes monoparentales en Belgique*, Collection Pensées féministes, Université des femmes, Bruxelles, 206 p.

- Casman M-T., Bonsang E. & Nibona M. (2004), *Portrait de l'enfance en Belgique, Analyse des données du questionnaire enfant du PSBH, 1992-2002*, Faculté d'Economie, de Gestion et de Sciences Sociales, Département de Sciences sociales, Service de Sociologie générale, Panel Démographie familiale, 129 p.
- Casman M-T., Bonsang E. & Nibona M. (2005), *Portrait des enfants en Belgique, Analyse des données des questionnaires adulte et ménage du PSBH, 1992-2002*, Faculté d'Economie, de Gestion et de Sciences Sociales, Département de Sciences sociales, Service de Sociologie générale, Panel Démographie familiale, 123 p.
- Charlier D. (2006), *Projet de Synthèse des besoins de rééducation et de traitement en psychiatrie infanto-juvenile*, Cliniques Universitaires Saint Luc, UCL, 8 p (dossier diffusé).
- Charlier D., Stocco V., Henaux J. & Cescutti C. (2007), *L'évaluation des capacités de mentalisation de jeunes enfants présentant des troubles graves du comportement externalisé au travers du test des 'Histoires à compléter'*, Bruxelles, Cliniques Universitaires Saint Luc, UCL, Exposé à la 5ème Journée Européenne de l'AEPA, Lugano, Suisse, 14-16 juin 2007.
- Cliquet R.L. & Ryelandt P. (1974), 'Talentvalorisatie en bevolkingsstructuur. Differentiële doorstroming van lager naar secundair onderwijs in België', *Bevolking en Gezin*, 1974(2), p. 203-221.
- CODE (2007), *La gratuité scolaire en Communauté française: leurre ou réalité?*, CODE, Brussel avec le soutien du Ministère de la Communauté française, Direction générale de la Culture, Service général de la jeunesse et de l'éducation permanente, in http://www.lacode.be/pdf/gratuite_scolaire_042007.pdf
- Corveleyn J. (2000), 'Kansarmoede door een andere bril bekeken', Gebaseerd op een interview met Linda Graindourze, *Caleidoscoop*, 12, p.4-9.
- Corveleyn J. & Maes C. (2002), 'Pauvreté et risques pour la santé mentale', *Revue Quart Monde*, N° 184, 24-26.
- Cossey H., Hedeboom G. & Ringoot M. (1983), *Studiekosten in het secundair onderwijs*, HIVA-K.U.Leuven, Leuven.
- De Maeseneer J. & Willems S. (2007), *Ongezonde sociale verschillen: een verkenning, Lezing op het colloquium 'Schaadt armoede de gezondheid?'*, n.a.v. de 16de editie van het Jaarboek Armoede en Sociale Uitsluiting, 4 december 2007, UA-OASeS, Antwerpen.
- De Wilde M. (2007), 'Tienerouderschap. 3 maal anders bekeken', *Zijaanzicht*, 7(3), p. 2.
- De Wilde M. (2008 - in press), *Geplande tienerzwangerschap. Handboek leerlingenbegeleiding*.
- De Wilde M. (2007), 'Tienerzwangerschap: soms ongepland, maar lang niet altijd', *Caleidoscoop*, 19(4), p. 10-14.
- De Wilde M. (2007), 'Tienerzwangerschappen in België in cijfers van 1996 tot 2005', *Tijdschrift voor sociologie*, 29(1), p. 89-103.
- De Wilde M. (2007), *Zwangerschapswens bij tieners*, cRZ, Leuven.

- Deccache A. & Heremans P. (1997), *Prévention, Médecine générale et milieux défavorisés. Etat des lieux et perspectives*, Rapport du Séminaire Européen du 23 au 25 octobre 1997, UCL-RESO, Bruxelles.
- Delens-Ravier I. (1997), 'Enfants placés et lien familial', *La revue internationale de l'éducation familiale, recherches et interventions*, Vol. 1, n° 1, Editions Matrice, Vigneux-Sur-Seine, mai 1997, p. 37-53.
- Delens-Ravier I. (1998), *Le placement d'enfants: une mesure paradoxale? Evaluation en trois dimensions, Volume 2 - Article final*, Thèse présentée en vue de l'obtention du grade de docteur en criminologie, Université Catholique de Louvain.
- Delens-Ravier I. (2001), *Le placement d'enfants et les familles, Recherche qualitative sur le point de vue de parents d'enfants placés*, Editions Jeunesse et droit, Liège-Paris, 172 p.
- Delens-Ravier I. (2006), 'Lien familial et détention en Communauté française de Belgique', in I. Delens-Ravier & G. Weissgerger (eds.), *Les enfants de pères détenus, Les politiques sociales*, n° 3 & 4, 2006, p. 57-68.
- Delens-Ravier I. & Weissgerger G. (2005), *Recherche évaluative conjointe enfants-parents détenus, rapport de recherche, photocopié, septembre 2005*.
- Delens-Ravier I. & Weissgerger G. (2006), *Enfants - parents détenus, Cahiers du Fonds Houtman*, Projet de synthèse avril 2006 à partir de la recherche réalisée par le Département de criminologie et de droit pénal (U.C.L.) et l'Association pour la Fondation Travail-Université, asbl, 48 p.
- Denys J. (1987), *Studiekosten in het secundair onderwijs*, HIVA-K.U.Leuven, Leuven.
- Dewaele A., *Studiekosten in het hoger onderwijs*, HIVA-K.U.Leuven, Leuven.
- Dewilde C. (2004), *Vormen en trajecten van armoede in het Belgische en Britse welvaartsregime. Multidimensionele armoededynamieken bestudeerd vanuit de sociologie van de levensloop (doctoraal proefschrift)*, Faculteit Politieke en Sociale Wetenschappen, Departement Sociologie-UA, Antwerpen.
- Dewilde C. & Levecque K. (2002), 'De mobiliteit in en uit armoede: Wie is arm en voor hoe lang?', in J. Vranken, K. De Boyser, D. Geldof & G. Van Menxel (eds.), *Armoede en Sociale Uitsluiting. Jaarboek 2002*, Acco, Leuven/Leusden, p. 85-104.
- DIIS, Direction Interdépartementale de l'Intégration Sociale (2001), *Premier Rapport sur la Cohésion Sociale en Région Wallonne*, Ministère de la Région Wallonne, Secrétariat Général, Jambes, 381 p.
- Doumont C. Geerts & Libion F. (2007), *Les familles dans la société contemporaine: De nouvelles fragilités ...?*, Unité d'Education pour la Santé, Ecole de santé Publique, Centre Recherche en systèmes de santé, *Série des dossiers techniques*, Réf. 07-43, 23 p.
- Douterlungne M., Van de Velde V., Rubbrecht I., Van Valckenborgh K., Lauwereys L., Nicaise I. & Vandamme J. (2001), *Ongekwalficeerd: zonder paspoort? Een onderzoek naar de omvang, karakteristieken en aanpak van de ongekwalificeerde uitstroom*, HIVA-K.U.Leuven, Leuven.
- Driessens K. & Van Regenmortel T. (2006), *Bind-kracht in armoede. Boek 1. Leefwereld en hulpverlening*, Uitgeverij LannooCampus, Leuven.

- Duliere-d'Ursel I. & Ravier-Delens I. (1993), 'La déclaration judiciaire d'abandon d'enfants mineurs: une évaluation de La loi du 20 mai 1987', *Revue Trimestrielle de droit familial*, 3-4/1993, p. 277-353.
- Dupriez V. & Vandenberghe V. (2004), 'L'école en Communauté française de Belgique: de quelle inégalité parlons-nous?', *Les Cahiers de recherche en éducation et formation*, 27, p. 3-26.
- Elchardus M., Glorieux I., Berks A. & Pelleriaux A. (1995), *Werkloosheid... wordt vervolgd. De reïntegratie van langdurig werklozen: een longitudinale analyse*, Federale Diensten voor Wetenschappelijke, Technische en Culturele Aangelegenheden, Brussel.
- Etude internationale HBSC (2006), *Comportements de santé des jeunes d'âge scolaire*, SIPES-ESP.
- Étude sur la pauvreté des enfants, http://ec.europa.eu/employment_social/spsi/publications_fr.htm#childpoverty.
- EU - The Social Protection Committee (2008), *Child Poverty and Well Being in the EU. Current status and way forward*, European Commission - Directorate-General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities.
- EURONET (2002), *Inclure les enfants? Elaboration d'une approche cohérente de la pauvreté et de l'exclusion sociale des enfants à travers l'Europe*, Média Animation, Bruxelles.
- FEANTSA (2007), *Les enfants sans domicile en Europe. Panorama des tendances émergentes*, <http://www.feantsa.org/files/>.
- Fonds Houtman & ONE (2006), *Recherche UNISOL: La santé des primo arrivants*, Rapport commun, Bruxelles, 225 p.
- Fontaine P. (2000), 'Famille et placement. Acteurs et perspectives', *Journal du Droit des Jeunes*, 197, p. 27-31.
- Fontaine P. (2002), 'A la rencontre du temps des familles défavorisées', in P. Caille & P. Fontaine (2002), *Familles, cultures et Psychothérapie*, De Boeck, Bruxelles et *Cahiers critiques de thérapie familiale et pratiques du réseau*, Vol. 28, p. 175-202.
- Fontaine P. & Jahrling M. (2007), 'Family. The family plan and the time', in Fourth World-University Research Group, *The merging of knowledge. People in poverty and academics think together*, University Press of America, New York, p. 141-242.
- Fripont I., De Vos H., Bollens J. & Verhaeghe J.P. (2001), *Studiekosten in het secundair onderwijs*, HIVA-K.U.Leuven, Leuven (i.s.m. RUG-Vakgroep Onderwijskunde).
- Geenen G. (2007), *Intergenerationele overdracht van gehechtheid bij Belgische moeders en kinderen die in extreme armoede leven. Een meervoudige gevalstudie*, Proefschrift aangeboden tot het verkrijgen van de graad van Doctor in de Psychologie, Centrum voor Psycho-analyse en Psychodynamische Psychologie-K.U.Leuven, Leuven.
- Ghysels J. & Debacker M. (2007), *Zorgen voor kinderen in Vlaanderen: een dagelijkse evenwichtsoefening?*, Acco, Leuven/Voorburg.

- Gillis O. & Mertens R. (2008), 'Inégalités de santé, Pourquoi pauvreté ne rime pas avec santé', *MC-Information*, 231, Mars 2008, p. 4-16.
- Govaert K. & Buysse B. (2004), *Enquête naar het gebruik van buitenschoolse opvang voor kinderen tussen drie en twaalf jaar*, Kind & Gezin, Brussel.
- Groenez S. (2004), 'Gekregen of verdiend? Ongelijkheid op school: omvang, oorzaken en gevolgen', in D. Mortelmans, M.-Th Casman & R. Doutrelepon (eds.), *Elf jaar uit het leven in België. Socio-economische analyses op het Gezinsdemografisch Panel PSBH*, Academia Press, Reeks Wetenschap en Maatschappij/Federaal Wetenschapsbeleid, p. 437-462.
- Groenez S., Van den Brande I. & Nicaise I. (2003), *Cijferboek sociale ongelijkheid in het Vlaamse onderwijs. Een verkennend onderzoek op de Panelstudie van Belgische Huishoudens (LOA-rapport nr. 10)*, Steunpunt LOA ('Loopbanen doorheen onderwijs naar de arbeidsmarkt'), Leuven.
- Haelterman E., De Spiegelaere M. & Masuy-Stroobant G. (2007), *Perinatale gezondheidsindicatoren in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest 1998-2004*, Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie, Observatorium voor Gezondheid en Welzijn van Brussel-Hoofdstad, Brussel.
- Hayez J-Y. (2008), *L'enfermement des enfants sans papiers*, (28 janvier 2008), <http://www.observatoirecitoyen.be/rubrique.php3>.
- Heilphorn (2006), avec la participation de Mmes Charlier, Dankaerts, Millet et autres, *Rapport 2006*, Sous-Groupe de Travail Ministériel sur la Santé Mentale des Enfants et des Adolescents.
- Hirtt N. (1997) *L'école démocratique*, APED, Bruxelles, <http://www.ecoledemocratique.org/spip.php>.
- Hirtt N. (2003), *De onderwijsmarkt, onderwijsvormen, onderfinanciering: de Belgische schoolmislukking, De democratische school*, juni 2003, <http://www.democratischeschool.org>.
- Hirtt N. (2006), *PISA 2003 en de slechte resultaten van migrantenleerlingen in België. Culturele handicap, slechte integratie of sociale segregatie?*, Oproep voor een democratische school (OVDS), juni 2006, <http://www.democratischeschool.org>.
- Hirtt N. & Kerckhofs J-P. (1998), *J'enseigne, Tu échoues, ils sélectionnent. Réussite scolaire et sélection sociale: faits, mécanismes et enjeux*, Actes de la IVe journée d'étude, 14 mars 1998, APED, Bruxelles, <http://users.skynet.be/aped/Publications/Actes/actes4/actes4.html>.
- Hirtt N., Nicaise I. & De Zutter D. (2007), *De school van de ongelijkheid*, Epo, Berchem.
- Hoelscher P. (2004), *Tackling child poverty and social exclusion - European challenges*, Paper presented at ESPAnet conference 2004 'European Social Policy: meeting the needs of a new Europe', 2004, September 9-11, Oxford, UK.
- Hoelscher P. (2006), 'Kinderarmoede en kindervelzijn in de Europese Unie', in J. Vranken, K. De Boyser & D. Dierckx (red.) (2006), *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2006*, Acco, Leuven/Voorburg, p. 319-332.

- Humbecck B. (s.d. a), 'Interprétation des comportements éducatifs en milieu très défavorisé et adaptation du cadre conceptuel. Pratiques professionnelles: entre réponses adaptées et désarroi', *EMPAN n°60*, p. 123-127.
- Humbecck B. (s.d. b), *Stimulation des relations école-famille en classe maternelle*, CERIS, Mons.
- Humbecck B. (s.d. c), *Agir pour connaître – Connaître pour agir, L'articulation de la recherche et de l'Action en Sciences Humaines*, CERIS-Université de Mons-Hainaut, Mons, 9 p.
- Humbecck B. & Balsamo A. (s.d.), *Education familiale et maintien de l'enfant dans son milieu de vie (compte rendu de l'expérience pilote 1997)*, CERIS-Université de Mons-Hainaut, Mons, 11 p.
- Immervol H. & Barber D. (2005), *Can parents afford to work? Childcare costs, tax-benefit policies and work incentive*, OECD Social Employment and Migration Working Papers No. 31, OECD, Paris.
- Jacobs D., Rea A. & Hanquinet L. (2007), *Prestaties van de leerlingen van buitenlandse herkomst in België volgens de PISA-studie: vergelijking tussen de Franse Gemeenschap en de Vlaamse Gemeenschap*, Koning Boudewijnstichting, Brussel.
- Lejeune A. (2007), *Le coût scolaire, l'école et les familles: pratiques de communication réduction des frais*, Ligue des Familles, Bruxelles.
- Lejeune A. & Lacroix J. (2005), *Le coût scolaire à charge des familles, Enquête 2004-2005*, Ligue des Familles, Bruxelles, 32 p.
- Lienard G. & Mangez E. (2006), 'Les inégalités socioculturelles dans les trajectoires scolaires', *Cahiers Marxistes*, n 234, novembre-décembre, p. 9-34.
- Lionti A.M. & Born M. (1995), *Accompagnement psycho-social des mères dans un quartier défavorisé, Rapport de la Convention de Recherche 1993-1995*, Fonds Houtman, sur la Prévention Psycho-médico-sociale en rapport avec la petite enfance, 148 p.
- Lodewijckx E. (2004a), *Types van huishoudens: veranderingen tussen 1991 en 2003, Bijdragen onderzoek, Huishoudens*, CBGS, Brussel.
- Lodewijckx E. (2004b), *Kinderen, ouders en stiefouders op 1/1/2003, Bijdragen Onderzoek*, CBGS, Brussel.
- Lodewijckx E. (2005a), *Kinderen en scheiding van de ouders: een demografische schets*, CBGS-Sitemap, Uit het onderzoek.
- Lodewijckx E. (2005b), *Kinderen en scheiding van de ouders: de woonsituatie enkele jaren later*, CBGS-Sitemap, Uit het onderzoek.
- Maes L., Vereecken C., Vanobbergen J. & Honkala S. (2006), 'Tooth brushing and social characteristics of families in 32 countries', *International Dental Journal*, 56, p. 159-67.
- Mangez E., Joseph M. & Delvaux B. (2002), *Les familles défavorisées à l'épreuve de l'école maternelle. Collaboration, lutte, repli, distanciation*, CERISIS-UCL.
- Martin E. & Levie K. (2006), *Evaluation du Programme d'éducation à la santé dans six écoles de Schaerbeek 2001-2005*, PSE Woluwé, UCL, 91 p.

- Moreau P. & Donckers I. (2007), *Si tout se joue avant six ans ... alors ...*, Chantier asbl, Charleroi, 5 p.
- Morissens A., Nicaise I. & Ory G. (2007), *Belgium. Tackling child poverty and promoting the social inclusion of children. A Study of National Policies*, HIVA-KU-Leuven, Leuven.
- Morris P., Huston A., Duncan G., Crosby D. & Bos J.M. (2001), *How Welfare and Work Policies Affect Children: A Synthesis of Research*, Manpower Demonstration Research Corporation, New York.
- Nicaise I. (1997b), 'Kansarmoede in de basisschool: een literatuuroverzicht van oorzaken en remedies', *Gids voor het basisonderwijs*, Kluwer, Kind/4201, 28 p.
- Nicaise I. (2001), 'Onderwijs en armoedebestrijding: op zoek naar een nieuwe adem', in J. Vranken, D. Geldof, G. Van Menxel & J. Van Ouytsel (red.), *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2001*, Acco, Leuven, p. 223-242.
- Nicaise I. (1997a), 'Armoede op school: oorzaken en remedies', in M. Van Den Houte et al. (red.), *Schoolleiding en -begeleiding (losbladig)*, Kluwer, Antwerpen, Aflevering 19, oktober 1997, 37 p.
- Nicaise I. & De Wilde C. (1995), *Het zwaard van Damocles. Arme gezinnen over de bijzondere jeugdzorg*, Garant, Leuven/Apeldoorn.
- Nicaise I. & Groenez S. (2002), 'Het gewaarborgd minimuminkomen: vangnet, valkuil of springplank?', in J. Vranken, K. De Boyser, D. Geldof & G. Van Menxel (eds.), *Armoede en Sociale Uitsluiting. Jaarboek 2002*, Acco, Leuven/Leusden, p. 147-160.
- Nicaise I., Van Poecke J. & Baeten G. (1989), *De prijs van het hoger kunstonderwijs*, HIVA-K.U.Leuven, Leuven.
- Nys K. & Vandemeulebroecke L. (2005), 'Opvoedingsondersteunend groepswork met kansarme gezinnen. Evaluatie van een veelzijdige aanpak', in J.R.M. Gerris (ed.), *Interventie en preventie samen met effectonderzoek: Professionele winst*, Van Gorcum, Assen, p. 53-67.
- Nys K. & Wouters A. (2001), 'De betekenis van empowerment voor het opvoedingsondersteunend werken met kansarme gezinnen', *Pedagogisch Tijdschrift*, 26(1), p. 19-43.
- Nys K. & Wouters A. (2002), 'Opvoedingsondersteunend groepswork met kansarme gezinnen. Sociale uitsluiting en opvoedingsvragen', *Nederlands Tijdschrift voor Jeugdzorg*, 6(2), p. 110-114.
- Nys K., Vandemeulebroecke L. & Wouters A. (2002), 'Een concept voor opvoedingsondersteunend groepswork met kansarme gezinnen', in L. Vandemeulebroecke, H. Van Crombrugge, J. Janssens & H. Colpin (eds.), *Gezinspedagogiek. Deel II. Opvoedingsondersteuning*, Garant, Leuven, p. 95-124.
- Observatorium voor Gezondheid en Welzijn van Brussel-Hoofdstad (2004), *9de Armoederapport Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Eerste deel*, Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie, Brussel.
- Observatorium voor Gezondheid en Welzijn van Brussel-Hoofdstad (2006), *Welzijnsbarometer 2006*, Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie, Brussel.

- Observatorium voor Gezondheid en Welzijn van Brussel-Hoofdstad (2007), *Welzijnsbarometer 2007*, Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie, Brussel.
- OECD (2001), *Knowledge and skills for life - First Results from PISA 2000*, OECD Publishing, Paris..
- OECD (2004), *Learning for Tomorrow's World - First Results from PISA 2003*, OECD Publishing, Paris.
- OECD (2006), *Where immigrant students succeed - A comparative review of performance and engagement in PISA 2003*, OECD Publishing, Paris.
- OECD (2007), *PISA 2006: Science Competencies for Tomorrow's World, Volume 1: Analysis*, OECD Publishing, Paris.
- OEJAJ (2006a), *Rapport Annuel 2006*, Hayez s.a., Bruxelles, 71 p.
- OEJAJ (2006b), *Memento de l'Enfance et de la Jeunesse en Communauté Française 2006*, Ministère de la Communauté française, 28 p.
- ONE, *Rapport 2005-2006, Banque de Données Médico-Sociales, Dossier spécial: La prématurité*, ONE, Bruxelles, 151 p.
- Piette D. (1990), 'L'éducation sexuelle et affective, le sida et les jeunes', *Santé Pluriel*, n°3, Université Libre de Bruxelles, Ecole de Santé Publique, 63 p.
- Piette D., Parent F., Coppieters Y., Favresse D., Bazelmans Ch., Kohn L. & De Smet P. (2003), *La santé et le bien-être des jeunes d'âge scolaire, Quoi de neuf depuis 1994?*, Université Libre de Bruxelles, Ecole de Santé Publique, PROMES, Bruxelles, 111 p.
- Pirard F., Ruelens L. & Nicaise I. (2004), *Naar een brede school in Vlaanderen?*, HIVA-K.U.Leuven, Leuven.
- Pourtois J-P. & Desmet H. (2004), *L'éducation implicite, Education et formation*, PUF, Paris, 29 p.
- Pourtois J-P., Desmet H. & Lahaye W. (2008), *La protension en éducation familiale, Recherches et Interventions menées par le Centre de Recherche et d'Innovation en Sociopédagogie familiale et scolaire*, CERIS-Université de Mons-Hainaut (1969-2003), Mons, 63 p.
- Provenzano L. (2007), *Analyse des perceptions et des attentes des sphères parentales dans une situation de placement*, Mémoire de licence, UMH, 2007.
- Rapport commun sur la protection sociale et l'inclusion sociale (proposition de la Commission): http://ec.europa.eu/employment_social/social_inclusion/news_fr.htm.*
- Rapport conjoint de la Commission et du Conseil, publié le 29 février 2008: http://ec.europa.eu/employment_social/social_inclusion/jrep_fr.htm.*
- Ravier I. (1995), *Le lien familial à l'épreuve du placement, Rapport de recherche, polycopié*, Faculté de droit, F.U.N.D.P., Namur, 106 p.
- Renard F. & Deccache A. (2006), 'La qualité de vie des adolescents récemment immigrés en Belgique: une étude prospective menée en milieu scolaire', *Neuropsychiatrie de l'enfance et de l'adolescence*, 54, 2, p. 101-106.
- Rijksdienst voor Kinderbijslag voor Werknemers (RKW) (2007a), *Het stelsel van de gewaarborgde gezinsbijslag. Focus 2007-2*, Rijksdienst voor Kinderbijslag voor Werknemers, Brussel.

- Rijksdienst voor Kinderbijslag voor Werknemers (RKW) (2007b), *Demografisch Verslag (Editie 2007) - Statistische reeksen 1996-2006*, Rijksdienst voor Kinderbijslag voor Werknemers, Brussel.
- Rijksdienst voor Kinderbijslag voor Werknemers (RKW) (2007b), *Evolutie van de werklozen in de kinderbijslagregeling voor werknemers. Focus 2007-3*, Rijksdienst voor Kinderbijslag voor Werknemers, Brussel.
- Ruelens L. & Nicaise I. (2004), *Gelijke onderwijskansen*, Expertnota i.f.v. het Vooruitgangs- en toekomstcongres inzake de bestrijding van armoede en sociale uitsluiting in Vlaanderen (6 mei 2004), HIVA-K.U.Leuven, Leuven.
- Ruelens L., Nicaise I. & Desmedt E. (2005), *Gelijke onderwijskansen: we doen er wat aan, maar hoe? Handleiding voor vernieuwende projecten*, HIVA-K.U.Leuven, Leuven.
- Serrien L., Stas K. & Van Menxel G. (2008), *Signalen uit het algemeen welzijnswerk. Jongvolwassenen lopen een groot risico op sociale uitsluiting*, Steunpunt Algemeen Welzijnswerk (SAW), Berchem.
- Seynaeve T., Hermans K. & Declercq A. (2004), *Aan de rand van de actieve welvaartsstaat: een socio-biografisch onderzoek naar jongeren en OCMW-hulpverlening*, Academia Press, Gent.
- SLPPES (2005a), *Lance-débat: 10 ans après le Rapport Général sur la Pauvreté*, Centre pour l'Égalité des Chances et de Lutte contre le Racisme/SLPPES, Bruxelles.
- SLPPES (2005b), *Abolir la pauvreté: une contribution au débat et à l'action politiques*, Centre pour l'Égalité des Chances et de Lutte contre le Racisme/SLPPES, Bruxelles.
- Steenssens K. (2006), *Opstellen van omgevingsanalyses door de regionale preventieteams van de bijzondere jeugdbijstand*, Rapport & CD-rom, HIVA-K.U.Leuven, Leuven.
- Steenssens K., Degavre F., Sannen L., Demeyer B. & Van Regenmortel T. (m.m.v. De Blander R. & Nicaise I.) (2007), *Leven (z)onder leefloon. Deel 1. Onderbescherming onderzocht*, HIVA-K.U.Leuven, Leuven.
- Steenssens K., Sannen L., Ory G. & Nicaise I. (2008), *W²: Werk- en Welzijnstrajecten op maat. Een totaalconcept*, HIVA-K.U.Leuven, Leuven.
- Steenssens K., Vandenabeele J., Pultau W. & Vranken J. (1996), *De netwerken van de armen*, Federale Diensten voor Wetenschappelijke, Technische en Culturele Aangelegenheden, Brussel.
- Storms B., Légat S. & Bonroy C. (2007), *Leefomstandigheden van de gezinnen uit Balen*, Katholieke Hogeschool Kempen (KHK), Geel.
- Sum Research (s.d.), *Etude portant sur les alternatives à la détention des familles avec enfants dans les centres fermés en vue de leur éloignement*, SPF Intérieur, Office des étrangers, Bruxelles, 122 p.
- Thys R., De Raedemaeker W. & Vranken J. (2004), *Bruggen over Woelig Water. Is het mogelijk om uit de generatie-armoede te geraken?*, Acco, Leuven/Voorburg.
- Tratsaert K. (1994), *Over herkomst en achterstand. Migrantenbeleid: een proeve tot operationalisering*, HIVA-K.U.Leuven, Leuven.

- UNICEF (2002), *A league table of educational disadvantage in rich nations*, Innocenti Report Card No. 4, UNICEF Innocenti Research Centre, Florence.
- UNICEF (2005), *Child Poverty in Rich Countries*, Report Card No. 6, UNICEF-Innocenti Research Centre, Florence.
- UNICEF (2005), *La pauvreté des enfants dans les pays riches*, Bilan Innocenti No. 6, Centre de recherche Innocenti de l'UNICEF, Florence, 40 p.
- UNICEF (2007), *Child poverty in perspective: an overview of child poverty in rich countries*, Report Card No. 7, UNICEF-Innocenti Research Centre, Florence.
- UNICEF (2007), *La pauvreté des enfants en perspective: Vue d'ensemble du bien-être des enfants dans les pays riches*, Bilan Innocenti No. 7, Centre de recherche Innocenti de l'UNICEF, Florence, 48 p.
- Union Européenne (2008), *Rapport conjoint de 2008 sur la protection sociale et l'inclusion sociale. Inclusion sociale et pauvreté des enfants*.
- Valgaeren E. (2008a), *Steunpunt Gelijkekansenbeleid zoemt in op alleenstaande ouders, Zoem 3*, Steunpunt Gelijkekansenbeleid, Consortium Universiteit Antwerpen en Universiteit Hasselt, Diepenbeek.
- Valgaeren E. (2008b), *De loopbanen en loopbaankansen van alleenstaande ouders, Deel 1 Literatuurstudie*, Steunpunt Gelijkekansenbeleid, Consortium Universiteit Antwerpen en Universiteit Hasselt, Diepenbeek.
- Van Hooreweghe B., Van Regenmortel T. & Nicaise I. (1989), *Basisonderwijs: gratis onderwijs?*, HIVA-K.U.Leuven, Leuven.
- Van Keer S., Bettens C. & Buysse B. (2004), *Enquête naar het gebruik van opvang voor kinderen jonger dan drie jaar*, Kind & Gezin, Brussel.
- Van Menxel G. & Blow H. (2007), *Homeless kids in Flanders*, Steunpunt Algemeen Welzijnswerk (SAW), Berchem.
- Van Peer C. (red.) (2007), *Impact van (echt)scheiding op kinderen en ex-partners. Een literatuurstudie*, SVR-rapport 2007/1, Studiedienst van de Vlaamse Regering, Brussel.
- Van Regenmortel T. (2002a), *Empowerment en Maatzorg. Een krachtgerichte psychologische kijk op armoede*, Acco, Leuven/Leusden.
- Van Regenmortel T. (2002b), 'Empowerment en Maatzorg. Een krachtgerichte psychologische kijk op armoede', in J. Vranken, K. De Boyser, D. Geldof, G. Van Menxel (eds.), *Armoede en Sociale Uitsluiting. Jaarboek 2002*, Acco, Leuven/Leusden, p. 71-84.
- Van Regenmortel T. (2007), *Focus op: Maatschappelijk kwetsbare jongeren. Profiel, aanbod en beleidsacties op het vlak van welzijn en werk op basis van een structureel overleg*, HIVA-K.U.Leuven, Leuven.
- Van Robaey B., Vranken J., Perrin N. & Martiniello M. (2007), *De kleur van armoede. Armoede bij personen van buitenlandse herkomst*, Acco, Leuven/Voorburg.
- Vandenbroeck M. & Van Nuffel K. (2006), *Cartografie van de Brusselse Nederlandstalige kinderopvang. Onderzoek naar de in- en uitstroom van de kinderdagopvang*, Vakgroep Sociale Agogiek Ugent/VGC, Gent/Brussel.

- Vandermeersch E. (2007), *Valkuilen, hefboomen en acties voor het zinvol en duurzaam activeren van mensen in armoede naar kwalitatieve tewerkstelling. Eindrapport van het project 'Het activeren van mensen in armoede naar werk: van good and bad practices tot mogelijke remedies'*, Vlaams Netwerk van verenigingen waar armen het woold nemen, Brussel.
- Vanhee L. (2007), *Weerbaar en Broos. Mensen in armoede over ouderschap. Eenverkennde kwalitatieve studie in psychologisch perspectief*, Proefschrift aangeboden tot het verkrijgen van de graad van Doctor in de Psychologie, Centrum voor Psychoanalyse en Psychodynamische Psychologie-K.U.Leuven, Leuven.
- Vanhee L., Demeyer B. & Corveleyn J. (2003), *Je kind in een ander gezin: private gezinsplaatsing en kansarme gezinnen*, Garant, Antwerpen/Apeldoorn.
- Vanhee L., Demeyer B. & Corveleyn J. (2004), *De bijzondere kracht van het gewone? Over steungezinnen en andere vormen van georganiseerde nabijheid*, Faculteit Psychologie en Pedagogische Wetenschappen-K.U.Leuven, Leuven, intern onderzoeksrapport.
- Vanhee L., Laporte K. & Corveleyn J. (2001a), *Kansarmoede en opvoeding: wat de ouders erover denken. Mogelijkheden en moeilijkheden in het opvoedingsproces bij kansarme gezinnen*, Garant Uitgevers, Leuven.
- Vanhee L., Laporte K. & Corveleyn J. (2001b), *Précarité et éducation des enfants: la parole aux parents. De la pratique éducative dans les familles défavorisées*, Garant Uitgevers, Leuven.
- Vanpée K., Sannen L. & Hedebouw G. (2000), *Kinderopvang in Vlaanderen, Gebruik, keuze van de opvangvorm en evaluatie door de ouders*, HIVA-K.U.Leuven, Leuven.
- Vansevenant K., Driessens K. & Van Regenmortel T. (2008), *Bind-Kracht in armoede. Boek 2. Krachtgerichte hulpverlening in dialoog*, Uitgeverij LannooCampus, Leuven.
- VBJK (2007), *Sociaal beleid kinderopvang. Inhoudelijk verslag van verloop van het project (2007)*, in opdracht van de Vlaamse Gemeenschapscommissie en met de steun van het Federaal Impulsfonds voor het Migrantenbeleid, VBJK, Gent.
- VBJK (z.d.), *Bruggen Bouwen. Kinderopvang en inburgering. Samenwerken aan toegankelijkheid*, VBJK, Gent.
- Verbist G. (2002), 'Kinderen op de grens van sociaal en fiscaal beleid. Een evaluatie van de kinderbijslag en het belastingkrediet voor kinderen', in J. Vranken, K. De Boyser, D. Geldof & G. Van Menxel (eds.), *Armoede en Sociale Uitsluiting. Jaarboek 2002*, Acco, Leuven/Leusden, p. 218-232.
- Vereecken C.A., Inchley J., Subramanian S.V., Hublet A. & Maes L. (2005), 'The relative influence of individual and contextual socio-economic status on consumption of fruit and soft drinks among adolescents in Europe', *European Journal of Public Health*, 2005, 15(3), p. 224-232.
- Vereecken C.A., Maes L. & De Bacquer D. (2004), 'The Influence of parental occupation and the pupils' educational level on lifestyle behaviours among adolescents in Belgium', *Journal of Adolescent Health*, 2004, 34, p. 330-338.

- Verhaeghe J.P., Ackaert L., Nicaise I., Bollens J. & Groenez S. (2000), *Studietoelagen en participatie in het hoger onderwijs*, Vakgroep Onderwijskunde/HIVA-K.U.Leuven, Gent/Leuven.
- Verhoeven J.C. & Kochuyt T. (1995), *Kansenongelijkheid in het onderwijs. Een biografisch onderzoek naar het schoolgaan in arbeiders- en kansarme gezinnen*, Federale Diensten voor Wetenschappelijke, Technische en Culturele Aangelegenheden, Brussel.
- Vettenburg N. (1988), *Schoolervaringen, delinquentie en maatschappelijke kwetsbaarheid. Een theoretisch en empirisch onderzoek in het beroepsonderwijs*, Onderzoeksgroep Jeugdcriminologie-K.U.Leuven, Leuven.
- Vettenburg N. (2002), 'Maatschappelijke kwetsbaarheid, schoolervaringen en jeugddelinquentie', in P. Goris & L. Walgrave (eds.), *Van kattenkwaad en erger. Actuele thema's uit de jeugdcriminologie*, Garant, Leuven, p. 59-64.
- Vettenburg N. & Gavray C. (2003), *L'Ecole de l'Espoir, L'intégration des jeunes socialement vulnérables*, CERA Foundation & Fondation Reine Paola, Bruxelles, 56 p.
- Visée D. (2000), *Les échecs et orientations négatives touchent davantage les milieux populaires défavorisés*, Article extrait du Dossier Décrochage scolaire, Observatoire n°28/2000, Unité enseignement, ATD Quart Monde Wallonie-Bruxelles, <http://www.revueobservatoire.be/parutions/28/echechs.pdf>.
- Visee D. (2006), *Famille, éducation et grand pauvreté*, Collection Connaissance et engagement, Editeur Régis De Muylder, Bruxelles.
- Vranken J. & Steenssens K. (1996), *Naar het middelpunt der armoede?*, *Studies over de samenleving - 2*, Acco, Leuven/Amersfoort.
- Vranken J., Campaert G., De Boyser K. & Dierckx D. (2007), *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2007*, Acco, Leuven.
- Vranken J., De Boyser K. & Dierckx D. (2006), *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2006*, Acco, Leuven/Voorburg.
- Whiteford P. (2007), *Child poverty, trends, causes and policy responses - an OECD perspective*, Lecture held at '6th European Round Table on Poverty and Exclusion Minimum Social Standards: a Strategy for Protection and Empowerment', 2007, October 16-17, Ponta Delgada, Azores, Portugal.
- Whiteford P. & Adema W. (2007), *What works best in reducing child poverty: a benefit or work strategy?*, OECD Social, Employment, and Migration Working Papers No. 51.